मॉडयुल १

१

सार्वजनिक आयव्ययाची ओळख – I

घटक रचना :

१.० उद्दिष्टये

१.१ प्रस्तावना

१.२ सार्वजनिक आयव्ययाची व्याख्या

१.३ सार्वजनिक आयव्ययाचे स्वरूप

१.४ सार्वजनिक आयव्ययाची व्याप्ती

१.५ सार्वजनिक आयव्यय आणि खाजगी आयव्यय यांतील साम्य

१.६ खाजगी आयव्यय आणि सार्वजनिक आयव्यय यांतील फरक

१.७ बाजार अपयश

१.८ सार्वजनिक वस्तू आणि खाजगी वस्तू

१.९ बाह्यता

१.१० सारांश

१.११ स्वाध्याय

१.१ उद्दिष्टये (OBJECTIVES)

- सार्वजनिक आयव्ययाची संकल्पना अभ्यासणे.
- खाजगी आयव्ययाची संकल्पना अभ्यासणे.
- खाजगी वस्तू आणि सार्वजनिक वस्तूंच्या वैशिष्टयांचा अभ्यास करणे.
- बाजार अपयश संकल्पना अभ्यासणे.

१.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

आधुनिक काळात सर्वच राष्ट्रात विकास प्रक्रियेत सरकारची कार्ये आणि भूमिका महत्त्वाची मानली जाते. सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाच्या बाबींचा अभ्यास म्हणजे सार्वजनिक आयव्यय होय. सार्वजनिक आयव्ययालाच सार्वजनिक वित्त, सार्वजनिक राजस्व असेही संबोधले जाते. थोडक्यात सार्वजनिक आयव्यय हे अर्थशास्त्राचे महत्वपूर्ण अंग आहे. सार्वजनिक आयव्ययात सरकारच्या उत्पन्नाचा, खर्चाचा आणि कर्जाचा विचार केला जातो. सरकारच्या उत्पन्नाचे मार्ग कोणते? आणि सरकारला कोणत्या कारणासाठी

munotes.in

खर्च करावा लागतो, याचा अभ्यास सार्वजनिक आयव्ययात केला जातो. आय म्हणजे उत्पन्न आणि व्यय म्हणजे खर्च. म्हणून सार्वजनिक आयव्ययात सार्वजनिक उत्पन्न व सार्वजनिक खर्च यांचा अभ्यास केला जातो.

"सार्वजनिक आय-व्यय म्हणजे केंद्र, राज्य, व स्थानिक सरकारचे उत्पन्न व खर्च आणि त्यासंबंधित तत्त्वे यांचा अभ्यास होय."

प्रस्तुत प्रकरणात आपण सार्वजनिक आय-व्ययाचे स्वरूप व व्याप्ती, सार्वजनिक आयव्यय आणि खाजगी आयव्यय यातील साम्य व भेद त्याचप्रमाणे सार्वजनिक वस्तू आणि खाजगी वस्तू यांच्या वैशिष्टयांचा अभ्यास करणार आहेत.

१.२ सार्वजनिक आयव्ययाची व्याखा (DEFINITION OF PUBLIC FINANCE)

- **डॉ. डाल्टन –**

"अर्थकारण आणि राजकारण या दोन्हींच्या सिमारेषेमध्ये असणारा एक विषय म्हणजे सार्वजनिक आयव्यय होय."

- **प्रा. फिंडले शिरास –**

"सार्वजनिक आयव्यय म्हणजे सार्वजनिक सत्तेचा निधी खर्च करणे व निधी उभारणे यासंबंधित तत्त्वांचा अभ्यास होय."

- **डीमार्को –**

"इच्छांच्या सामुहिक तृप्तीसाठी राज्यसंस्था ज्या उत्पादक क्रिया करते, त्यांचा अभ्यास सार्वजनिक अर्थकारण करते."

वरील व्याख्यांवरून असा निष्कर्ष काढता येतो कि सार्वजनिक सत्ता उत्पन्न कसे मिळवितात आणि मिळविलेले उत्पन्न खर्च कसे करतात व उत्पन्न व खर्च यांचा मेळ कसा घालतात ह्या सर्व घटकांचा अभ्यास सार्वजनिक आयव्ययामध्ये केला जातो.

१.३ सार्वजनिक आयव्ययाचे स्वरूप (NATURE OF PUBLIC FINANCE)

सार्वजनिक आयव्यय हे एक सामाजिक शास्त्र आहे जे सामुहिक गरजांची पूर्तता करण्यासाठी निधी उभारणे व निधीची वाटणी करणे याच्याशी संबंधित आहे. व्यक्तीप्रमाणेच सामाजिक सत्तेला किंवा सरकारला विविध प्रकारची कार्ये पार पाडायची असतात. ह्या करिता सरकारला मोठया प्रमाणात खर्च करावा लागतो आणि हा खर्च भागविण्यासाठी सरकारला मोठया प्रमाणात पैसा उभा करावा लागतो किंवा उत्पन्न जमा करावे लागते, असे असले तरी देखील सार्वजनिक सत्तेला प्रथम करावा लागणारा खर्च विचारात घ्यावा लागतो. ह्या खर्चाकरिता उत्पन्नाचे विविध स्त्रोत निर्धारीत करावे लागतात. किती खर्च करायचा? हे प्रथम सरकार ठरवते व नंतर उत्पन्न कसे गोळा करायचे? हे ठरवते. कराव्या

लागणाऱ्या खर्चाइतके उत्पन्न मिळत नसेल तर सरकारला तुटीचे अंदाजपत्रक करावे लागते. १९२९ च्या जागतिक महामंदीनंतर सनातनसंस्थीय केन्सने 'The General Theory of Employment, Intrest & Money' या ग्रंथाने जागतिक महामंदीतून अर्थव्यवस्थेला बाहेर काढण्यात महत्वाची भूमिका बजावली. व्यापार चक्राचे निर्मुलन करण्यात सरकारच्या हस्तक्षेपाची भूमिका महत्वाची आहे, याची जाणीव सर्वांना झाली आणि त्यामुळेच सार्वजनिक आयव्ययाचे स्वरूप विस्तारित झाले. दुसऱ्या महायुद्धानंतर जगातील अनेक राष्ट्रे स्वतंत्र झाली. त्यांनी कल्याणकारी राज्याचा स्वीकार केला आणि कल्याणकारी राज्याचा खर्च वाढल्यामुळे त्यांना उत्पन्नही जास्त मिळविणे भाग झाले. उत्पन्न कमी मिळवावे आणि खर्च कमी करावा हि विचारसरणी मागे पडली. अशा प्रकारे परिस्थितीतील बदलानुसार सार्वजनिक आयव्ययाच्या स्वरुपात बदल होत गेले.

१.४ सार्वजनिक आयव्ययाची व्याप्ती (SCOPE OF PUBLIC FINANCE)

सार्वजनिक आयव्ययाच्या व्याप्तीत खालील घटकांचा समावेश होतो.

१) सार्वजनिक उत्पन्न महसूल (Public Revenue) -

सरकार विविध मार्गाने उत्पन्न मिळविते, त्यास सार्वजनिक उत्पन्न असे म्हणतात. कर, शुल्क, दंड आणि सार्वजनिक उपक्रमातून प्राप्त होणारी प्राप्ती हे सार्वजनिक उत्पन्नाचे प्रमुख स्त्रोत आहेत सार्वजनिक उत्पन्न या घटकामध्ये, करारोपणाची तत्वे, करघात, करसंक्रमण, करभार, करांचे प्रकार, करारोपणाचे परिणाम इत्यादि घटकांचा अभ्यास केला जातो.

२) सार्वजनिक खर्च (Public Expenditures) -

सार्वजनिक खर्च म्हणजे सरकारने समाजाच्या कल्याणासाठी केलेला खर्च होय. या विभागात सार्वजनिक खर्चाची तत्वे, सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण, सरकारची खर्चविषयक धोरणे, सामाजिक खर्च नियंत्रित ठेवण्याचे उपाय यांचा अभ्यास केला जातो.

३) सार्वजनिक कर्ज (Public Debt) -

अनेकवेळा सरकारला देखील आपला खर्च भागविण्यासाठी कर्ज घ्यावे लागते. कारण सरकारला मिळणारे उत्पन्न सरकारच्या खर्चापेक्षा कमी होते. तेव्हा सरकारला कर्ज घ्यावे लागते. युद्ध, दुष्काळ, पुर, भूकंप किंवा इतर नैसर्गिक आपत्तीमुळे सरकारला कर्ज घ्यावे लागते. सार्वजनिक कर्जवाढीची कारणे, सार्वजनिक कर्जाचे व्यवस्थापन, सार्वजनिक कर्जाचे उत्पादन, उपभोग उत्पन्नाची वाटणी आणि अर्थव्यवस्था यावरील सार्वजनिक कर्जाचा भार, सार्वजनिक कर्जाची परतफेड यांचा अभ्यास केला जातो.

४) वित्तीय प्रशासन (Financial Administration) -

सार्वजनिक आयव्ययाची व्याप्ती, सार्वजनिक उत्पन्न, सार्वजनिक खर्च आणि सार्वजनिक कर्जापुरती मर्यादित नसून या प्रक्रिया पूर्ण करणाऱ्या यंत्रणेचे देखील अध्ययन राजस्वामध्ये केले जाते. सरकारला वित्तीय कार्ये पार पाडण्याच्या दृष्टीने जी यंत्रणा उभारावी लागते तिला वित्तीय प्रशासन म्हणतात. वित्तीय प्रशासनाचा हेतु सार्वजनिक प्राप्ती, सार्वजनिक खर्च व सार्वजनिक कर्जाच्या प्रक्रिया व व्यवहाराचे नियंत्रण हा आहे.

वित्तीय प्रशासनाच्या व्याप्तीत सार्वजनिक पैसा गोळा करणे व तो खर्च करणे, सार्वजनिक कर्जाचे व्यवस्थापन, नियंत्रण यांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे अंदाजपत्रक तयार करणे व त्यांची अंमलबजावणी करणे यांचा समावेश होतो.

५) आर्थिक स्थिरीकरण (Economic Stabilisation) -

आर्थिक स्थैर्य प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टीने राजकोषीय धोरणाची अंमलबजावणी केंद्र सरकारकडून केली जाते. कर, खर्च आणि सार्वजनिक कर्ज ही राजकोषीय धोरणाची साधने आहेत. या साधनाद्वारे आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे, व्यापारचक्राचे निर्मूलन करणे, पूर्ण रोजगार आणि आर्थिक विकास करणे ही कार्ये केली जातात.

१.५ सार्वजनिक आयव्यय आणि खाजगी आयव्यय यातील साम्य (Similarities between Public Finance and Private Finance)

जे आयव्यय सरकारी अर्थकारणाशी संबंधित असतात, त्यांनाच सार्वजनिक आयव्यय असे म्हणतात आणि जे आयव्यय खाजगी व्यक्ती व कुटुंब अथवा संस्था यांच्याशी संबंधित असतात ते खाजगी आयव्यय होत.

१) उद्दिष्ट – मानवी गरजांची पूर्तता करणे, हे सार्वजनिक व खाजगी आयव्ययाचे प्रमुख उदिष्ट असते. सार्वजनिक आयव्यय सामाजिक गरजा पूर्ण करण्याचा प्रयत्न करते आणि खाजगी आयव्यय वैयक्तिक गरजा पूर्ण करण्यात महत्वाची भूमिका बजावते.

२) महत्तम समाधान – सार्वजनिक आयव्यय महत्तम सामाजिक कल्याणासाठी प्रयत्न करते. खाजगी आयव्यय महत्तम वैयक्तिक कल्याणासाठी प्रयत्न करते.

३) कर्जाचा आधार – दोन्ही आयव्ययामध्ये उत्पन्न व खर्चात तफावत असल्यास कर्जाचा आधार घेतला जातो.

४) उत्पन्न व खर्चाचे समायोजन – खाजगी व सार्वजनिक आयव्यय उत्पन्न व खर्चाचे समायोजन करण्याचा प्रयत्न करतात.

५) संसाधनांची कमतरता – खाजगी व सार्वजनिक दोन्ही आयव्ययामध्ये गरजा अमर्याद असतात आणि साधने अमर्यादित असतात. त्यामुळे या दोघांचा मेळ घालण्याचा प्रयत्न केला जातो.

६) प्राधान्यक्रमानुसार खर्च – सार्वजनिक व खाजगी आयव्यय या दोघामध्ये महत्त्वाच्या गरजांना प्राधान्य दिले जाते.

वरील प्रमाणे खाजगी व सार्वजनिक आयव्ययामध्ये साम्य असले तरी त्यांच्यात काही भेद आहेत ते पुढील प्रमाणे अभ्यासले आहेत.

munotes.in

१.६ खाजगी आयव्यय व सार्वजनिक आयव्यय यांतील फरक (DISTINCTION BETWEEN PRIVATE FINANCE AND PUBLIC FINANCE)

खाजगी व सार्वजनिक आयव्ययामध्ये पुढील फरक दिसून येतो.

१) व्याख्या – जे आयव्यय सरकारी अर्थकारणाशी संबंधित असतात त्यांनाच ते सार्वजनिक आयव्यय असे म्हणतात. जे आयव्यय खाजगी व्यक्ती व कुटुंब अथवा संस्था यांच्याशी संबंधित असतात त्यांनाच खाजगी आयव्यय असे म्हणतात.

२) हेतू – खाजगी आयव्ययाचा हेतू स्वार्थ हा असतो, तर सार्वजनिक आयव्ययाचा हेतू कमाल सामाजिक हित हा असतो.

३) उत्पन्न व खर्च यांचा मेळ - खाजगी आयव्ययात व्यक्तींचा खर्च हा सामान्यपणे उत्पन्नाशी मिळताजुळता असतो. व्यक्ती आपल्या उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च होऊ देत नाही. सार्वजनिक आयव्ययात सरकार मात्र अगोदर खर्चाच्या योजना आखते आणि नंतर कोणत्या मार्गाने उत्पन्न मिळवायचे त्याचे नियोजन करते. सरकारचा खर्च अनेक वेळा उत्पन्नापेक्षा जास्त असतो.

४) उत्पन्नाचे मार्ग – सरकारचे आणि व्यक्तीचे उत्पन्न मिळविण्याचे मार्ग भिन्न-भिन्न असतात. व्यक्तीला उत्पन्न मिळविण्याचे मार्ग मर्यादित उपलब्ध असतात. सरकार मात्र कर, कर्ज, नवीन चलन निर्मिती या मार्गांनी उत्पन्न मिळवू शकते.

५) वस्तू व सेवांच्या उत्पादनाचा हेतू – खाजगी आयव्ययात उत्पादनाचा हेतू महत्तम नफा कमावणे हा असतो. तथापि सार्वजनिक आयव्ययाच्या उत्पादनाचा हेतू सामाजिक कल्याण हा असतो. ज्या प्रकारच्या वस्तू व सेवा खाजगी आयव्यय पुरवू शकत नाही त्या सरकार पुरवते.

६) निर्णय घेण्याचा कालावधी – खाजगी आयव्ययात व्यक्ती, कुटुंबसंस्था यांना निर्णय घेण्यास कमी कालावधी लागतो. खाजगी आयव्ययात अल्प काळाचा विचार करून निर्णय होतो. सार्वजनिक आयव्ययात निर्णय घेत असताना वर्तमानकालीन योजनांचा भाविष्यकाळावर काय परिणाम होईल याचा विचार करून निर्णय घेतला जातो. त्यामुळे सरकारला निर्णय घेताना भाविष्यकाळाचा विचार करावा लागतो.

७) अंदाजपत्रकातील फरक – खाजगी व्यक्तीचे अंदाजपत्रक मर्यादित असते. आपल्या उत्पन्नातून खर्च करून बचत शिल्लक राहिलीच पाहिजे, असा प्रयत्न खाजगी व्यक्ती करीत असतात. म्हणजे खाजगी व्यक्तीचे अंदाजपत्रक शिलकीचे असते, तर सरकारचे अंदाजपत्रक तुटीचे असते, म्हणजे सरकारचा खर्च हा उत्पन्नापेक्षा जास्त असतो.

८) सम-सीमांत उपयोगीगितेचे तत्व – व्यक्ती आपले उत्पन्न विविध वस्तू व सेवांवर खर्च करते कि खर्चापासून मिळणारी सीमांत उपयोगिता समान असते. सरकार या तत्वांचा आधार घेऊन सामाजिक कल्याण महत्तम करण्याचा प्रयत्न करीत असते.

munotes.in

९) गोपनीयता व प्रसिद्धी – खाजगी व्यक्ती आपले उत्पन्न, कर्ज, खर्च याबाबत गुप्तता ठेवते. सरकारला मात्र आपल्या उत्पन्न व खर्चाची आकडेवारी विविध माध्यमांद्वारे प्रसिद्ध करावी लागते.

अशा प्रकारे सार्वजनिक आयव्यय आणि खाजगी आयव्यय यांच्यात काही बाबतीत साम्य असले तरी मोठया प्रमाणात फरक देखील आहे.

१.७ बाजार अपयश (MARKET FAILURE)

बाजारयंत्रणा हि प्रामुख्याने मागणी पुरवठयाच्या तत्वावर चालते. ॲडम स्मिथच्या मते, अदृश्य शक्तीच्या सिद्धांतानुसार बाजारातील किमती ह्या मागणी पुरवठयावर अवलंबून असतात आणि त्यानुसार बाजारात संतुलन प्राप्त होते. सनातनवादी अर्थतज्ञांनी निर्हस्तक्षेपाच्या धोरणाचा पुरस्कार केला. त्यांच्या मते, बाजार यंत्रणेच्या साहाय्याने मिळणारे संतुलन हे कायमचे संसाधनांचे पर्याप्त वितरण घडवून आणणारे असते. तसेच बाजार यंत्रणेतून होणारा परिणाम हा पॅरेटो पर्याप्त असतो. परंतु गेल्या काही दशकांमध्ये बाजारा बद्दलचा दृष्टीकोन बदलला आहे. बरेचदा बाजार यंत्रणेमार्फत होणारा परिणाम हा पर्याप्त नसतो. अर्थव्यवस्थेतील समस्या सोडविण्याच्या दृष्टीकोनातून बाजार यंत्रणेचे अपयश दिसून येते. त्याचप्रमाणे उत्पन्नातील विषमता, दारिद्र्य, प्रदूषण, अपूर्ण माहिती व अपूर्ण बाजार यांसारख्या समस्यांनाही बाजार यंत्रणेच्या माध्यमातून उत्तर मिळत नाही. अर्थव्यवस्थेतील अशी परीस्थिती कि, जेथे पॅरेटो महत्तम साध्य न होता अपूर्ण बाजार, बाह्यता, अपूर्ण माहिती, अनिश्चितता यांमुळे प्राप्त समतोल हा पूर्ण पर्याप्त नसतो आणि त्यामुळे समाजातील कल्याणामध्ये घट न होण्याची शक्यता असते. यालाच बाजार यंत्रणेचे अपयश असे म्हणतात. या अपयशामुळे साधनांचे व वस्तूंचे उत्पादन, उपभोग वाटप यात अकार्यक्षमता निर्माण होवून सरकारी हस्तक्षेपाला वाव मिळतो. जर बाजारात पॅरेटो कार्यक्षमता साध्य झाली, तर सामाजिक कल्याण महत्तम असते. त्यामुळे वाढ करता येत नाही. महत्तम सामाजिक कल्याण म्हणजे पॅरेटो पर्याप्तता साध्य करण्याची असमर्थता म्हणजेच बाजाराचे अपयश होय. पूर्ण स्पर्धा ही आदर्श बाजार रचना असली तरी व्यवहारिक नाही. यामुळे बाजाराचे अपयश दडलेले आहे.

बाजार यंत्रणेच्या अपयशाची कारणे –

बाजार रचनेतून विविध उत्पादन क्षेत्रांत साधनसामग्रीचे पर्याप्त वाटप, संपत्तीचे पर्याप्त विभाजन उपभोक्त्यांमध्ये वस्तू आणि सेवांचे पर्याप्त विवरण होत असल्यास पॅरेटो पर्यंत पर्याप्ततेच्या अटी पूर्ण होऊन महत्तम सामाजिक कल्याण साध्य होते. ह्या दृष्टीकोनातून पूर्ण स्पर्धा हि आदर्श बाजार रचना ठरते. परंतु अशी आदर्श बाजार पद्धती प्रत्यक्षात असत नाही. पुर्ण स्पर्धेच्या एकजिनसी वस्तू, असंख्य विक्रेते, संपूर्ण ज्ञान इत्यादी अटी अभावानेच पूर्ण होतात. त्यामुळे वास्तवातील बाजार रचना पूर्ण स्पर्धेच्या आदर्शापासून बाजूला जाते. पॅरेटो पर्याप्तता म्हणजे महत्तम सामाजिक लाभ प्राप्त होण्यात अडथळे येतात म्हणजे बाजाराचे अपयश अनुभवास येते.

बाजार अपयशाची कारणे पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) अपूर्ण स्पर्धा –

बाजार यंत्रणेचे यश पूर्ण स्पर्धेवर अवलंबून असते. कारण या बाजारात सीमांत प्राप्ती व सीमांत खर्चानुसार किंमत निश्चित होते. परंतू मक्तेदारी, अल्पाधिकार, मक्तेदारीयुक्त स्पर्धा या बाजारात किंमत ही सीमांत खर्चापेक्षा जास्त असते. त्यामुळे उपभोक्त्याचे शोषण होते. वर्तमान बाजारात पूर्ण स्पर्धेचा अभाव असल्यामुळे अपूर्ण स्पर्धेतून किंमत यंत्रणा अपयशी ठरते.

२) अपूर्ण माहिती –

ज्याप्रमाणे बाजारातील पूर्ण स्पर्धेमध्ये माहितीची पूर्ण देवाण – घेवाण अपेक्षित असते त्याप्रमाणे होईलच असे नाही. उत्पादक अनेकवेळा आपल्या जवळील उत्पादनाची पूर्ण माहिती उपभोक्त्याला द्यायचे टाळतात. या अपुऱ्या माहितीमुळे बाजार यंत्रणा अपयशी ठरते. अशा परिस्थितीत सरकारला हस्तक्षेप करून ग्राहक गुंतवणूकदार आणि अन्य सहयोगी यांच्या अपुऱ्या असलेल्या माहितीत सुधारणा करावी लागते.

३) सार्वजनिक वस्तू -

पूर्ण स्पर्धेच्या अभावाप्रमाणेच बाजार यंत्रणेमध्ये काही वस्तूंचा पुरवठा अपुरा असू शकतो किंवा त्याचे उत्पादन केले जात नाही. सार्वजनिक वस्तू, गुणवत्ताधारक वस्तू यांचा यामध्ये समावेश केला जाऊ शकतो. सार्वजनिक वस्तू म्हणजे ज्यांच्याबाबतीत अपर्जन तत्व लागू होत नाही. या वस्तूंचा उपभोग एकाने घेतला तर त्यामुळे दुसऱ्याच्या उपभोगावर कोणताही परिणाम होत नाही. जर एखादा त्या वस्तूचा उपभोग घेऊ इच्छित नसेल तर त्या व्यक्तीला त्यापासून वगळनेही शक्य नसते. उदा. सामाजिक सुरक्षा. सर्व समाजाला संरक्षण दिले असता त्यापासून कोणा एका व्यक्तीला वगळता येत नाही. तसेच सार्वजनिक वस्तूंचे महत्वाचे वैशिष्टय असे कि, त्याच्या उपभोगामुळे एका व्यक्तीला मिळणाऱ्या समाधानातही दुसऱ्या व्यक्तीच्या उपभोगामुळे घट झालेली आढळून येत नाही. सामाजिक वस्तूचा फायदा हा सर्वांनाच होत असल्यामुळे ग्राहक हे स्वत:च्या इच्छेने त्या वस्तूंची किंमत देत नाहीत. अशा परिस्थितीत फुकटयांची समस्या निर्माण होते. त्यामुळे बाजार यंत्रणा अपयशी ठरते.

४) गुणवत्तेच्या वस्तू –

सार्वजनिक वस्तू प्रमाणेच बाजारयंत्रणा अनेकदा गुणवत्तेच्या वस्तूचा पुरवठा कमी प्रमाणात करू शकते. उदा. शिक्षण व आरोग्य सेवा. या सेवा पुरविण्याचा कदाचित खर्च जास्त असू शकतो व खाजगी मार्गाने पुरवठा झालाच तर किंमतीही जास्त असू शकतात. त्यामुळे लोक कदाचित त्यावर खर्च करणार नाहीत. पण अशा वस्तूंच्या उपभोगामुळे मिळणारे सामाजिक लाभ जास्त असतात आणि पुढील पिढयांवर होणारे परिणाम चांगले असतात. सार्वजनिक वस्तू व गुणवत्तेच्या वस्तूंच्या बाबतीत बाजार यंत्रणा काम करू शकत नाही.

५) बाह्यता –

बाजारव्यवस्थेत पुर्ण स्पर्धा पूर्ण माहिती असून सुद्धा बाह्य घटकांमुळे बाजार व्यवस्था अपयशी ठरते. बाह्यता ही सकारात्मक तसेच नकारात्मक सुद्धा असू शकते. अशा परीस्थितीत सरकारला हस्तक्षेप करावा लागतो.

आपली प्रगती तपासा –

1. सार्वजनिक आयव्ययाची व्याख्या द्या.
2. सार्वजनिक आयव्ययाचे स्वरूप व व्याप्ती स्पष्ट करा.
3. सार्वजनिक आयव्यय व खाजगी आयव्यय यांमधील फरक स्पष्ट करा.

१.८ सार्वजनिक वस्तू आणि खाजगी वस्तू (PUBLIC GOODS AND PRIVATE GOODS)

सार्वजनिक वस्तू (Public Goods) :

सार्वजनिक वस्तू म्हणजे अशा वस्तू होत की ज्यांचा उपभोग एकाच वेळी सर्व समाजाकडून सारख्याच प्रमाणात घेतला जातो म्हणजे त्याचा फायदा सर्व समाजाला सारख्याच प्रमाणात मिळतो. या वस्तूंचा पुरवठा बाजारयंत्रणेकडून होत नाही, तर सरकारकडून होतो.

सार्वजनिक वस्तूंची वैशिष्टये –

१) **सार्वजनिक उपभोग -** सार्वजनिक वस्तूचा सर्व समाजाकडून सारख्याच प्रमाणात उपभोग घेतला जातो, कारण सार्वजनिक वस्तू ह्या सर्व समाजासाठी सारख्याच महत्वाच्या असतात.

२) **अविभाज्यता -** सार्वजनिक वस्तू अविभाज्य स्वरूपाच्या असतात म्हणजेच या वस्तूचे तुकडे करून त्यांचा उपभोग घेता येत नाही.

३) **अपवर्जन तत्व -** सार्वजनिक वस्तूबाबत अपवर्जन तत्वाचा अभाव असतो म्हणजे सार्वजनिक वस्तूंच्या वापराबाबत कोणालाही वगळता येत नाही. या वस्तूंचा लाभ एकाच वेळी सर्वांना होतो.

४) **समाज हित-** सार्वजनिक वस्तू आणि सेवांचा पुरवठा सामूहिक गरजा भागविण्यासाठी केला जातो. अशा गरजांच्या समाधानातून सामाजिक कल्याणात भर पडते.

५) **बाजारयंत्रणेचे अपयश** – या गरजांचा पुरवठा करण्यात बाजारयंत्रणा अपयशी ठरते, कारण या गरजांचा उपभोग सामूहिक स्वरूपाचा असतो.

६) **पर्याय उपलब्ध नसतात** – सार्वजनिक वस्तूंचा पुरवठा सरकारमार्फत होत असतो. त्यामुळे खाजगी वस्तूप्रमाणे सार्वजनिक वस्तूंना विविध पर्याय उपलब्ध नसतात.

७) **नफ्याचा हेतू नसतो** – खाजगी वस्तूचे उत्पादन हे प्रामुख्याने नफ्याच्या हेतूने होत असते. सार्वजनिक वस्तूच्या बाबतीत नफा मिळविणे हा हेतू नसतो.

८) **गुणवेत्तेविषयी माहिती** – खाजगी वस्तूच्या गुणवत्तेविषयी ग्राहकांना माहिती असते. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक वस्तूंच्या गुणवत्तेविषयी ग्राहकांना माहिती नसते. खाजगी वस्तूच्या किंमत निश्चितीत बाजारपेठेचे पूर्ण ज्ञान हे गृहीत असते. परंतु सार्वजनिक वस्तू उत्पादनासाठी बाजारयंत्रणा नसल्यामुळे ग्राहकांनी वस्तूविषयी पूर्ण ज्ञान नसते.

खाजगी वस्तू (PRIVATE GOODS) :

खाजगी वस्तू म्हणजे अशा वस्तू की ज्या बाजारपेठेत किमत देऊन खरेदी केल्या जातात. जो किमत

देत नाही त्यांना त्या वस्तूचा उपभोग घेता येत नाही.

खाजगी वस्तूची वैशिष्टये -

१) **अपवर्जन तत्व**— खाजगी वस्तूला अपवर्जनाचे तत्व लागू पडते म्हणजेच जी व्यक्ती वस्तूची उपभोगापासून किंमत देणार नाही, त्या व्यक्तीला वस्तूचा उपभोग घेता येणार नाही.

२) **उपभोक्त्याचे सार्वभौमत्व** – खाजगी वस्तूंच्या बाबतीत उपभोक्त्याच्या आवडीनिवडी, पसंतीचा विचार करून उत्पादन केले जाते.

३) **नफा** – खाजगी वस्तूंचे उत्पादन नफ्याच्या अपेक्षेने केले जाते.

४) **पर्याय उपलब्ध असतात -** खाजगी वस्तूच्या बाबतीत पर्याय उपलब्ध असतात.

५) **विभाजनशील** – खाजगी वस्तू विभाजनशील असतात.

६) खाजगी वस्तूंचा पुरवठा बाजार यंत्रणेमार्फत होत असतो म्हणजे या वस्तू बाजारात किमत देऊन आपल्याला खरेदी करता येतात.

७) खाजगी वस्तूसाठी उत्पादनाचा सिमांत खर्च शून्यापेक्षा जास्त असतो.

८) **उपभोग मर्यादा** – खाजगी वस्तूंचे स्वरूप सार्वजनिक वस्तूपेक्षा भिन्न असते. सार्वजनिक वस्तूप्रमाणे त्या सर्वांसाठी उपलब्ध करून दिल्या जात असल्या तरी खाजगी वस्तूंचा उपभोग अशाच उपभोक्त्यांना घेता येतो जे उपभोक्ते आर्थिकदृष्टया सक्षम असतात. त्यामुळे आर्थिकदृष्टया असक्षम असणाऱ्या उपभोक्त्यांना खाजगी वस्तूच्या उपभोगापासून वंचित राहावे लागते.

वरील स्पष्टीकरणावरून लक्षात येते की, खाजगी वस्तू व सार्वजनिक वस्तू मध्ये बरेच मूलभूत फरक आहेत. खाजगी वस्तूचे उत्पादन, वितरण, उपभोग यामागे व्यक्तिगत लाभ असतो. खाजगी वस्तू अशाच उपभोक्त्यांना प्राप्त होतात जे आर्थिकदृष्टया सक्षम असतात. म्हणून सार्वजनिक व खाजगी वस्तूमध्ये फरक आहे.

munotes.in

तक्ता क्र. १.१

सार्वजनिक व खाजगी वस्तू यांमधील फरक

सार्वजनिक वस्तू	खाजगी वस्तू
१) सार्वजनिक वस्तू सार्वजनिक गुंतवणूकीच्या माध्यमातून उत्पादित केल्या जातात.	१) खाजगी वस्तू खाजगी गुंतवणुकीच्या माध्यमातून उत्पादित केल्या जातात.
२) सार्वजनिक वस्तू या अविभाज्य स्वरूपाच्या असतात.	२) खाजगी वस्तू या विभाजनशील असतात.
३) सार्वजनिक वस्तूच्या बाबतीत अपवर्जन तत्वाचा वापर करता येत नाही.	३) खाजगी वस्तूच्या बाबतीत अपवर्जन तत्व दिसून येते.
४) सार्वजनिक वस्तूच्या उत्पादनात नफ्याचा हेतू नसतो.	४) खाजगी वस्तूच्या उत्पादनात नफ्याचा हेतू असतो.
५) सार्वजनिक वस्तूवर सामाजिक मालकी असते.	५) खाजगी वस्तूवर खाजगी मालकी असते.
६) सार्वजनिक वस्तूची किंमत शासन निर्धारित करते.	६) खाजगी वस्तूचे मूल्य बाजारयंत्रणेच्या माध्यमातून निश्चित होते.
७) सार्वजनिक वस्तूपासून मिळणारा लाभ अस्पष्ट असतो.	७) खाजगी वस्तूपासून मिळणारा लाभ स्पष्ट असतो.
८) सार्वजनिक वस्तूचा उपभोग आणि वितरण याबाबत समानता दिसून येते.	८) खाजगी वस्तूचा उपभोग आणि वितरणा संदर्भात मर्यादा दिसून येते.

munotes.in

१.९ बाहयता (EXTERNALITIES)

बाहयता हे सार्वजनिक वस्तूचे महत्वाचे वैशिष्टय आहे. बाह्यता ह्या सार्वजनिक वस्तूशी संबंधित असतात. उत्पादनामुळे व उपभोगामुळे इतर व्यक्तींना किवा आर्थिक घटकांना जे परिणाम सहन करावे लागतात त्यांना बाह्यता म्हणतात. सार्वजनिक वस्तू आणि बाह्यता ह्या संबधित असतात. बाह्यतेचे आर्थिक फायदे आणि आर्थिक तोटे घडून येतात. शिक्षणामुळे व्यक्तीच्या कल्याणात वाढ घडून येते हा चांगला परिणाम होय. कारण शिक्षणामुळे ज्ञान व कौशल्य वाढते.

उदा – देशात जर कारखान्याच्या प्रमाणात वाढ झाली तर उत्पादनात वाढ घडून येते, रोजगारात वाढ घडून येते; हा चांगला परिणाम झाला. परंतु कारखान्यांमुळे प्रदूषण होते. वायु प्रदूषणाचे समाजाच्या आरोग्यावर घातक परिणाम होतात आणि सामाजिक खर्च वाढतो. ज्यावेळी बाहयता अस्तित्वात येते, त्यावेळी साधनसांमुग्रीचे खाजगी व सार्वजनिक क्षेत्रात कार्यक्षम वाटप बाजारयंत्रणेद्वारे होणे अशक्य असते. म्हणून सरकारच्या हस्तक्षेपाची गरज असते.

बाह्यतेचे परिणाम -
बाह्यतेचे परिणाम दोन प्रकारचे असतात.

१) बिगर बाजार बाह्य परिणाम –

ज्यावेळी बाह्य परिणाम हे वस्तूच्या मागणी पुरवठयाच्या आधारे ठरणाऱ्या किंमतीद्वारे मोजता येत नाही, तेव्हा त्यांना बिगर बाजार बाह्य परिणाम असे म्हणतात. यामध्ये असे आढळते की, ज्या व्यक्ति वस्तूची किमत देत नाहीत त्यांना उपभोगापासून वगळता येत नाही आणि म्हणूनच अशा वस्तूचे उत्पादन आणि वितरण सरकारच्या हस्ते होणे आवश्यक असते. त्यामुळे सर्व समाजाला या वस्तू कार्यक्षमतेने उपलब्ध करून दिल्या जातील.

२) बाजार बाह्य परिणाम-

ज्या वस्तूचे बाजार बाह्य परिणाम असतात त्या वस्तू सार्वजनिक वस्तू उत्पादन आणि वितरणा साठी खाजगी क्षेत्राकडे दिल्या जातात. कारण त्या वस्तूचे बहिर्गत परिणाम हे किंमत यंत्रणेद्वारे वस्तूची किंमत ठरवू शकतात. ज्या खाजगी वस्तूबाबत बहिर्गतता नसतात त्यांच्या पुरवठयामध्ये खाजगी खर्च व सामाजिक खर्च यात फरक करता येत नाही. या वस्तूची बाजार किंमत ही त्या वस्तूच्या पुरवठयाचा सामाजिक खर्च दाखविते. त्याचप्रमाणे या वस्तूचा पुरवठा सामाजिक पर्याप्त पातळी पर्यंत केला जाऊ शकेल, म्हणून खाजगी वस्तूच्या उत्पादन व वितरणाची जाबबदारी खाजगी क्षेत्राकडे सोपविणे आवश्यक असते. ज्यावेळी गरजा गुणात्मक असतात, तेव्हा सरकारने निर्णय घेणे जरुरीचे असते. गुणात्मक गरजांची पूर्तता करत असताना येणारा खर्च आणि साधनसामुग्रीची उपलब्धता यांचा विचार करणे गरजेचे आहे.

१.१० सारांश (SUMMARY)

सार्वजनिक आयव्ययात सरकारचे उत्पन्न व खर्च यांचा अभ्यास केला जातो. सार्वजनिक आयव्यय आणि खाजगी आयव्यय यात काही बाबतीत साम्य असले तरी मोठया प्रमाणात तफावत आहे. खर्चाची निश्चिती, लवचिकता, अर्थसंकल्पाचे स्वरूप, खर्चाचे हेतु, खर्चाचे स्वरूप अशा अनेक बाबतीत या दोन प्रकारच्या आयव्ययात फरक आहे.

१.११ स्वाध्याय (QUESTIONS)

१) सार्वजनिक आयव्ययाची व्याख्या सांगून स्वरूप व व्याप्ती स्पष्ट करा.
२) सार्वजनिक आयव्यय व खाजगी आयव्यय यांमधील साम्य व भेद स्पष्ट करा.
३) बाजार अपयश म्हणजे काय? बाजार अपयशाच्या कारणांचा आढावा घ्या.
४) सार्वजनिक वस्तूचा अर्थ सांगून वैशिष्टये सांगा.
५) खाजगी वस्तूंचा अर्थ सांगून वैशिष्टये लिहा.
६) सार्वजनिक वस्तू व खाजगी वस्तूमधील फरक सांगा.
७) 'बाहयता' यावर टिप लिहा.

❖❖❖❖

२

सार्वजनिक आयव्ययाची ओळख – II

घटक रचना :

२.० उद्दिष्टये
२.१ प्रस्तावना
२.२ कार्यक्षमता आणि समानता यांमधील परस्पर विरोध
२.३ सुयोग्य आणि कार्यात्मक आयव्ययाचे तत्व
२.४ कार्यात्मक वित्तासंबधी केन्सचा दृष्टीकोन
२.५ लर्नरचा दृष्टीकोन
२.६ राजस्वाची कार्ये
२.७ सारांश
२.८ स्वाध्याय

२.० उद्दिष्टये (OBJECTIVES)

- कार्यक्षमता आणि समानता यांमधील परस्पर विरोधाभास अभ्यासणे.
- कार्यात्मक वित्ताची संकल्पना अभ्यासणे.
- राजस्वाची कार्ये अभ्यासणे.

२.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

कर हा सरकारच्या उत्पन्नाचा मुख्य व महत्वाचा स्त्रोत आहे. सरकार जनतेवर कर आकारणी करून सार्वजनिक उत्पन्न मिळविते. कर हे उत्पन्न, संपत्ती, मालमत्ता आणि वस्तूवर बसविले जातात आणि व्यक्ती व संस्था यांच्याकडून गोळा केले जातात. या करांचे वेगवेगळे आर्थिक व सामाजिक परिणाम होत असतात. अर्थशास्त्रात योग्य कर आकारणीच्या संदर्भात अनेक कर कसोटया आणि करारोपणाचे सिद्धांत ॲडम स्मिथ पासून आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञापर्यंत मांडलेले आहेत. आदर्श कर आकारणी संदर्भात ॲडमस्मिथ यांनी समानता, निश्चितता, सोयीस्करपणा आणि मितव्ययता या चार कसोटया मांडल्या आहेत. तर आधुनिक अर्थशास्त्रज्ञांनी लवचिकता, उत्पादकता, विविधता, सुलभता या कसोटया मांडल्या आहेत. या कसोटयांमध्ये विरोधाभास आढळतो. अर्थतज्ञांनी सुचविलेल्या निकषाधारे सुयोग्य करांचे कर निर्धारण करणे कठीण आहे. कारण एखाद्या करात समानता हा निकष आणण्याचा प्रयत्न केला तर कार्यक्षमतेकडे दुर्लक्ष होते.

munotes.in

त्यामुळे या दोन कसोटयांमध्ये सुवर्ण मध्य साधून करांची रचना करणे, हे कार्य अवघड आहे. यासंदर्भात आपण समता आणि कार्यक्षमता अभ्यासणार आहोत.

समानता (Equity) :

करविषयक कोणताही सिद्धांत 'समता' ह्या करकसोटीच्या दृष्टीकोनातून भार अथवा बोझा असल्याने समता ह्या तत्त्वाला अर्थशास्त्रज्ञ फार महत्त्व देतात.

कर पद्धतीमध्ये समानता असावी म्हणजे प्रत्येक करदात्याने आपला योग्य वाटा उचलला पाहिजे. ह्याविषयी अर्थशास्त्रज्ञ आणि इतर संबंधित व्यक्ती ह्यांच्यामध्ये एकमत असते. तथापि समानतेची व्याख्या आणि विश्लेषण ह्या बाबतीच व्यक्तीमध्ये मतभेद आढळून येतात. वेगवेगळ्या व्यक्ती ह्या संकल्पनेचा अर्थ आपल्या दृष्टिकोनातून लावतात. काहींच्या मते समानता म्हणजे करांची समान रक्कम, तर काहींच्या मते करांचा समान दर होय. यातून पुढील प्रश्न उद्भवतात.

१) समता म्हणजे सर्वांनीच कराची सारखीच रक्कम भरावी का? परंतू हा विचार योग्य नाही. कारण यामुळे गरिबांवर जास्त आणि श्रीमंतावर कमी भार पडतो आणि त्यामुळे समानता उद्दिष्ट साध्य होत नाही.

२) काहींच्या मते, समता म्हणजे समान कर दर होय. ह्यातूनही समता प्राप्त होत नाही कारण ही पद्धत प्रतिगामी असते कारण ह्याचा अल्प उत्पन्न गटावर जास्त भार पडतो.

३) तिसरा पर्याप्त समान त्यागावर आधारित आहे. समता म्हणजे समान त्याग अपेक्षित आहे. कर भरल्यानंतर करावा लागणारा त्याग समान असणे आवश्यक आहे.

वरील सर्व मुद्यांचा विचार करता असे वाटते कि, कर आकारणी करताना या तत्वानुसार आर्थिक विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे म्हणजेच प्रगतशील करारोपणाचा अवलंब केला, तर समानतेचा निकष साध्य करता येतो.

कार्यक्षमता (Efficiency) :

करारोपणामध्ये कार्यक्षमतेचा अर्थ कर जमा करण्यासाठी येणाऱ्या खर्चाबरोबरच करदात्यावर कराचा जो भार पडतो त्याच्याशी संबंधित आहे. कर वसुलीसाठी येणारा खर्च कमीत कमी असावा व कराने करदात्यावर अतिरिक्त भार आणि उत्पादन, गुंतवणूक, उपभोग, बचत यासारख्या घटकांवर विपरीत परिणाम पडू नये, असा होतो. कारण करारोपणाची कार्यक्षमता करदाता आणि अर्थव्यवस्था या दोघांच्या दृष्टीने उपकारक ठरते.

कर वसुलीसाठी सरकारला कमीत कमी खर्च झाला पाहिजे, तसेच करदात्याला कर दिल्यामुळे जो साधनांचा खर्च असतो तोही किमान असला पाहिजे. बऱ्याच वेळा कर आकारताना करदात्याचा विचार केला जात नाही. त्याचे परिश्रम व वेळ याकडे दुर्लक्ष केले जाते म्हणजेच ॲडम स्मिथने सुचविलेल्या मितव्ययता ह्या कसोटीचा वापर कर आकारताना केला पाहिजे.

munotes.in

२.२ कार्यक्षमता आणि समानता परस्पर विरोध (EFFEICIENCY VERSUS EQUITY)

कोणत्याही देशातील कर आकारणीमध्ये कार्यक्षमता आणि समानता यात परस्पर विरोध निर्माण होतो. कारण कार्यक्षमतेकडे लक्ष दिले तर समानतेकडे दुर्लक्ष होते.

जर देशातील सर्व व्यक्ती समान आहेत, असे समजून एक रकमी कर आकारला तर कार्यक्षमता व समानता यात समन्वय साधता आला असता. परंतू प्रत्यक्षात सर्व लोक समान नसतात. उत्पन्नाच्या बाबतीत भिन्नता आढळते. उत्पन्न विषमता कमी करणे हे राजकोषीय धोरणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असते. त्यामुळे एक रकमी कर आकारता येत नाही. स्वाभाविक समानता आणि कार्यक्षमता यामध्ये विरोध निर्माण होतो.

प्रत्यक्ष करांचा विचार करता हा कर प्रगतशील व समानता तत्वानुसार योग्य वाटतो. कारण हा कर व्यक्तीच्या उपभोग, बचत आणि गुंतवणुकीवर परिणाम करतो. जर करांचा दर जास्त असेल तर उपभोग, बचत व गुंतवणुकीला प्रभावित करतो; तेव्हा करांची कार्यक्षमता घटते.

अप्रत्यक्ष करांपासून निश्चित किती उत्पन्न मिळेल हे सांगता येत नाही. ज्या वस्तूंची मागणी अलवचिक असते अशा करांपासून निश्चित किती उत्पन्न मिळेल हे सांगता येत नाही. लोकांच्या उत्पन्नात बदल झाला, आवडनिवड बदलली, तर वस्तूंच्या लवचिकतेमध्ये आणि मागणीमध्ये बदल होतात. करांच्या दरांच्या प्रमाणात उत्पन्नात वाढ होईल याबाबत खात्री देता येत नाही. त्यामुळे अशा कराबाबत कार्यक्षमता व समता याबाबत समन्वय साधणे अवघड आहे.

सनातनवादी विचारानुसार अप्रत्यक्ष करांचा भार प्रत्यक्ष करांच्या भारापेक्षा अधिक असतो आणि अप्रत्यक्ष करांचा उत्पन्न वितरणावरील प्रभाव प्रत्यक्ष करांच्या मानाने गौण असतो. अप्रत्यक्ष करांच्या संसाधनांच्या वाटपावर प्रत्यक्ष करांच्या तुलनेत हानिकारक परिणाम होतो. लोकशाही व भांडवलशाही समाजव्यवस्थेत प्रगतशील कर प्रणालीद्वारे आर्थिक विषमता कमी केली जाते. प्रत्यक्ष कर समानता तत्वानुसार आदर्श ठरतात, कारण उच्च उत्पन्नावरील प्रत्यक्ष कर अधिक दराने आकारले जातात. परंतू अप्रत्यक्ष कर मात्र आर्थिक विषमतेत वाढ करण्यास कारणीभूत ठरतात. परंतू बऱ्याच अर्थतज्ज्ञांना ही गोष्ट मान्य नाही. करारोपणाच्या कार्यक्षमता आणि समानतेच्या दृष्टीकोनातून अर्थशास्त्रज्ञांमध्ये मतभेद आहेत.

काही अर्थतज्ज्ञांच्या मते, कार्यक्षमता व समानता यात सुवर्ण मध्य साधण्यासाठी स्वास्थास हानीकारक असणाऱ्या मद्य, तंबाखू, सिगारेट या वस्तूंवर कर आकारण्यात येतात. तसेच कर आकारणीच्या नवीन धोरणानुसार पर्यावरणाचे प्रदूषण व तत्सम हानिकारक करण्यात यावी. त्यामुळे पर्यावरण संवर्धनाबरोबरच करांची कार्यक्षमता आणि समानता साधण्यास मदत होईल.

कार्यक्षमता व समानता याबाबत अर्थतज्ज्ञांमध्ये मतभेद असले तरी, करप्रणाली ही न्यायपूर्ण असली पाहिजे; याबाबत अर्थतज्ज्ञांमध्ये एकमत दिसून येते.

आपली प्रगती तपासा :

१. कार्यक्षमता आणि समानता यातील परस्पर विरोधाचे विश्लेषण करा.

२.३ सुनिश्चित आणि कार्यात्मक आयव्ययाचे तत्व (PRINCIPLES OF SOUND FINANCE AND FUNCTIONAL FINANCE)

सार्वजनिक आयव्ययासंबधी विविध मतप्रवाह आढळून येतात. ॲडम स्मिथ पासून मसग्रेव्ह पर्यंत सार्वजनिक आयव्ययासाठी वेगवेगळे विचार मांडण्यात आले आहेत. त्यातील दोन मत प्रवाह महत्वाचे आहेत.

i. सुनिश्चित वित्त (Sound Finance)
ii. कार्यात्मक वित्त (Functional Finance)

i) सुनिश्चित वित्त (Sound Finance) :

ॲडम स्मिथने आपल्या 'राष्ट्राची संपत्ती' या ग्रंथात सार्वजनिक आयव्ययाबाबत आपले विचार मांडलेले आहेत. त्यांच्या विचारावर सनातनवादी विचारांचा पगडा होता. सनातनवादी अर्थतज्ञ म्हणतात, पुरवठा आपली मागणी आपणच निर्माण करतो. त्यामुळे अतिरिक्त उत्पादन आणि बेरोजगारी निर्माण होत नाही. सर्व उत्पादन घटकांचा कार्यक्षमतेने वापर होतो. त्यामुळे पूर्ण रोजगार निर्माण होतो. सनातनवाद्यांच्या मते, एका व्यक्तीचा खर्च हा दुसऱ्या व्यक्तीचे उत्पन्न असते आणि एखाद्या व्यक्तीने खर्च घटविला तर दुसऱ्याचे उत्पन्न घटते असे नाही. कारण बचत ही आपोआपच गुंतवणूकीकडे जाते. थोडक्यात पूर्ण रोजगार श्रमाची पूर्ण गतिशीलता, व्यक्तीचे पूर्ण आर्थिक स्वातंत्र्य हे सनातनवादी अर्थतज्ञांनी गृहित धरले होते. सनातनवाद्यांच्या मते, खाजगी संयोजकांच्या आर्थिक व्यवहारामुळे पूर्ण रोजगाराची स्थिती निर्माण होणार आहे म्हणजेच राज्याला आर्थिक व्यवहाराची पातळी वाढविणे शक्य नाही. जर सरकारने करांच्या मार्गाने उत्पन्न मिळवून आपला खर्च वाढविला, तर खाजगी खर्चाची जागा सरकारी खर्च घेईल अशी स्थिती निर्माण होईल. त्यामुळे उत्पादन घटकांच्या मागणीत वाढ होणार नाही. त्यामुळे किंमत वाढ म्हणजेच चलनविस्तार घडून येईल. म्हणजेच सनातनवाद्यांना संतुलित अंदाजपत्रक मान्य होते.

जर कर आकारले तर त्याचा परिणाम खाजगी गुंतवणूकीवर होतो, बचतीवर होतो. खाजगी बचत घटल्यास खाजगी गुंतवणूक घटते. त्यामुळे भांडवलनिर्मित घट होते. ह्या करामुळे खाजगी गुंतवणूकीवर परिणाम होतो ते कर सनातनाद्यांना मान्य नव्हते आणि

अप्रत्यक्ष करांचा परिणाम उपभोगावर होत असल्यामुळे ते कर आर्थिकदृष्ट्या निरुपयोगी समजले जाते. परंतू तरीदेखील अप्रत्यक्ष कर स्विकारण्याकडे सनातनवाद्यांचा कल होता. त्याचप्रमाणे अंदाजपत्रकातील तूट अल्प मुदत कर्ज घेऊन भरुन काढल्यास चलन विस्तार होतो. कारण अल्पकाळात व्याजदर फारसा वाढत नाही आणि खाजगी गुंतवणूकीत घट घडवून आणत नाही. खाजगी गुंतवणूकीतील घट ही सरकारी खर्चातील वाढीच्या परिणामांना प्रतिबंध करते. जर ही तूट दिर्घ मूदतीचे सरकारी कर्जरोखे विकून भरुन काढली तर चलनविस्तार होणार नाही. कारण असे कर्जरोखे खाजगी रोख्यांचे पर्याय असतात. तेव्हा त्यांच्या मते अंदाजपत्रकीय तूट ही साधारणत: प्रगतीचा दर घटविण्यास कारणीभूत असते. पण जर घेतलेले कर्ज केवळ भांडवली वस्तूच निर्माण करण्याकरिता सरकारने वापरले तर मात्र ही तूट प्रगतीचा दर घटविणार नाही, असे मत त्यांनी व्यक्त केले.

सार्वजनिक वित्ताच्या या संकुचित दृष्टिकोनालाच सुनिश्चित वित्त म्हणतात. वरील विवेचनावरुन पुढील निष्कर्ष काढले जातात.

- सरकारने सार्वजनिक खर्च किमान पातळीवर ठेवावा.
- सरकारचे अंदाजपत्रक संतुलित असावे.
- आयकर इत्यादी व्यक्तीच्या बचतीवर विपरित परिणाम करणारे कर नुकसानकारक आहेत. म्हणून सरकारने मर्यादित कर धोरणाचा अवलंब करावा.
- सरकारने कर्ज केवळ उत्पादक गुंतवणूकीसाठीच घ्यावे.

थोडक्यात, सरकारने राजस्वाच्या बाबतीत हस्तक्षेप करु नये, याबाबत ॲडम स्मिथ आणि जे. एस. मिल यांनी आपले विचार व्यक्त केले आहेत.

ॲडम स्मिथने निर्हस्तक्षेपाच्या धोरणाचा पुरस्कार केला. ॲडम स्मिथच्या मते, प्रत्येक व्यक्तीला आपले हित कशात आहे, हे समजते आणि व्यक्तीहितातून समाजहित साधते. त्यामुळे शासनाने फक्त कायदा, न्यायदान, सुरक्षा व्यवस्था पाहावी. लोकांचे बाह्य शक्तींपासून संरक्षण करावे आणि कमीत कमी खर्च करावा. ॲडम स्मिथ प्रमाणे डेव्हिड रिकार्डोने सुद्धा निर्हस्तक्षेप धोरणाचा स्विकार केला होता.

जे. एस. मिलने मात्र राजस्वाबाबत उदारमतवादी भूमिका स्विकारली, त्याने राज्यांच्या कार्याची सामान्य कार्ये आणि ऐच्छिक कार्ये अशा दोन भागात विभागणी केली. सुरक्षा, कायदा, न्यायदान, पोलीस यांचा समावेश सामान्य कार्यात केला; तर चलननिर्मिती, रस्ते, बंदरे, रेल्वे, वीजनिर्मिती यांचा समावेश ऐच्छिक कार्यात केला. म्हणजेच मिलचे विचार सनातनवाद्यांपेक्षा जास्त उदारवादी होते.

ii) कार्यकारी वित्त (Functional Finance):

कार्यकारी वित्ताची संकल्पना सर्वप्रथम केन्सने मांडली व त्यानंतर या संकल्पनेचा विकास लर्नर यांनी केला. राजकोषीय व्यवहारांचा अर्थव्यवस्थेवर जो परिणाम होतो. त्या परिणामालाच लर्नरने कार्यकारी वित्त असे नाव दिले आहे. राजकोषीय व्यवहारामध्ये कर बसविणे, सरकारी खर्च, कर्ज उभारणे आणि त्या पैशाचा विनियोग करणे, नवीन

munotes.in

चलनिर्मिती, चलनातील पैसा कमी करते या सर्व गोष्टींचा समावेश होतो. या सर्व व्यवहारांचा संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर होणारा परिणाम लक्षात घेऊन राजकोषीय धोरण आखले पाहिजे. पूर्ण रोजगारी आणि आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्याच्या दृष्टीने अंदाजपत्रक हे साधन आहे.

२.४ कार्यात्मक वित्तासंबंधी केन्सचा दृष्टिकोन (KEYNESION VIEW ABOUT FUNCTIONAL FINANCE)

जागतिक महामंदीने तर सरकारी अर्थकारणाचा वेगळ्या पद्धतीने विचार करण्यात केन्सचा वाटा महत्त्वपूर्ण आहे. सनातनवाद्यांच्या मते, नेहमीच अर्थव्यवस्थेत पूर्ण रोजगाराची स्थिती असते. त्यामुळे अर्थव्यवस्था स्वयंचलित पद्धतीने चालते. यामध्ये सरकारी हस्तक्षेपाची गरज नसते. परंतू केन्सने या विचारावर टिका करुन आपले विचार मांडले. केन्सच्या मते, अर्थव्यवस्थेत मंदी येते तेव्हा बाजारात मागणी कमी होते. अशा स्थितीत मागणीत वाढ घडवून आणण्यासाठी सरकारने कर कमी करुन खर्च वाढवावा. नवीन चलननिर्मिती करुन खर्च भागवावा. जेव्हा तेजीची परिस्थिती असते तेव्हा करात वाढ करुन खर्चात घट करावी. थोडक्यात, तेजी आणि मंदीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सरकारने कर, खर्च व कर्ज यांचा साधन म्हणून वापर करावा.

२.५ लर्नरचा दृष्टिकोन (LEARNER'S APPROACH)

चलनवाढ आणि चलनघट यांना प्रतिबंध घालून अर्थव्यवस्थेत स्थैर्य राखणे हे सरकारच्या वित्त व्यवहाराचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे. हे उद्दिष्ट साध्य करण्यासाठी प्रा. लर्नरने पुढील नियमांची शिफारस केली.

१) सरकारी खर्च :

देशात निर्माण होणाऱ्या सर्व वस्तू व सेवा योग्य किंमतीला विकल्या जाव्यात, या दृष्टीने सरकारी खर्चाचे नियमन करणे ही सरकारची प्रमुख वित्तविषयक जबाबदारी आहे. उपलब्ध असलेल्या वस्तू व सेवापेक्षा एकुण खर्च जास्त असल्यास भाववाढ होते. याउलट उपलब्ध वस्तू व सेवांची खरेदी करण्यासाठी एकूण खर्च कमी असेल, तर भावघट होते आणि अर्थव्यवस्थेत मंदी येते.

तेजीच्या काळात सरकारने शिलकीचे अंदाजपत्रक तयार करावे. महागाई कमी करण्यासाठी सरकारने आपला खर्च कमी करणे आणि करांच्या दरात वाढ करणे आवश्यक आहे आणि कर्ज उभारुन बाजारातील पैसा कमी करणे.

आर्थिक मंदीच्या काळात सरकारने तुटीचे अंदाजपत्रक वापरावे. आर्थिक मंदी कमी करण्यासाठी सरकारने करांचे दर कमी करुन सार्वजनिक खर्चात वाढ करावी. निवृत्ती वेतन, बेकार भत्ता, अशा खर्चात वाढ करणे खाजगी क्षेत्राला कमी व्याजाच्या दराने कर्ज देणे सार्वजनिक कामे सुरु करणे, अविकसित क्षेत्राला अनुदान देणे, सरकारने घेतलेली कर्ज परत करणे इत्यादी उपायांचा अवलंब करता येईल.

२) सरकारी कर्ज :

सरकारी कर्जाचा उद्देश केवळ पैसा जमा करणे, हा नसून. भाववाढीच्या काळात सरकारने कर्ज घ्यावे. आर्थिक मंदीच्या काळात सरकारने लोकांकडून कर्ज न घेता लोकांनाच कमी व्याजाच्या दराने कर्जपुरवठा करावा.

३) करांचा उद्देश :

कर आकारण्यामागचा उद्देश पैसा उभारणे हा नसून करदात्यांच्या हातातील पैसा कमी करणे, हा आहे. लर्नरच्या मते, कर आकारणीमुळे सरकारच्या हातात अधिक पैसा येतो आणि लोकांच्या हातातील पैसा कमी होऊन त्यांना आपल्या खर्चात कपात करणे भाग पडते. सरकारच्या दृष्टीने दुसरा परिणाम महत्त्वाचा आहे. लोकांच्या हातात असणारा पैसा कमी करणे शक्य असल्यास कर बसवावे अन्यथा बसवू नये.

४) चलन निर्मिती :

चालू उत्पन्नापेक्षा सरकारचा खर्च अधिक झाल्यास आणि हा खर्च कर्ज उभारुन भरुन काढणे शक्य नसल्यास तो नवीन चलन निर्मिती करुन भरुन काढावा. मंदीच्या काळात हे धोरण विशेष फायद्याचे आहे. याउलट तेजीच्या काळात सरकारने नवीन चलननिर्मिती शक्यतो टाळून सरकारी खर्च, कर आणि कर्जे यांच्या साहाय्यानेच भागविणे योग्य ठरते.

सरकारच्या अंदाजपत्रकाचा उद्देश पूर्ण रोजगारी आणि किंमतीचे स्थैर्य टिकविणे, हा असावा. यावर लर्नर यांनी विशेष भर दिला आहे. यामुळे अंदाजपत्रक नेहमी समतोलात राहणे आवश्यक नाही.

२.६ राजस्वाची कार्ये (FUNCTIONS OF GOVERNMENT)

समाजाचे कल्याण साध्य करण्यासाठी शासनाने कोणती कार्ये करावीत याबाबत अर्थतज्ञांमध्ये मतभेद आहेत. सामाजिक कल्याण साधणे, हे सर्वांना मान्य आहे. परंतू सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, सरकारची कार्ये मर्यादित असावीत, परंतु आधुनिक अर्थतज्ञांच्या मते, सरकारने विस्तारीत कार्ये करावीत असा विचार मांडला. या ग्रंथात मसग्रेव्ह यांनी सरकारच्या प्रमुख तीन कार्याचा उल्लेख केला आहे.

१) वाटप कार्ये (Allocation Functions) :

वाटप कार्याचा संबंध देशातील संसाधनांचे सार्वजनिक व खाजगी क्षेत्रामध्ये कशाप्रकारे वाटप केले जावे याच्याशी संबंधित आहे.

सार्वजनिक क्षेत्राचा विकास :

भारतासारख्या विकसनशील राष्ट्रात औद्योगिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी आणि अर्थव्यवहारांना चालना देण्यासाठी सार्वजनिक क्षेत्राचा विकास घडून येणे आवश्यक आहे. मुलभूत व सामाजिक सुविधा पुरवण्यासाठी खाजगी क्षेत्र पुढे येत नसल्याने सार्वजनिक क्षेत्राने यामध्ये पुढाकार घेणे आवश्यक आहे. उदा. पोस्ट, तार, बँक, रस्ते वाहतूक, दळणवळण, रेल्वे, वीजनिर्मिती, संरक्षण, उद्योग, अणुशक्ती विकास इत्यादी

क्षेत्राच्या विकासात सरकारची जबाबदारी महत्त्वाची असते कारण सरकार नफ्यापेक्षा सामाजिक कल्याणासाठी काम करते.

खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन :

सार्वजनिक क्षेत्राच्या विकासाबरोबरच सरकार खाजगी क्षेत्राला प्रोत्साहन देते. म्हणूनच सरकारने औद्योगिक धोरणात काही उद्योग खाजगी क्षेत्रासाठी राखीव ठेवते आणि त्यामुळेच सामाजिक हिताच्या सेवा व सुविधा सामान्य जनतेला माफक दरात देणे शक्य होते. सरकार आपले वाटप कार्य योग्य प्रकारे राबविण्यासाठी कर आणि सार्वजनिक खर्च या साधनांचा अवलंब करते. जेव्हा उत्पादनाची पातळी कमी असते, तेव्हा करांचा प्रोत्साहन म्हणून तर अति उत्पादनाच्या स्थितीत नियंत्रित साधन म्हणून अवलंब केला जातो. ग्रामीण व शहरी भागातील प्रादेशिक असमतोल दूर करण्यासाठी सरकार ग्रामीण भागात सार्वजनिक खर्चात वाढ करते. समाजा महत्तम कल्याण साध्य करण्यासाठी अर्थव्यवस्थेचे प्रत्येक क्षेत्र विकसित करणे, ही शासनाची महत्त्वाची जबाबदारी असते.

२) वितरण कार्ये (Distribution Functions) :

सरकार जेव्हा राजकोषीय साधनांचा अवलंब करुन आर्थिक विषमता कमी करुन उत्पन्न व संपत्तीच्या वाटपात समानता प्रस्थापित करण्याचा प्रयत्न करते, त्यास वितरण कार्य म्हणतात. समाजामध्ये आर्थिक व सामाजिक स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी वितरण आवश्यक आहे. सरकार समाजातील दुर्बल घटकांना, अनुदान आर्थिक सहाय्य देते. रास्त धान्य दुकानातून जीवनावश्यक वस्तूंचा पुरवठा कमी किंमतीत करते. आरोग्य, शिक्षण, वाहतुक इ. सेवा कमी किंमतीत मिळाल्यामुळे दुर्बल घटकांच्या वास्तव उत्पन्नात वाढ घडून येते आणि विषमता कमी होण्यास मदत होते. बाजार यंत्रणा आर्थिक विषमता निर्माण करते. सरकार आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी कर आणि सार्वजनिक खर्च या साधनांचा अवलंब करुन विषमता कमी करण्याचा प्रयत्न करते.

३) स्थिरीकरण कार्य (Stabilisation Function) :

रोजगार पातळीत वाढ करुन किंमतीत स्थैर्य निर्माण करणे, हे राजस्वाचे प्रमुख कार्य आहे. आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्यासाठी राजस्व अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन नीतीचा अवलंब करते.

अल्पकालीन धोरण :

अल्पकाळात व्यापारचक्राचे नियंत्रण हे स्थिरीकरण धोरणाचे प्रमुख उद्दिष्ट आहे.

तेजीची स्थिती :

तेजीच्या अवस्थेत चलन पुरवठ्यात प्रचंड वाढ झालेली असते, लोकांची खरेदीशक्ती वाढलेली असते, वस्तूची मागणी प्रचंड वाढते, त्यामुळे किंमती वाढतात. किंमतीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सरकार पुढील मार्गाचा अवलंब करते.

१) करामध्ये वाढ

२) सार्वजनिक खर्चात घट

३) शिलकीचे अंदाजपत्रक

४) सार्वजनिक खर्चात वाढ

munotes.in

मंदीची स्थिती :

मंदीच्या अवस्थेत नोकरांच्या हातातील क्रयशक्ती कमी झालेली असते म्हणून सरकार क्रयशक्ती वाढवून मंदी नियंत्रित करण्यासाठी पुढील मार्गांचा अवलंब करते.

१) करात घट करणे.

२) सार्वजनिक खर्चात वाढ करणे.

३) तुटीचे अंदाजपत्रक.

४) सार्वजनिक कर्जात कपात करणे.

दिर्घकालीन धोरण :

आर्थिक स्थैर्य निर्माण करणे, हे दीर्घकालीन स्थिरीकरण धोरणाचे महत्त्वाचे उद्दिष्ट असते.

१) आर्थिक विकासाला प्रोत्साहन :

स्थिरीकरणाच्या धोरणामुळे दिर्घकाळात देशाच्या आर्थिक विकासाला प्रोत्साहन मिळते. आर्थिक विकासाचा वेग वाढविण्यासाठी शेती, उद्योगधंदे, व्यापार, तंत्रज्ञान यांना प्रोत्साहन दिले जाते. शेती, लघुकुटीर उद्योग, निर्यात उद्योग यांना प्रोत्साहन दिले जाते. आर्थिक विकास ही दिर्घकालीन प्रक्रिया असल्यामुळे स्थिरिकरणाच्या धोरणाद्वारे विविध क्षेत्राना मदत करुन विकासाचा वेग वाढवला जातो.

२) सार्वजनिक खर्चात वाढ :

देशाच्या जलद आर्थिक विकासासाठी सरकार सार्वजनिक खर्चात वाढ करते. तुटीचे अंदाजपत्रक राबविले जाते आणि अंदाजपत्रकात येणारी तुट भरुन काढण्यासाठी सरकार सार्वजनिक कर्ज उभारते. तसेच महसुल वाढविण्यासाठी व वाढता खर्च भरुन काढण्यासाठी विविध कर आकारून सरकार कर उत्पन्न मिळविते. करांचा जास्त भार श्रीमंतावर पडेल, अशी तरतूद प्रगतिशील कर पद्धती स्विकारली जाते. तसेच सार्वजनिक खर्च करताना गरीबांना जास्तीत जास्त लाभ मिळेल, असे धोरण स्विकारले जाते.

३) आर्थिक स्थैर्य :

दिर्घकालीन धोरणाद्वारे अर्थव्यवस्थेत अस्थिरता निर्माण करणाऱ्या घटकांवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न केला जातो. आवश्यक तेवढी गुंतवणूक करण्यासाठी सरकार खाजगी क्षेत्रातील गुंतवणूकीस चालना देते. प्रसंगी सरकार स्वत: गुंतवणूक करते. एकूण पुरवठा हा एकूण मागणीएवढा ठेवला जातो. मागणी कमी पडत असल्यास ती वाढविण्यासाठी उपाय केले जातात. उदा. राष्ट्रीय उत्पन्न वाढविणे, उत्पन्नाचे न्याय्य वाटप करणे, उत्पन्नाचे पुर्नवाटप करणे, भाववाढ नियंत्रित ठेवणे इत्यादी उपाय अंमलात आणले जातात. त्यामुळे मागणी पुरवठयात समतोल प्रस्थापित होऊन दिर्घकालीन स्थैर्य निर्माण होते.

munotes.in

२.७ सारांश (SUMMARY)

विकसित आणि अविकसित देशाचे प्रश्न मुलत: भिन्न असतात. विकसित देशात पूर्ण रोजगार आणि आर्थिक स्थैर्य ही उद्दिष्ट असतात. अविकसित देशांचा प्रमुख प्रश्न आर्थिक विकासाचा असतो. देशाच्या उत्पादन क्षमतेचा विकास करुन वृद्धीचा दर वाढविणे ही अविकसित देशाची गरज असते. हे साध्य करण्यासाठी भांडवल वृद्धी आणि गुंतवणूकीचा दर वाढविणे, आवश्यक असते. त्यामुळे राजकोषीय धोरण हे अविकसित देशांच्या दृष्टीने आर्थिक विकासाचे साधन असते. अविकसित देशांचा सर्वांगिण विकास साधण्यामध्ये सरकारची भूमिका महत्त्वपूर्ण असते.

२.८ स्वाध्याय (QUESTIONS)

१) कार्यक्षमता आणि समानता तत्त्वामधील परस्पर विरोधाचे विश्लेषण करा.

२) सुयोग्य वित्ताची संकल्पना स्पष्ट करा.

३) कार्यात्मक वित्ताचा केन्सचा दृष्टिकोन स्पष्ट करा.

४) प्रा. लर्नर यांची कार्यात्मक वित्ताची संकल्पना स्पष्ट करा.

५) राजस्वाची कार्ये स्पष्ट करा.

❖❖❖❖

munotes.in

मॉडयुल २

३

महत्तम सामाजिक लाभ तत्व

घटक रचना :

३.० उद्दिष्टये
३.१ प्रस्तावना
३.२ डाल्टनचे महत्तम सामाजिक लाभ तत्व
३.३ मसग्रेव्हचे महत्तम सामाजिक लाभ तत्व
३.४ सार्वजनिक अंदाजपत्रक
३.५ सार्वजनिक अंदाजपत्रकांचे प्रकार
३.६ सार्वजनिक अंदाजपत्रकाची रचना
३.७ आधुनिक अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका
३.८ सारांश
३.९ स्वाध्याय

३.० उद्दिष्टये (OBJECTIVE)

- डॉ. डाल्टन व मसग्रेव्ह यांच्या महत्तम सामाजिक लाभ तत्वाचा अभ्यास करणे.
- सार्वजनिक अंदाजपत्रकाचे प्रकार आणि रचना अभ्यासणे.
- आधुनिक अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका अभ्यासणे.

३.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

राजकोषीय धोरणाचा संबंध सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाशी आहे. समग्र पातळीवरील आर्थिक उद्दिष्टये साध्य करण्याचे राजकोषीय धोरण हे महत्वाचे साधन आहे. कर आकारणी, सार्वजनिक कर्ज, सार्वजनिक खर्च ही राजकोषीय धोरणाची महत्त्वाची साधने आहेत. सरकार कर मार्गाने उत्पन्न जमा करते आणि सार्वजनिक खर्चाच्या माध्यमातून समाजाच्या कल्याणासाठी खर्च करते. विकसनशील देशांच्या आर्थिक विकासात राजकोषीय धोरणाची भूमिका महत्त्वपूर्ण आहे.

munotes.in

प्रस्तुत प्रकरणात आपण डॉ. डाल्टन व मसग्रेव्ह यांचे महत्तम सामाजिक लाभतत्व, सार्वजनिक अंदाजपत्रकाचे प्रकार, अंदाजपत्रकाची रचना आणि आधुनिक अर्थव्यवस्थेत शासनाची भूमिका यांचा अभ्यास करणार आहोत.

३.२ महत्तम सामाजिक लाभाचे तत्व (PRINCIPLE OF MAXIMUM SOCIAL ADVANTAGE)

महत्तम सामाजिक लाभाचे तत्व हे सरकारी अर्थकारणाच्या तळाशी असलेले एक मुलभूत तत्व मानले जाते. हे तत्व मांडण्याचे श्रेय डॉ. डाल्टन, प्रा. पिगू व प्रा. एजवर्थ यांना दिले जाते. सनातनपंथीय अर्थशास्त्रज्ञांचा सार्वजनिक आयव्ययाकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन संकुचित होता. शासनाचा अर्थव्यवस्थेतील हस्तक्षेप कमीत कमी असावा, असे त्यांचे मत होते. त्यांच्या मते, शासनाने कमीत कमी खर्च करावा आणि कमीत कमी कर आकारणी करावी. कारण सनातनवाद्यांच्या मते, प्रत्येक कर हा वाईट असतो आणि सार्वजनिक खर्च हा अनुत्पादक असतो. परंतु प्रा. डाल्टन, प्रा. पिगू, प्रा. मसग्रेव्ह या अर्थतज्ञांनी सनातनपंथीयांच्या विरोधी मत मांडले. त्यांनी महत्तम सामाजिक लाभ तत्त्व सांगितले. डॉ. डाल्टनच्या मते, प्रत्येक कर वाईट नसतो कारण मादक पदार्थावरील कर चांगला असतो. जर मादक पदार्थावर कर आकारला तर त्यांचा उपभोग कमी होईल आणि हे समाजहिताच्या दृष्टिने योग्य आहे. त्याचप्रमाणे सार्वजनिक खर्च हा अनुत्पादक असतो, असे नाही. शिक्षण, आरोग्य, राहणीमान, पायाभूत सोयी यावर जो खर्च केला जातो. त्यामुळे समाजाच्या कल्याणात भर पडते, देशाचा विकास होतो.

उत्पन्न मिळविणे आणि खर्च करणे ही सरकारची दोन महत्त्वाची कार्ये आहेत. सरकार कर आकारुन उत्पन्न मिळविते, तेव्हा लोकांना त्याग करावा लागतो व करांच्या माध्यमातून जनतेकडून सरकारकडे खरेदीशक्तीचे हस्तांतरण घडून येते आणि जेव्हा कर रूपाने मिळविलेले उत्पन्न सरकार खर्च करते तेव्हा जनतेला लाभ मिळतो आणि सरकारकडून खरेदीशक्तीचे हस्तांतरण सरकारकडे होते.

उत्पन्न मिळविणे आणि खर्च करणे यामागे एक विशिष्ट तत्व आहे. या तत्वालाच डॉ. डाल्टन महत्तम सामाजिक लाभाचे तत्व असे म्हणतात. सार्वजनिक आयव्ययाची चांगली व्यवस्था म्हणजे अशी व्यवस्था की जिच्या व्यवहारातून महत्तम सामाजिक लाभ मिळतो. यालाच डॉ. डाल्टन महत्तम सामाजिक लाभाचे तत्व म्हणतात.

महत्तम सामाजिक लाभाचे महत्त्व :

डॉ. डाल्टनने महत्तम सामाजिक लाभाचे तत्व हे घटत्या उपयोगितेच्या तत्वावर आधारलेले आहे आणि हेच तत्व पैशालाही लागू ठरते. जसजसा लोकांजवळील पैसा कमी होत जातो, तसतशी पैशाची उपयोगिता वाढत जाते. याउलट लोकांजवळ पैसा वाढत जातो, तसतशी पैशाची उपयोगिता कमी होत जाते.

munotes.in

सार्वजनिक उत्पन्न :

सरकारच्या उत्पन्नाचा प्रमुख स्रोत म्हणजे कर होय. कर आकारणीमुळे सर्व लोकांना करावा लागणारा त्याग म्हणजे एकूण त्याग होय. प्रा. एजवर्थच्या मते, करांमुळे लोकांना करावा लागणारा एकुण त्याग कमीत कमी असला पाहिजे. सरकार करांच्या प्रमाणात वाढ करते. त्यामुळे लोकांकडील पैसा कमी होतो. स्वाभाविक पैशाच्या उपयोगितेत वाढ होते. कारण लोकांजवळील पैसा कमी होत जातो. कर ज्याप्रमाणात वाढतात त्याप्रमाणात लोकांना करावा लागणारा त्यागही वाढत जातो. त्यामुळे करदात्याला मर्यादेपलिकडे कर द्यावा लागू नये, म्हणून कर आकारणीला योग्य ठिकाणी मर्यादा घालणे आवश्यक असते. कारण अधिक कर आकारणीमुळे सिमांत सामाजिक त्याग वाढत जातो.

सार्वजनिक खर्च :

करामुळे समाजाला त्याग सहन करावा लागतो, तर सार्वजनिक खर्चामुळे समाजाला लाभ मिळतो. सार्वजनिक खर्चात वाढ होते तसा समाजाला मिळणारा लाभ वाढत जातो. परंतु घटत्या सिमांत उपयोगितेचा नियम सार्वजनिक खर्चालाही लागू पडत असल्याने एकुण लाभ घटत्या दराने वाढत जातो म्हणून महत्तम सामाजिक हित साध्य करण्यासाठी सरकारने आपला खर्च मर्यादेमध्ये केला पाहिजे.

महत्तम सामाजिक लाभाच्या तत्वाचे विवेचन करताना पुढील दोन संकल्पना अतिशय महत्त्वाच्या आहेत.

१) सिमांत सामाजिक लाभ (Marginal Social Benefit) :

२) सिमांत सामाजिक त्याग (Marginal Social Sacrifice):

१) सिमांत सामाजिक लाभ (Marginal Social Benefit):

सरकारने आपल्या खर्चात वाढ केली असता समाजाला जो अधिकचा लाभ मिळतो, त्यास सिमांत सामाजिक लाभ म्हणतात. परंतु सरकारचा खर्च जसा वाढत जातो तसा सिमांत सामाजिक लाभ वाढत्या दराने घटत जातो.

२) सिमांत सामाजिक त्याग (Marginal Social Sacrifice):

सरकारने कराच्या रकमेत वाढ केली असता समाजाला जो जादा त्याग करावा लागतो त्यास सिमांत सामाजिक त्याग असे म्हणतात. सरकार करांच्या मर्यादेत वाढ करते. त्याप्रमाणे सिमांत सामाजिक त्याग वाढत्या दराने वाढत जातो.

सिमांत सामाजिक लाभ आणि सिमांत सामाजिक त्याग ज्याठिकाणी समसमान झालेले असतात, त्याच ठिकाणी जनतेला महत्तम लाभ मिळत असल्याने सरकारच्या वित्तीय व्यवहारांची ती आदर्श मर्यादा होय.

संतुलन :

जेव्हा करामुळे सिमांत सामाजिक त्याग आणि सार्वजनिक खर्चामुळे सिमांत सामाजिक लाभ समान होतो, तेव्हा महत्तम निव्वळ सामाजिक लाभ मिळविता येतो.

munotes.in

ज्या बिंदूच्या ठिकाणी समाजाला करावा लागणारा त्याग आणि समाजाला मिळणारा लाभ दोन्ही समान होतात, त्या बिंदूच्या ठिकाणी सरकारने आपले उत्पन्न मिळविण्याचे आणि खर्च करण्याचे कार्य थांबविले पाहिजे.

पुढील आकृतीच्या साहाय्याने महत्तम सामाजिक लाभाचे तत्व स्पष्ट करता येईल. पुढील आकृतीत अक्षावर सार्वजनिक आयव्यय आणि अक्षावर सिमांत सामाजिक लाभ आणि सिमांत सामाजिक त्याग दर्शविला आहे. BB हा सिमांत सामाजिक लाभ वक्र असून तो डावीकडून उजवीकडे खाली घसरणारा दर्शविला आहे. हा वक्र ऋणात्मक स्वरूपाचा आहे. सरकार जसजसा खर्च वाढवत जाते त्याप्रमाणात सिमांत सामाजिक लाभ कमी होत जातो. आकृतीमध्ये हा वक्र सिमांत सामाजिक त्यागाचा वक्र असून हा वक्र खालून वर जाणारा धनात्मक स्वरूपाचा आहे. सरकार जसजसे अधिक कर वसुल करते त्याप्रमाणात सिमांत सामाजिक त्याग वाढत जातो.

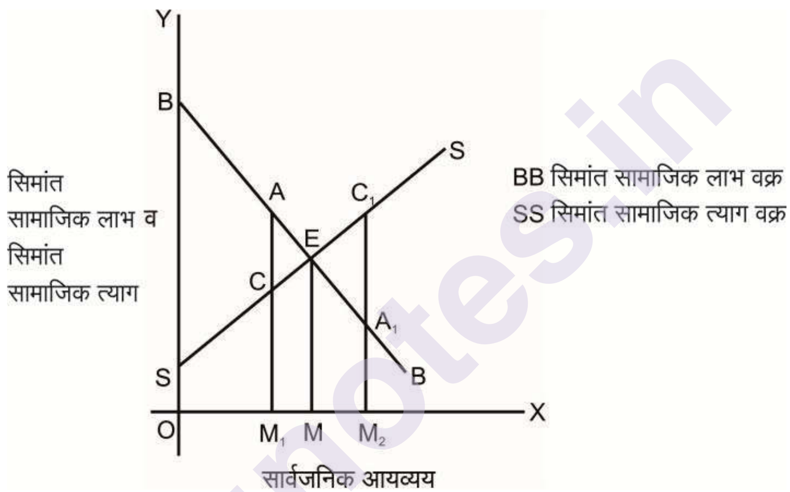

आकृतीमध्ये सिमांत सामाजिक लाभ वक्र आणि सिमांत सामाजिक त्याग वक्र एकमेकांना ज्या बिंदूमध्ये छेदतात, तेव्हा समतोल साध्य होतो.

E बिंदूच्या ठिकाणी सिमांत सामाजिक लाभ व सिमांत सामाजिक त्याग वक्र एकमेकांना छेदतात जेथे EM एवढा सिमांत सामाजिक लाभ व सिमांत सामाजिक त्याग निश्चित होतो.

जोपर्यंत सिमांत सामाजिक लाभ वक्र सिमांत सामाजिक त्याग वक्राच्या वर आहे, तोपर्यंत सरकारने करामध्ये वाढ केली असता निव्वळ सामाजिक लाभात वाढ होते. परंतु सिमांत सामाजिक त्याग वक्र हा सिमांत सामाजिक लाभ वक्राच्या वर असेल, तर सिमांत सामाजिक त्याग हा सिमांत सामाजिक लाभापेक्षा जास्त असल्याने तोटा अनुभवास येतो, म्हणजेच सरकारने आपल्या वित्तीय कार्याचा संकोच करावा. अशाप्रकारे सिमांत सामाजिक लाभ सिमांत सामाजिक त्याग असल्याच्या स्थितीत महत्तम सामाजिक लाभ मिळतो.

गृहिते :

१) सरकारला करापासून उत्पन्न मिळते.

२) हे तत्व मांडत असताना दिर्घकाळाचा विचार केला आहे.

३) सार्वजनिक खर्च केला असता मिळणारा सामाजिक लाभ वाढत्या खर्चाबरोबर घटत जातो.

४) सरकारने कर आकारला असता वाढत्या कराबरोबर समाजाला करावा लागणारा त्याग वाढत जातो.

५) समाजाच्या मानसिक स्थितीमध्ये बदल होत नाही.

महत्तम सामाजिक लाभ तत्वाच्या मर्यादा :

१) लाभ व त्यागाचे मोजमाप करणे अवघड आहे.

२) प्रत्येक कर समाजावर भार असतो असे मानने चुकीचे आहे.

३) महत्तम सामाजिक लाभाच्या तत्वात फक्त करापासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा विचार केला आहे. करेतर उत्पन्नाचा विचार सिद्धांतकारकाने केला नाही.

४) दोन भिन्न प्रकल्पावर समान खर्च केला तरी त्यापासून मिळणाऱ्या सामाजिक लाभाची तुलना करता येत नाही.

५) सरकारला कायदा, न्यायदान, सुव्यवस्था संरक्षण यावर खर्च करणे आवश्यक असते.

सत्ताधाऱ्यांना वाटले हा खर्च कमी करावा तरी करणे शक्य नसते. कारण समाजाच्या अस्तित्वासाठी हा खर्च आवश्यक असतो.

३.३ प्रा. मसग्रेव्हचे महत्तम सामाजिक लाभाचे तत्व (MUSGRAVES'S MAXIMUM SOCIAL ADVANTAGE PRINCIPLE)

प्रो. पिगु व डॉ. डाल्टन यांच्याप्रमाणेच प्रो. मसग्रेव्ह यांनी महत्तम सामाजिक लाभाचे तत्व मांडले आहे. परंतु मसग्रेव्ह यांनी हे तत्व थोडयाशा वेगळ्या पद्धतीने मांडले आहे. मसग्रेव्ह यांच्या मते, सरकारच्या अंदाजपत्रकाचा आकार त्याठिकाणी निश्चित होतो, ज्याठिकाणी सरकारच्या वित्तीय कार्यापासून निर्माण होणारा सिमांत शुद्ध सामाजिक लाभ शुन्य असतो त्याचठिकाणी सरकारच्या अंदाजपत्रकाचा आकार युक्ततम असतो कि करांच्या भागाचे वितरण करताना स्विकारण्यात आलेल्या कमीत कमी त्यागाच्या दृष्टीकोणाचा समन्वय सरकारी खर्चाच्या निर्धारणाशी संबंधीत असलेल्या जास्तीत जास्त लाभाच्या दृष्टीकोणाशी साधून अंदाजपत्रकाच्या सामान्य सिद्धांतात या दोन दृष्टिकोणाचे एकत्रीकरण करण्यात येते. प्रा. मसग्रेव्ह यांचे महत्तम सामाजिक लाभाचे तत्व पुढील आकृतीच्या सहाय्याने स्पष्ट करता येईल.

munotes.in

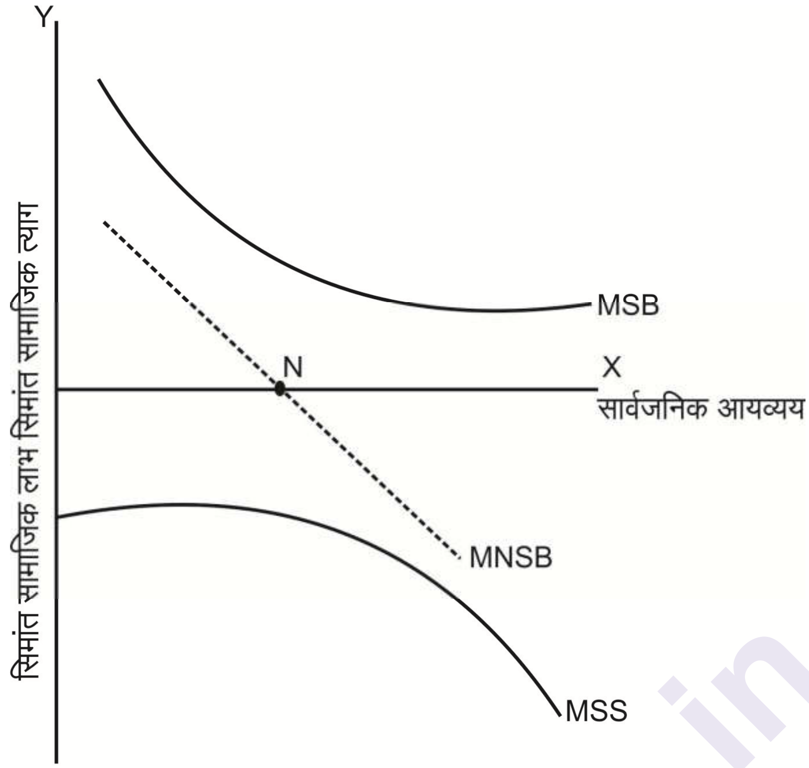

MSB सिमांत सामाजिक लाभ
MSS सिमांत सामाजिक त्याग
MNSB सिमान्त शुद्ध सामाजिक लाभ

वरील आकृतीत X अक्षावर सार्वजनिक आयव्ययाच्या मात्रा दर्शविल्या आहेत. Y अक्षावर सिमांत सामाजिक लाभ व सिमांत सामाजिक त्याग मोजण्यात आला आहे. MSB हा वक्र सिमांत सामाजिक लाभ दर्शविणारा वक्र आहे आणि MSS हा वक्र सिमांत सामाजिक त्याग दर्शविणारा वक्र आहे. तर MNSB हा वक्र सिमांत शुद्ध सामाजिक लाभ दर्शविणारा वक्र आहे. हा वक्र डावीकडून उजवीकडे खाली घसरत जातो. याचा अर्थ असा होतो कि, सरकारी खर्चात जसजशी वाढ होत जाते तसतसा सामाजिक लाभ घटत जातो. आकृतीत X अक्षाच्या खालील भागावर कर आकारणीमुळे करावा लागणारा त्याग दर्शविला आहे आणि हा सिमांत शुद्ध सामाजिक लाभ दर्शविणारा वक्र आहे. हा वक्र X अक्षाला N बिंदूत स्पर्श करतो. या बिंदूत शुद्ध सामाजिक लाभ महत्तम असतो. कारण या ठिकाणी सिमांत सामाजिक लाभ हा सिमांत सामाजिक त्यागाबरोबर आहे. म्हणजेच मिळणारा सिमांत शुद्ध सामाजिक लाभ शुन्य असल्याने तीच सरकारच्या वित्तीय कार्याची आदर्श मर्यादा होय.

गृहीते :

महत्तम सामाजिक लाभाचे प्रो. मसग्रेव्ह यांचे तत्व पुढील गृहीतकांवर आधारलेले आहे.

- सरकारच्या वित्तीय कार्यात आय व व्यय या दोन्हींचा समावेश होतो.
- घटत्या सिमांत उपयोगितेचा नियम पैशालाही लागू होतो.
- समाजाची मानसिक अवस्था स्थिर असते.
- दिर्घ कालखंड विचारात घेण्यात आला आहे.

महत्तम सामाजिक लाभ तत्वाच्या मर्यादा :

मसग्रेव्ह यांच्या महत्तम सामाजिक लाभाचे तत्व सरळ व स्पष्ट असले तरी या तत्वावर काही टिका करण्यात आल्या आहेत त्या पुढीलप्रमाणे –

१) समाज हिताची संकल्पना अस्पष्ट :

सरकारने आपले वित्तीय व्यवहार पार पाडत असताना महत्तम सामाजिक हित साध्य होईल असे स्पष्टीकरण हे तत्व देते. परंतु महत्तम सामाजिक हित म्हणजे नेमके काय? याचे स्पष्टीकरण हे तत्व देत नाही.

२) सिमांत लाभ व सिमांत त्याग यांचे मात्रात्मक मापन अशक्य :

सिमांत लाभ व सिमांत त्याग या संकल्पना व्यक्तिनिष्ठ व मानसिक असल्याने त्यांचे संख्यात्मक मापन अशक्य आहे.

३) संवेदनक्षम मनाचा अभाव :

सरकारच्या कर आणि खर्चाची तुलना करण्यासाठी संवेदनक्षम मनाची आवश्यकता असते. सरकारकडे असे संवेदनक्षम मन नसते. त्यामुळे या तत्वाची अंमलबजावणी योग्य रितीने होत नाही.

४) सार्वजनिक खर्च लाभदायक असतोच असे नाही. सरकार समाजाच्या कल्याणासाठी सार्वजनिक खर्च करते. परंतु सरकारच्या प्रत्येक खर्चामुळे समाजाला लाभ मिळतोच असे नाही.

५) व्यवहारात लागू करणे अवघड :

महत्तम सामाजिक लाभाचे तत्व सैद्धांतिक पातळीवर योग्य असले तरी व्यवहारात लागू करणे अवघड असते.

६) सार्वजनिक खर्चावर इतर घटकांचा परिणाम :

सरकारच्या खर्चावर सामाजिक, राजकीय, आंतरराष्ट्रीय अशा अनेक घटकांचा परिणाम होत असतो. परंतू सिद्धांतकारकाने सार्वजनिक खर्चावर परिणाम करणाऱ्या इतर घटकांचा या तत्वात विचार केला नाही.

७) करांव्यतिरिक्त सार्वजनिक उत्पन्नाच्या इतर मार्गाचा विचार नाही :

कराव्यतिरिक्त शुल्क, दंड, मुल्य, विशेष आकारणी, सार्वजनिक कर्ज, सार्वजनिक उद्योगांनी मिळविलेला नफा इत्यादी मार्गाने सरकारला उत्पन्न मिळते. परंतु हे तत्व फक्त कर मार्गाने मिळालेल्या उत्पन्नाचा विचार करते. सरकारने इतर मार्गाने मिळालेल्या उत्पन्नाचा व त्यांच्या परिणामाचा विचार केल्याशिवाय खऱ्या अर्थाने सरकारच्या वित्तीय व्यवहारांचा योग्य विचार केला जाऊ शकत नाही.

munotes.in

३.४ सार्वजनिक अंदाजपत्रक (PUBLIC BUDGET)

सरकारच्या एका वर्षाच्या कालावधीतील अपेक्षित उत्पन्न आणि नियोजित खर्च यांच्याविषयीच्या पत्रकाला अंदाजपत्रक म्हणतात. अंदाजपत्रक या शब्दाला इंग्रजीत Budget हा प्रतिशब्द वापरला जातो. देशाच्या सरकारला आर्थिक विकास किंमत स्थैर्य, पूर्ण रोजगार, दारिद्रय निर्मुलन अशा विविध प्रकारची उद्दिष्टये साध्य करण्यासाठी खर्च करावा लागतो आणि हा खर्च भरुन काढण्यासाठी उत्पन्न मिळवावे लागते आणि म्हणून प्रत्येक आर्थिक वर्षात किती खर्च करावा लागेल आणि किती उत्पन्न मिळवावे लागेल याविषयी सरकारला एक हिशोबपत्रक तयार करावे लागते, त्यास अंदाजपत्रक असेही म्हणतात. अंदाजपत्रकालाच अर्थसंकल्प असेही म्हणतात. अंदाजपत्रकाचा कालखंड एक वर्षाचा असतो. भारतात ७ एप्रिल, १८६० रोजी अंदाजपत्रक पद्धतीचा पाया रोवला गेला. स्वतंत्र भारताचा पहिला अर्थसंकल्प स्वतंत्र भारताचे पहिले वित्तमंत्री आर.के. षण्मुखम शेट्टी यांनी २६ नोव्हेंबर, १९४७ ला सादर केला.

अंदाजपत्रकाचा अर्थ आणि व्याख्या (Meaning and Definition of Budget) :

भारतात दरवर्षी १ एप्रिल ते ३१ मार्च या काळासाठी अर्थमंत्री अंदाजपत्रक तयार करतात. अंदाजपत्रक सुरुवातीला कायदेमंडळात चर्चेसाठी ठेवले जाते. अंदाजपत्रकात पुढील गोष्टीचा समावेश होतो.

१) चालू वर्षाची जमा व खर्चाची आकडेवारी

२) मागील वर्षाच्या जमा व खर्चाची आकडेवारी

३) पुढील वर्षाच्या जमा व खर्चाचा अंदाज

अंदाजपत्रकाची व्याख्या :

१) जे. एल. हॅन्सन – “सरकारच्या उत्पन्नाचा व खर्चाचा पुढील आर्थिक वर्षाचा अंदाज म्हणजे अंदाजपत्रक होय.”

२) सी. एल. किंग – “सार्वजनिक उत्पन्न व सार्वजनिक खर्च यामध्ये समतोल प्रस्थापित करणारे साधन म्हणजे अंदाजपत्रक होय.”

३) प्रा. जॉन्सन - “सरकारचे अंदाजपत्रक हे एक असे प्रपत्र असते की, ज्यामध्ये एका वर्षाच्या कालावधीसाठी सरकारच्या उत्पन्न आणि खर्चाविषयी विवरण असते.”

वरील व्याख्यांवरुन असे म्हणता येईल की, उत्पन्न व खर्चाचे विवरण म्हणजे अंदाजपत्रक होय. एका वर्षात सरकार विविध मार्गाने किती उत्पन्न मिळवणार आणि कशाप्रकारे खर्च करणार याचे विवरणपत्रक म्हणजे अंदाजपत्रक होय.

अंदाजपत्रकात पुढील घटकांचा समावेश करण्यात आलेला असतो.

- अंदाजपत्रकात जमा व खर्चाचे विवरण असते.
- अंदाजपत्रक एक वर्षाच्या कालावधीसाठी निश्चित असते.
- अंदाजपत्रकात नवीन कर, जुन्या करांचे बदलते दर आणि कर सवलती इ. ही नमुद करण्यात आलेल्या असतात.

munotes.in

- अंदाजपत्रकात राजकोषीय धोरणाचे प्रतिबिंब असते.
- अंदाजपत्रक हा सरकारचा महत्त्वाचा दस्तऐवज असतो, कारण सरकार आपल्या योजना आणि कार्यक्रमांची अंमलबजावणी अंदाजपत्रकातून करत असते.

३.५ सार्वजनिक अंदाजपत्रकांचे प्रकार (TYPES OF PUBLIC BUDGET)

सार्वजनिक अंदाजपत्रकाची विभागणी विविध प्रकारात केली जाते. अंदाजपत्रकाचे समतोल व असमतोलातील अंदाजपत्रक असे दोन प्रकार पडतात. परंतु त्याचबरोबर शिलकीचे अंदाजपत्रक, तुटीचे अंदाजपत्रक, महसुली अंदाजपत्रक, भांडवली अंदाजपत्रक अशा विविध प्रकारात विभागणी केली जाते.

१) समतोल अंदाजपत्रक (Balanced Budget):

जेव्हा सरकारचा कर महसुल आणि खर्च समान असतो, तेव्हा त्या अंदाजपत्रकास समतोल अंदाजपत्रक असे म्हणतात.

समतोल अंदाजपत्रकात सरकारचे अपेक्षित उत्पन्न आणि नियोजित खर्च यांचे संतुलन होत असल्याने या अंदाजपत्रकास संतुलित अंदाजपत्रक म्हणतात.

सार्वजनिक महसूल/ उत्पन्न = सार्वजनिक खर्च = **संतुलित अंदाजपत्रक**
सार्वजनिक उत्पन्न > सार्वजनिक खर्च = **शिलकीचे अंदाजपत्रक**

सार्वजनिक उत्पन्न < सार्वजनिक खर्च = **तुटीचे अंदाजपत्रक**

ॲडम स्मिथ सारख्या सनातनवादी अर्थतज्ञांनी समतोल अंदाजपत्रकाचे समर्थन केले आहे.

२) असमतोल अंदाजपत्रक (Unbalanced Budget):

जेव्हा सरकारचे उत्पन्न व खर्च समान नसते तेव्हा त्यास असमतोल अंदाजपत्रक असे म्हणतात. असंतुलित अंदाजपत्रक दोन प्रकारचे असते.

अ) शिलकीचे अंदाजपत्रक (Surplus Budget)
ब) तुटीचे अंदाजपत्रक (Deficit Budget)

अ) शिलकीचे अंदाजपत्रक (Surplus Budget):

ज्या अंदाजपत्रकात त्या आर्थिक वर्षातील सरकारचे अपेक्षित उत्पन्न सरकारच्या नियोजित खर्चापेक्षा जास्त असते, त्या अंदाजपत्रकाला शिलकीचे अंदाजपत्रक म्हणतात.

Public Revenues > Public Expenditure (Surplus Budget)
सार्वजनिक उत्पन्न > सार्वजनिक खर्च (शिलकीचे अंदाजपत्रक)

munotes.in

भाववाढीच्या काळात शिलकीचे अर्थसंकल्प उपयोगी पडते. भाववाढ आणि वाढत्या किंमती नियंत्रणात आणण्यासाठी अशा अर्थसंकल्पाची मदत होते.

ब) तुटीचे अंदाजपत्रक (Deficit Budget):

ज्या अंदाजपत्रकात सरकारचे त्या आर्थिक वर्षातील अपेक्षित उत्पन्न सरकारच्या नियोजित खर्चापेक्षा कमी असते, त्या अंदाजपत्रकास तुटीचे अंदाजपत्रक असे म्हणतात.

Public Revenues < Public Expenditure (Deficit Budget)
सार्वजनिक उत्पन्न < सार्वजनिक खर्च (Balance Budget)

सनातनवादी अर्थतज्ञ संतुलित अंदाजपत्रकाचा पुरस्कार करतात. त्यांच्या मते, सरकारने आपल्या उत्पन्नापेक्षा जास्त खर्च करु नये अशा अतिरिक्त खर्चाचे अर्थव्यवस्थेवर प्रतिकुल परिणाम होतात.

सनातनवादी अर्थतज्ञांनी तुटीच्या अर्थसंकल्पाला विरोध केला असला तरी मंदीच्या काळात आर्थिक स्थैर्य साध्य करण्यासाठी तुटीचा अर्थसंकल्प उपयुक्त ठरतो.

३) महसुली अर्थसंकल्प (Revenue Budget):

महसुली अंदाजपत्रकात सरकारचा महसुली खर्च आणि महसुली उत्पन्न यांचा समावेश होतो. महसुली उत्पन्नामध्ये कर आणि करेत्तर उत्पन्न उदा. आयकर, निगमकर, अबकारी कर यांचा समावेश होतो. तर करेत्तर महसुलामध्ये सरकारद्वारे केलेल्या गुंतवणूकीवरील व्याज, लाभांश, सरकारी सेवावरील फी, दंड यांचा समावेश होतो आणि महसुली खर्चामध्ये कर्मचाऱ्यांच्या वेतनावरील खर्च, प्रशासनावरील खर्च यांचा समावेश होतो.

४) भांडवली अंदाजपत्रक (Capital Budget) :

भांडवली अंदाजपत्रकात सरकारच्या भांडवली उत्पन्न व खर्चाचा समावेश होतो. भांडवली उत्पन्नामध्ये लोकांकडून घेतलेल्या कर्जाचा समावेश होतो आणि भांडवली खर्चामध्ये कर्जाच्या परतफेडीचा समावेश होतो.

अंदाजपत्रकाचे इतर प्रकार (Other Types of Budget)

१) योजना व योजनेत्तर अर्थसंकल्प (Plan and Non-Plan Budget) :

योजना अर्थसंकल्पात शेती, उद्योग, वाहतूक व दळणवळण, उर्जा, सामाजिक सेवा वगैरे क्षेत्राशी संबंधित सरकारच्या वित्तीय तरतुदींचा समावेश असतो. याऊलट योजनाबाह्य अर्थसंकल्पात सरकारच्या योजनाबाह्य खर्चाच्या बाबतीतील तरतुदींचा समावेश असतो.

२) मुख्य अर्थसंकल्प आणि पुरक अर्थसंकल्प (Main and Supplementary Budget):

संपूर्ण राजकोषीय वर्षांसाठी सादर करण्यात येणारा अर्थसंकल्प म्हणजे मुख्य अर्थसंकल्प होय. मुख्य अर्थसंकल्प म्हणजे सरकारचे वार्षिक विवरणपत्रक असून त्यात सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाचा अंदाज दिलेला असतो. देशात युद्ध, भूकंप, महापुर अशा

munotes.in

आणिबाणीच्या काळात पुरक अर्थसंकल्प हा सरकारला अधिक प्रमाणात खर्च करावा लागतो. परंतु नेहमीच्या कर महसुलातून मिळणाऱ्या उत्पन्नातून हा खर्च भागविणे शक्य नसते, तेव्हा पुरक अर्थसंकल्पाचा अवलंब केला जातो. आणिबाणीच्या परिस्थितीत सरकार पुरक अर्थसंकल्प सादर करते.

३) शून्य-आधारित अर्थसंकल्प (Zero - based Budget):

प्रा. मसग्रेव्ह यांच्या मते, शून्याधारित अर्थसंकल्प म्हणजे केवळ वाढीव बदलांचा विचार न करता संपूर्ण अंदाजपत्रकाचा समग्र विचार करणे होय. शून्याधारित अर्थसंकल्पात मागील वर्षाचा आधार घेतला जात नाही किंवा मागील वर्षाच्या खर्चाचा आधार शून्य समजून अंदाजपत्रक तयार केले जाते.

आपली प्रगती तपासा :

१) अंदाजपत्रक म्हणजे काय?

२) अंदाजपत्रकाच्या विविध प्रकारांचा आढावा घ्या.

३.६ सार्वजनिक अंदाजपत्रकाची रचना (STRUCTURE OF PUBLIC BUDGET)

अंदाजपत्रकाच्या रचनेवरुन सरकारच्या महसुली आणि भांडवली खात्यावरील उत्पन्न व खर्चाची माहिती मिळते. सार्वजनिक अंदाजपत्रकाची रचना पुढील तक्त्यात दर्शविली आहे.

तक्ता क्रमांक ३.१

सार्वजनिक अंदाजपत्रकाची रचना

सार्वजनिक अंदाजपत्रक

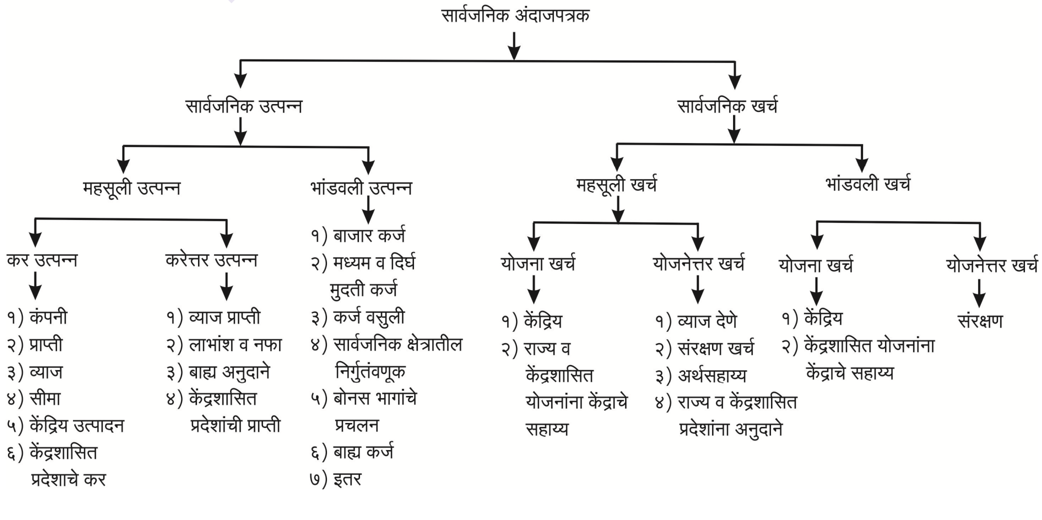

munotes.in

तक्ता क्रमांक ३.१ मध्ये सार्वजनिक अंदाजपत्रकाची रचना दाखविली आहे. अंदाजपत्रकामध्ये उत्पन्न व खर्चाची विभागणी महसुली व भांडवली खात्यामध्ये केली जाते.

१) महसुली खाते (Revenue Account) - महसुली खात्यामध्ये महसुली उत्पन्न व अपेक्षित महसुली खर्च यांचा समावेश होतो.

अ) महसुली उत्पन्न (Revenue Receipts) - महसुली उत्पन्नामध्ये प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करापासून मिळणारे उत्पन्न, शुल्क, दंड, अनुदान, सार्वजनिक उद्योगातून मिळणारा उत्पन्न, गुंतवणूकीवरील लाभांश, आरोग्य, बँकिंग या सरकारी सेवांपासून मिळणारे उत्पन्न या सर्व उत्पन्नाचा समावेश महसुली उत्पन्नात होतो.

ब) महसुली खर्च (Revenue Expenditure) - महसुली खर्चात विकास कार्यावरील खर्च, पायाभूत सुविधांवरील खर्च, सरकारी कर्मचाऱ्यांचे वेतन, सरकारचा प्रशासकीय खर्च, विविध योजनांना दिलेली अनुदाने, कर्ज परतफेडीचा खर्च यांचा समावेश महसुली खर्चात होतो.

२) भांडवली खाते (Capital Account) - भांडवली खात्यामध्ये भांडवली उत्पन्न व भांडवली खर्च यांचा समावेश होतो. जमीन, इमारती, यंत्र सामुग्री यावर होणारा खर्च म्हणजे भांडवली खर्च होय.

अ) भांडवली उत्पन्न (Capital Receipt) - भांडवली उत्पन्नामध्ये बाजार कर्ज, बाह्य कर्ज, कर्जवसुली यांचा समावेश होतो. त्याचप्रमाणे आजारी सार्वजनिक उद्योगांचे भांडवल विकून मिळालेल्या पैशाचा समावेश यामध्ये होतो.

ब) भांडवली खर्च (Capital Expenditure) - भांडवली खर्च म्हणजे असा खर्च की ज्यापासून पुन्हा भांडवल निर्मिती होते. वस्तू व सेवांच्या उत्पादनासाठी केलेला खर्च, विकास कार्यासाठी केलेला खर्च, इमारत, बांधकाम, जमीन, यंत्रसामुग्री यांवर केलेल्या खर्चाचा समावेश भांडवली खर्चात होतो. भूदल, नौदल आणि वायुदल या तीनही सैन्य दलासाठी केलेल्या खर्चाचा समावेश भांडवली खर्चात होतो.

सारांश :

थोडक्यात, अंदाजपत्रक हे सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाचे विवरण असते. अंदाजपत्रकावरुन आपल्याला सरकारच्या महसुल व भांडवली उत्पन्न व खर्चाची कल्पना येते. राष्ट्रीय उत्पन्न व खाते तयार करण्यासाठी गरजेची असलेली बचत, गुंतवणूक, उपभोग, वित्तीय मालमत्ता व दायित्व यासंबंधीची समग्रलक्षी आर्थिक माहिती अंदाजपत्रक पुरवते आणि म्हणूनच सरकार अंदाजपत्रकाच्या साहाय्याने संपूर्ण अर्थव्यवस्थेवर नियंत्रण ठेवण्याचा प्रयत्न करते.

munotes.in

आपली प्रगती तपासा :

१) सार्वजनिक अंदाजपत्रकाची रचना स्पष्ट करा.

३.७ आधुनिक अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका (ROLE OF GOVERNMENT IN A MODERN ECONOMY)

शासनाला विविध प्रकारची कार्ये करावी लागतात. शासनव्यवस्था, भांडवलशाही, समाजवादी, साम्यवादी कोणत्याही प्रकारची असली तरी शासनाची भूमिका महत्त्वाची असते. शासनाच्या भूमिकेचा विचार करत असताना सनातनवादी व आधुनिक दृष्टिकोनातून करावा लागतो.

सनातनवादी दृष्टिकोन (Classical Approach) :

ॲडम स्मिथ सारख्या सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांच्या मते, १८ व्या शतकात शासनाची भूमिका मर्यादित असावी असा विचार मांडला. ॲडम स्मिथच्या मते, सरकारने फक्त पुढील कार्ये करावीत.

१) परकीय आक्रमणापासून देशाचे रक्षण करावे.
२) कायदा व न्यायव्यवस्थेसाठी आदर्श प्रशासन यंत्रणा निर्माण करावी.
३) शासनव्यवस्थेने समाज उपयोगी सेवा पुरवाव्या.
४) किंमत यंत्रणा मजबूत करुन खाजगी उपक्रमांना प्रोत्साहन देणे.

थोडक्यात, शासनाची भूमिका संकुचित स्वरूपाची होती.

आधुनिक दृष्टिकोन (Modern Approach) :

आधुनिक काळात सरकारने कल्याणकारी राज्याची भूमिका स्विकारली. त्यामुळे सरकारची जबाबदारी व कार्ये यामध्ये वाढ होत गेली. कायदा, सुव्यवस्था, न्यायदान या कार्याबरोबरच पूर्ण रोजगार, सुव्यवस्था, किंमत स्थिरता, आर्थिक विकास, आर्थिक विषमता कमी करणे अशी अनेक आधुनिक व विकासात्मक कार्ये सरकारला करावी लागत आहेत. थोडक्यात, आधुनिक अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका महत्त्वाची आहे.

१) आर्थिक विकासाला चालना देणे :

आर्थिक विकासाचा वेग वाढविणे, हे महत्त्वाचे कार्य सरकारला करावे लागते त्यासाठी सरकार शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्रातील उत्पादन वाढीस प्रेरणा देते यासाठी

सरकार करात घट करते, सार्वजनिक खर्चात वाढ करते आणि मध्यवर्ती बँकेमार्फत व्याजाचे दर कमी करते.

२) रोजगारात वाढ करणे :

बेकारी दूर करुन रोजगारात वाढ करणे हे महत्त्वपूर्ण कार्य सरकारला करावे लागते. पुर्ण रोजगार निर्माण करण्यासाठी सरकार अंदाजपत्रकात तरतूद करते. त्यामुळे शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्रांचा विकास होतो आणि क्षेत्रातील रोजगार वाढीस चालना मिळते.

३) दारिद्रय व विषमता कमी करणे :

विकसनशील देशासमोर दारिद्रय व विषमता ही फार मोठी समस्या आहे. फार मोठी संपत्ती लोकसंख्येच्या मोजक्या भागाला मिळते आणि संपत्तीचा कमी वाटा लोकसंख्येच्या मोठया भागाला मिळतो. त्यामुळे देशात मोठया प्रमाणात विषमता आहे ही विषमता दूर करण्यासाठी सरकार उच्च उत्पन्न गटावर प्रत्यक्ष कर आकारते आणि गरीबांसाठी कल्याणकारी योजना राबविते. त्यामुळे उत्पन्न व संपत्तीच्या वाटपातील विषमता कमी होण्यास मदत होते.

४) सार्वजनिक सेवांचा पुरवठा करणे :

मोफत वापराच्या वस्तु म्हणजे रस्ते, कायदा, सुव्यवस्था या होय. या वस्तूंचा पुरवठा मुक्त बाजारात होत नाही. म्हणून या वस्तू सरकारला पुरवाव्या लागतात. त्याचप्रमाणे शिक्षण, आरोग्य या सामाजिक सेवांचा पुरवठा देखील सरकार करते. शिक्षण, आरोग्य या सेवा मुक्त बाजारात उपलब्ध असतात. समानता आणि कामगार उत्पादकता सुधारण्यासाठी या गुणवत्तापूर्ण वस्तू महत्त्वपूर्ण असल्याने सरकार त्यांचा पुरवठा करते. म्हणून बहुतेक सरकारे मोठया प्रमाणात राज्याने प्रदान केलेले शिक्षण आणि आरोग्य सेवा पुरवितात.

५) आर्थिक कल्याणात वाढ करणे :

आर्थिक विकासाबरोबर देशाच्या कल्याणात वाढ करण्यासाठी सरकार शिक्षण, आरोग्य, रोजगार इ. वाढ करुन लोकांचे राहणीमान सुधारते. सरकार जेव्हा लोकांना रोजगार, उत्पन्न आणि दर्जेदार वस्तू व सेवांचा पुरवठा करते; तेव्हाच लोकांच्या कल्याणात वाढ होते. आधुनिक काळात लोकांच्या कल्याणात वाढ करण्यासाठी सरकारला प्रयत्न करावेच लागतात.

६) प्रादेशिक समतोल विकास घडवून आणतो :

देशाच्या सरकारला अर्थव्यवस्थेच्या सर्व भूभागांचा समतोल प्रमाणात विकास घडवून आणावा लागतो. शहरी भागात उद्योगधंद्याचा विकास होत असताना ग्रामीण भागाकडे दुर्लक्ष करुन चालणार नाही आणि म्हणूनच ग्रामीण भागामध्ये शेती, उद्योग व सेवा क्षेत्रांचा विकास घडवून आणण्यासाठी शासनाला महत्त्वाची जबाबदारी पार पाडावी लागते. सरकार ग्रामीण मागास भागात गुंतवणूक करते. त्यामुळे ग्रामीण भागात रोजगार पातळी व उत्पन्न पातळीत वाढ घडून येते.

munotes.in

३.८ सारांश (SUMMARY)

सार्वजनिक आयव्ययात सरकारचे उत्पन्न व खर्च याविषयी संबंधीत तत्वांचा अभ्यास केला जातो. अलिकडील काळात आधुनिक अर्थव्यवस्थेत सरकारच्या कार्यात वाढ झाल्याने सरकारच्या खर्चात मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे. सार्वजनिक उत्पन्न व सार्वजनिक खर्च हे सरकारचे दोन महत्त्वपूर्ण वित्तीय व्यवहार आहेत. सरकारला आपला खर्च भागविण्यासाठी उत्पन्न मिळवावे लागते. सरकारला आपले वित्तीय व्यवहार काही मुलभूत तत्वांच्या आधारे करणे आवश्यक आहे. कारण त्यामुळे महत्तम सामाजिक लाभ मिळतो.

३.९ स्वाध्याय (QUESTIONS)

१) महत्तम सामाजिक लाभाचे डॉ. डाल्टन यांचे तत्व स्पष्ट करा.
२) महत्तम सामाजिक लाभाचा मसग्रेव्ह यांचा दृष्टिकोन विशद करा.
३) सार्वजनिक अंदाजपत्रकाची व्याख्या सांगून थोडक्यात माहिती लिहा.
४) सार्वजनिक अंदाजपत्रकाचे विविध प्रकार स्पष्ट करा.
५) सार्वजनिक अंदाजपत्रकाची रचना स्पष्ट करा.
६) आधुनिक अर्थव्यवस्थेत शासनाच्या भूमिकेचे वर्णन करा.

❖❖❖❖

munotes.in

४

करारोपण

घटक रचना :

४.० उद्दीष्ट्ये
४.१ प्रस्तावना
४.२ कराचा अर्थ व व्याख्या
४.३ कराची वैशिष्ट्ये
४.४ कराची भूमिका
४.५ कराचे वर्गीकरण
४.६ प्रत्यक्ष कर
४.७ अप्रत्यक्ष कर
४.८ आदर्श कर पद्धतीची वैशिष्ट्ये
४.९ करघात, संक्रमण व करभार
४.१० लवचिकता अणि करभारांचे निर्धारण
४.११ सारांश
४.१२ स्वाध्याय

४.० उद्दिष्टये (OBJECTIVES)

- करांचा अर्थ आणि व्याख्या अभ्यासणे.
- करांची वैशिष्टये अभ्यासणे.
- प्रत्यक्ष कर आणि अप्रत्यक्ष करांच्या गुणदोषांचा अभ्यास करणे.
- करघात, कर संक्रमण व करभार संकल्पनांचा अभ्यास करणे.

४.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

सरकारला आपला खर्च भागविण्यासाठी उत्पन्न मिळवण्याचा प्रमुख स्त्रोत म्हणजे कर होय. आधुनिक लोकशाही व्यवस्थेत कल्याणकारी राज्यात सरकारच्या कार्यात वाढ झाल्याने ही कार्ये पूर्ण करण्यासाठी सरकारला मोठया प्रमाणात खर्च करावा लागतो. सरकारला आपला खर्च भागविण्यासाठी उत्पन्न मिळवावे लागते आणि उत्पन्न मिळविण्यासाठी सरकार कर मार्गाचा अवलंब करते. प्रस्तुत प्रकरणात आपण कराचा अर्थ व व्याख्या, कराची भूमिका, कराचे वर्गीकरण, आदर्श कर पद्धतीची वैशिष्टये, करघात, कर

munotes.in

संक्रमण, करभार, लवचिकता आणि करभारांचे निर्धारण या घटकांचा सविस्तर अभ्यास करणार आहोत.

४.२ कराचा अर्थ आणि व्याख्या (MEANING AND DEFINITION OF TAX)

कर हा सरकारच्या उत्पन्नाचा प्रमुख स्त्रोत आहे. प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करापासून सरकार आपला खर्च भागवण्यासाठी उत्पन्न मिळवीत असते. कर या संकल्पनेचे वेगवेगळया अर्थतज्ञांनी वेगवेगळया प्रकारे व्याख्या दिल्या आहेत.

ॲडम स्मिथ – "कर म्हणजे ज्या बदल्यात करदात्याला नेमक्या रक्कमेची सेवा दिली जात नाही, असे सार्वजनिक सत्तेकडून आकारण्यात येणारे सक्तीचे अंशदान होय."

प्रा. सेलिगमन – "कोणत्याही विशेष लाभाचा विचार न करता सर्वांच्या समान हितासाठी केलेला खर्च भरून काढण्यासाठी जनतेने सरकारला दिलेली सक्तीची वर्गणी होय."

प्रा. बेस्टेबल – "व्यक्ती किंवा संस्था यांच्याकडून सरकारने सक्तीने वसूल केलेली म्हणजे कर होय."

४.३ कराची वैशिष्टये (FEATURES OF TAX)

विविध अर्थतज्ञांनी केलेल्या व्याख्यांवरून कराची पुढील वैशिष्टये आढळतात.

१) कर हे सक्तीचे देणे असते.
२) कर आकारण्याचा अधिकार फक्त सरकारलाच आहे.
३) कर आकारणी मार्गे महत्तम सामाजिक हिताचा उद्देश असतो.
४) कर आकारणी आणि कर वसुलीला कायद्याचे अधिष्ठापन असते.
५) कर भरल्यामुळे व्यक्तीला कोणताही प्रत्यक्ष लाभ मिळत नाही.
६) काही करांचे संक्रमण करता येते.

४.४ करांची भूमिका (ROLE OF TAXATION)

कल्याणकारी राज्याचा स्विकार केल्यामुळे आधुनिक काळात सरकारच्या कार्यात वाढ झाली आहे आणि त्यामुळे सरकारचा खर्च वाढत चालला आहे. हा खर्च भागविण्यासाठी सरकारला करांच्या माध्यमातून उत्पन्न मिळवावे लागते. सरकार कर मार्गातून मिळालेले उत्पन्न समाजाच्या कल्याणासाठी खर्च करते. या दृष्टीकोणातून करांची आर्थिक विकासातील भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

१) **आर्थिक विषमता कमी करणे –** कर आकारणीमागे आर्थिक विषमता कमी करणे, हा प्रमुख उद्देश असतो. सरकार उत्पन्न कर, संपत्ती कर या मार्गाने श्रीमंताकडील उत्पन्न

काढून घेते आणि गरीबांच्या कल्याणासाठी खर्च करते. कर उत्पन्नातून सरकार गरीबांना रोजगार पुरविते. शिक्षण, आरोग्य सुविधा उपलब्ध करून देते. त्यामुळे श्रीमंत व गरीब यांच्या उत्पन्नातील दरी कमी होण्यास मदत होते.

२) **दारिद्रय कमी करणे** – भारतासारख्या विकसनशील देशात दारिद्र्याचे प्रमाण जास्त आहे आणि आर्थिक विकासात दारिद्रय निर्मुलन करण्यासाठी सरकार श्रीमंतावर अधिक दराने कर आकारते आणि मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा वापर गरीबांच्या कल्याणासाठी खर्च करेल. त्यामुळे गरीबांचे उत्पन्न वाढून दारिद्रयात घट होईल.

३) **समतोल विकास साध्य करणे** – समतोल विकास साध्य करण्यात करांची भूमिका महत्वपूर्ण आहे. देशातील काही प्रदेश विकसित, तर काही प्रदेश मागास असतात. त्यामुळे विकासात असमतोल निर्माण होतो. विकासाचे लाभ सर्वांना समान प्रमाणात मिळावे म्हणून सरकार करयंत्रणेचा विचार करते. औद्योगिकरण अविकसित भागात होण्यासाठी अविकसित भागातील उद्योगधंद्यांना करात सवलत दिली जाते. त्यामुळे अविकसित भागातील उद्योगांत गुंतवणूक वाढून समतोल विकासास चालना मिळते.

४) **चैनीच्या व अनावश्यक वस्तूचा उपभोग कमी करणे -** चैनीच्या वस्तू, मादक द्रव्य, अफू, चरस, गांजा या वस्तूवर सरकार उच्च दराने कर आकारते. त्यामुळे या वस्तूच्या किंमती वाढतात व या वस्तूचा उपभोग कमी होतो. थोडक्यात, अनावश्यक वस्तूंचा आणि चैनीच्या वस्तूचा उपभोग कमी करण्यात करांची भूमिका महत्वपूर्ण आहे.

५) **भाववाढीवर नियंत्रण ठेवणे** – भाववाढीवर नियंत्रण ठेवण्यासाठी सरकार प्रत्यक्ष करांचे दर वाढवून लोकांकडील अतिरिक्त क्रयशक्ती काढुन घेते. त्यामुळे वस्तु व सेवांची मागणी कमी होऊन देशातील भाववाढ नियंत्रणात येण्यास मदत होते.

६) **बचत व गुंतवणूकीत वाढ करणे** – बचत व गुंतवणूकीत वाढ करणे हा एक उद्देश कर आकारणीमागे असतो. देशाच्या विकासाकरता भांडवलनिर्मिती आवश्यक असते आणि भांडवलनिर्मिती प्रामुख्याने बचत व गुंतवणूकीवर अबलंबून असते. सरकार बचतीत वाढ होण्यासाठी करात सवलत देते. या बचतीचा वापर गुंतवणूकीसाठी केला जातो. त्यातून उत्पादनात व रोजगारात वाढ होते.

७) **निर्यातीत वाढ करणे** – कर आकारणीमागे निर्यातीत वाढ करणे हा देखील उद्देश असतो. ज्या वस्तू निर्यात केल्या जातात. त्या वस्तूच्या उत्पादनावर सरकार कमी दराने कर आकारते आणि निर्यातीला प्रोत्साहन देते. व्यवहारतोलातील प्रतिकुलता कमी करण्यासाठी निर्यातीत वाढ आवश्यक आहे. करांच्या साहाय्याने निर्यातीत वाढ करून परकीय चलन मिळविता येते.

अशाप्रकारे कर आकारणीमागे फक्त उत्पन्न मिळविणे हा उद्देश नसतो तर, कर आकारणीमागे देशाच्या आर्थिक विकासाला हातभार लावणे, हा प्रमुख उद्देश असतो.

आपली प्रगती तपासा.

१) कराच्या विविध व्याख्यांचा आढावा घ्या.

२) कर आकारणीची वैशिष्टये कोणती?

३) करांची भूमिका स्पष्ट करा.

४.५ कराचे वर्गीकरण (CLASSIFICATION OF TAXES)

सरकार अनेक कर आकारून उत्पन्न मिळवित असते. करांचे स्वरूप, उद्देश, कररचना इत्यादी वरून करांचे वर्गीकरण करण्यात येते. या अनेक प्रकारच्या वर्गीकरणापैकी आपण फक्त एकाच प्रकारच्या वर्गीकरणाचा येथे विचार करणार आहोत.

करांचे वर्गीकरण

प्रत्यक्ष कर

१) उत्पन्नावरील कर
   i) वैयक्तिक आयकर
   ii) महामंडळ कर
२) संपत्तीवरील कर
   i) मालमत्ता कर
   ii) देणगी कर
   iii) संपती कर
3) भांडवली व्यवहारातील कर
   भांडवली लाभ कर

अप्रत्यक्ष कर

१) अबकारी कर
   i) केंद्रिय अबकारी कर
   ii) राज्य अबकारी कर
२) सीमाकर / जकात कर
   i) आयात कर
   ii) निर्यात कर
3) विक्री कर
   i) केंद्रीय विक्री कर
   ii) राज्य विक्री कर
४) सेवा कर
५) करमणूक कर, वाहनावरील कर
   नोंदणी शुल्क, राज्याचे कर

करघात कोणावर पडतो आणि करभार कोणाला सहन करावा लागतो. यावरून करांचे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष कर असे वर्गीकरण केले जाते.

munotes.in

४.६ प्रत्यक्ष कर (DIRECT TAXES)

प्रत्यक्ष कराच्या व्याख्या –

- **डॉक्टर डाल्टन –** "प्रत्यक्ष कर म्हणजे ज्या व्यक्तीने कायद्यानुसार कर भरणे आवश्यक असते, त्याच व्यक्तीकडून वसूल केला जाणारा कर म्हणजे प्रत्यक्ष कर होय."
- **प्रा. जे.एस.मिल –** "जेव्हा सरकारचा हेतू ज्या व्यक्तीवर कर लादण्यात आला, त्याच व्यक्तीने तो भरावा असा असतो, तो प्रत्यक्ष कर होय."
- **बॅस्टेबल –** "प्रत्यक्ष कर म्हणजे असा कर की, जो नियमित आणि कायम घटनांवर लवला जातो."

प्रत्यक्ष कर म्हणजे असे कर की जे दुसऱ्यांवर ढकलता येत नाहीत. प्रा. शिरास यांच्या मते, व्यक्तीची मालमत्ता व उत्पन्न यावर आकारण्यात येणारे कर हे प्रत्यक्ष कर आहेत. प्रत्यक्ष कर ज्या व्यक्तीवर आकारले जातात, त्याच व्यक्तीकडून वसुल केले जातात. थोडक्यात, कराघात आणि करभार एकाच व्यक्तीवर पडत असेल तर त्यास प्रत्यक्ष कर असे म्हणतात.

प्रत्यक्ष कराचे गुण (Merits of Direct Taxes) :

१) **प्रत्यक्ष कर करदेय क्षमतेवर आधारलेले असतात -** प्रत्यक्ष कर व्यक्तीची आर्थिक क्षमता लक्षात घेऊन आकारले जातात. प्रत्यक्ष कर करदात्याची आर्थिक कुवत, उत्पन्न, करदात्याचा उपभोग खर्च विचारात घेऊन आकारले जात नाही. करदात्याचे उत्पन्न वाढत असेल, तर करांचे प्रमाणही वाढविता येते. थोडक्यात, प्रत्यक्ष कर श्रीमंतांकडून अधिक वसुल केले जातात.

२) **प्रत्यक्ष करात निश्चितता असते –** प्रत्यक्ष करांचे दर निश्चित असतात. त्यामुळे करदात्याला कर किती भरावा लागेल, कधी भरावा लागेल याची निश्चित कल्पना येते. त्यामुळे करदाता आपल्या उत्पन्नातून तेवढी रक्कम भरण्याची आधीच तरतूद करतो. त्याप्रमाणे सरकारला प्रत्यक्ष करापासून किती रक्कम जमा होणार, याची कल्पना असते. त्यामुळे सरकारला आपल्या खर्चाच्या विविध योजना आखता येतात.

३) **प्रत्यक्ष कर आर्थिक विषमता कमी करतात –** प्रत्यक्ष कर प्रगतशील दराने आकारले जातात. श्रीमंताकडून अधिक दराने कर वसूल केले जातात आणि गरीबांना या करातून वगळले जाते. प्रत्यक्ष करापासून जमा होणारा पैसा गरीबांच्या कल्याणकारी योजना राबविण्यासाठी खर्च केला जातो. त्यामुळे गरीब व श्रीमंत यांच्या उत्पन्नातील विषमता कमी होण्यास मदत होते.

४) **प्रत्यक्ष करामध्ये लवचिकता असते –** प्रत्यक्ष कर लवचिकतेच्या कसोटीला उतरणारे असतात. सरकारला जेव्हा जास्त उत्पन्नाची गरज असते, तेव्हा प्रत्यक्ष करांच्या दरात वाढ होते. कारण प्रत्यक्ष करांचा भार श्रीमंतावर जास्त पडतो. याउलट अप्रत्यक्ष करांच्या दरात वाढ केल्यास किंमतीत वाढ होते. परंतु प्रत्यक्ष करांच्या दरात वाढ केल्यास किंमतीवर परिणाम होत नाही, म्हणून सरकारला अधिक उत्पन्नाची गरज भासल्यास कराच्या दरात वाढ करून उत्पन्न मिळविता येते.

munotes.in

५) **प्रत्यक्ष कर मितव्ययत्तेच्या कसोटीला उतरणारे असतात –-** प्रत्यक्ष करांच्या वसुलीचा खर्च कमी असतो. कारण करदात्याला हे प्रत्यक्ष कर स्वत: सरकारच्या तिजोरीत भरावे लागतात. त्यामुळे अनावश्यक खर्च टाळला जातो.

६) **प्रत्यक्ष करापासून मोठ्या प्रमाणात उतपन्न मिळते –-** प्रत्यक्ष कर हे प्रगतिशील कर असतात. उत्पन्न वाढीबरोबर प्रत्यक्ष करांच्या दरात वाढ केली जाते. त्यामुळे सरकारला प्रत्यक्ष करांपासून मोठया प्रमाणात उतपन्न प्राप्त होते.

७) **प्रत्यक्ष कर जागृतता निर्माण करतात** – प्रत्यक्ष कर नागरिकांमध्ये सामाजिक व राजकीय जागृकता निर्माण करतात. आपण करांपासून शासनाला किती रक्कम देत आहोत. याची नागरिकांना जाणीव असते. त्यामुळे करांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाचा उपयोग शासनाने योग्य पद्धतीने करावा, अशी नागरिकांची अपेक्षा असते. प्रत्यक्ष करांची जाणीव करदात्याला असल्यामुळे ते जागृत असतात आणि लोकशाही शासनप्रणालीत अशी जागृकता फार महत्वाची असते.

प्रत्यक्ष कराचे दोष (Demerits of Direct Taxes) :

प्रत्यक्ष करामध्ये गुण असले तरी काही दोषदेखील असतात. हे दोष पुढीलप्रमाणे आहेत.

१) **प्रत्यक्ष कर हे अनुत्पादक असतात** – प्रत्यक्ष कर हे अनुत्पादक ठरण्याची शवयता जास्त असते. कारण प्रत्यक्ष करांचे बचत आणि गुंतवणूक करण्याची इच्छा आणि क्षमता यावर प्रतिकूल परिणाम होतात. त्यामुळे उत्पादन कमी होऊन असे कर अनुत्पादक ठरतात.

२) **प्रत्यक्ष करात कर चुकवेगिरी आढळते -** प्रत्यक्ष करात कायद्यातील पळवाटांचा अवलंब करून कर चुकवण्याचा प्रयत्न केला जातो जे करदाते प्रमाणिकपणे आपल्या उत्पन्न, संपत्ती, उपभोग खर्चाविषयी खरी माहिती देतात, त्या करदात्याला जास्त कर भरावे लागतात. याउलट जे करदाते खोटी माहिती देतात. त्यांना कमी कर भरावे लागतात.

३) **करदेय क्षमता ठरविणे कठीण असते** – प्रत्यक्ष कर हे करदेय क्षमतेनुसार आकारण्यात येतात. प्रत्यक्ष कर हे करदेय क्षमतेनुसार आकारण्यात येतात. परंतू प्रत्येक व्यक्तिची आर्थिक क्षमता ठरविणे कठीण असते. कारण उत्पन्न समान असले तरी सर्वांच्या गरजा, खर्च करदात्यावर अवलंबून असणाऱ्या माणसांचे प्रमाण सारखे नसते. म्हणून उत्पन्न सारखे असले तरी कर भरण्याची क्षमता वेगवेगळी असते.

४) **प्रत्यक्ष कर अप्रिय असतात** – प्रत्यक्ष कर हे आपल्या उत्पन्नातून प्रत्यक्षपणे करदात्याला भरावे लागतात. त्यामुळे ते लोकात अप्रिय असतात. प्रत्यक्ष कर हे एकरकमी द्यावे लागतात. त्यामुळे असे कर भरणे करदात्यास त्रासदायक वाटतात.

५) **प्रत्यक्ष करात काही वर्गावर अन्याय होण्याची शक्यता असते** – प्रत्यक्ष कर हे अन्यायी स्वरूपाचे ठरू शकतात. कारण समाजातील लोकांच्या उत्पन्नाचे व संपत्तीचे बिनचूक मोजमाप करणे अवघड करून काही व्यक्ती कर चुकवतात पण काही करदात्यांना मात्र कर चुकविणे शक्य नसते. त्यांना कर द्यावाच लागतो.

munotes.in

६) **प्रत्यक्ष कर हे गैरसोयीचे असतात** – प्रत्यक्ष कर हे करदात्याच्या दृष्टीने गैरसोयीचे असतात. करदात्याला आपल्या उत्पन्न व खर्चाची माहिती शासनाला द्यावी लागते. करदात्याला आपल्या उत्पन्न व खर्चाचा हिशोब ठेवावा लागतो. पावतीपत्रके भरताना वकिलाचा सल्ला घ्यावा लागतो. वकिलाची फी द्यावी लागते. कर रक्कम एकरकमी भरावी लागते. हे सर्व करदात्याच्या दृष्टीने त्रासदायक असते. तसेच सरकारच्या दृष्टीने हे गैरसोयीचे असते. कारण सरकारचा कर वसुली यंत्रणा नेमावी लागते. त्यासाठी फार मोठा खर्च करावा लागतो.

अशा प्रकारे प्रत्यक्ष करांमध्ये गुण व दोष आढळून येतात.

४.७ अप्रत्यक्ष कर (INDIRECT TAXES)

अप्रत्यक्ष कर म्हणजे असे कर होत की ज्यांचा भार दुसऱ्यावर ढकलता येतो. अप्रत्यक्ष करांच्या बाबतीत कराघात एका व्यक्तीवर आणि करभार दुसऱ्या व्यक्तीवर पडतो. अप्रत्यक्ष कर हे सर्वसाधारणपणे वस्तूवरील कर असतात. हे कर उत्पादक विक्रेत्यावर आकारले जातात. उदा. उत्पादन शुल्क, विक्री कर, करमणूक कर इत्यादी.

अप्रत्यक्ष करांच्या व्याख्या

१) **डॉ. डाल्टन** – "कर हा एका व्यक्तीवर आकारण्यात आलेला असतो, परंतु तो कर अंशत: किंवा पूर्णत: दुसरी व्यक्ती भरत असते, त्या करास अप्रत्यक्ष कर म्हणतात."

२) **प्रो. जे.एस मिल** – "एखाद्या व्यक्तीवर कर आकारल्यानंतर ती व्यक्ती तो कर दुसऱ्या व्यक्तीकडून वसुल करून भरेल, अशी शासनाची अपेक्षा असते. अशा कराला अप्रत्यक्ष कर म्हणतात."

३) **बॅस्टॅबल** – "अप्रत्यक्ष कर म्हणजे असा कर कि जो त्रैमासिक आणि विशिष्ट घटनावर लावला जातो."

४) "कराघात आणि करभार एकाच व्यक्तीवर न पड़ता निरनिराळया व्यक्तीवर पडत असेल, तर त्यास अप्रत्यक्ष कर म्हणतात. म्हणजेच ज्या करांच्या बाबतीत पूर्णत: किंवा अंशत: संक्रमण होते, तो अप्रत्यक्ष कर होय."

अप्रत्यक्ष करांचे गुण (Merits of Direct Taxes):

१) **अप्रत्यक्ष कर सोयीचे असतात -** अप्रत्यक्ष कर करदाते आणि सरकार दोघांच्याही दृष्टीने सोयीचे असतात. अप्रत्यक्ष कर एकरकमी द्यावे लागत नाहीत. हे कर वस्तू व सेवांच्या किंमतीत समाविष्ट असल्याने आपण कर देतो, याची जाणिव होत नाही. अप्रत्यक्ष कर हे उत्पादकाकडून व व्यापाऱ्यांकडून वसूल करणे सरकारलाही सोयीचे असते.

२) **कर चुकविता येत नाही** – प्रत्यक्ष कर वस्तूच्या किंमतीत समाविष्ट असल्याने ते चुकविता येत नाहीत. कर टाळून वस्तूची खरेदी शक्य नसते. जर कर चुकवायचा असेल तर नागरिकाला त्या वस्तूच्या उपभोगापासून वंचित व्हावे लागते. त्या वस्तूचा उपभोग त्याला घेता येत नाही.

munotes.in

३) **अप्रत्यक्ष कर लवचिक असतात** – अप्रत्यक्ष कर लवचिकतेच्या कसोटीला उतरणारे असतात. या करांची व्याप्ती मोठी असते. सरकारला जेव्हा अधिक उत्पन्नाची गरज असते, तेव्हा सरकार अप्रत्यक्ष करांच्या दरात वाढ करते. ज्या वस्तूवर कर आकारण्यात आल्यामुळे नंतर त्या वस्तूची मागणी जर अलवचिक असेल, तर त्या वस्तूवरील कर वाढवून सरकारला आवश्यक तेवढे उत्पन्न मिळविता येते. चैनीच्या वस्तू, मादक द्रव्य यावरील करांच्या दरात वाढ करून सरकारला अधिक उत्पन्न मिळविता येते.

४) **अप्रत्यक्ष करांचा आघात व्यापक असतो** – अप्रत्यक्ष कर समाजातील प्रत्येक व्यक्तीला द्यावे लागतात. कारण हे कर वस्तूवर आकारण्यात येतात आणि व्यक्तींना वस्तूची आवश्यकता वाटत असल्याने त्या वस्तूंची खरेदी करावी लागते व खरेदीच्या वेळी त्या वस्तूवरील कर द्यावे लागतात.

५) **अप्रत्यक्ष करांच्या साहाय्याने सामाजिक येतात** – सामाजिक सुधारणांचे साधन म्हणून या करांचा उपयोग केला जाऊ शकतो. ज्या वस्तू आरोग्य विघातक तसेच अनावश्यक आहेत, त्यांचा उपयोग मर्यादित करणे, अप्रत्यक्ष करामुळे शक्य होते.

६) **अप्रत्यक्ष करांच्या वसुलीचा खर्च कमी करणे** – अप्रत्यक्ष करांच्या वसुली खर्च प्रत्यक्ष करांच्या तुलनेत कमी दिसतो. कारण अप्रत्यक्ष कर हे वस्तूंच्या किंमतीत समाविष्ट असतात. त्यामुळे अप्रत्यक्ष कर करदात्याला प्रत्यक्षपणे भरावा लागत नसल्याने करदात्यांचा शासनाशी संबंध येत नाही. कर देणाऱ्या नागरिकांच्या तुलनेत कर भरण्याची वैधानिक जबाबदारी ज्यांच्यावर येऊन पडते, अशांची संख्या कमी असल्याने अप्रत्यक्ष कर वसूलीचा खर्च कमी असतो.

अप्रत्यक्ष कराचे दोष (Demerits of Indirect Taxes) :

१) **अप्रत्यक्ष करांपासून मिळणाऱ्या उत्पन्नाबाबत अनिश्चितता असते** – अप्रत्यक्ष करापासून सरकारला निश्चित किती उत्पन्न मिळेल, याबाबत शाश्वती नसते. कारण लोकांच्या आवडी-निवडी, अभिरूची यांच्यात बदल होत असल्यामुळे मागणी बदलत असते. मागणीतील बदलामुळे अप्रत्यक्ष करापासून सरकारला किती उत्पन्न मिळेल याचा अंदाज सरकारला करता येत नसल्यामुळे खर्चाच्या योजना निश्चित आखता येत नाहीत.

२) **आर्थिक विषमतेत वाढ होते** – अप्रत्यक्ष कर आर्थिक विषमतेत वाढ करतात. अप्रत्यक्ष करांचा भार श्रीमंत वर्गावर कमी आणि गरीब वर्गावर जास्त पडतो. गरीब वर्गाचे उत्पन्न आधीच कमी असल्यामुळे अप्रत्यक्ष करामुळे गरीबांची क्रयशक्ती घटते आणि आर्थिक विषमतेत वाढ होते.

३) **अप्रत्यक्ष कर बचतीवर प्रतिकूल परिणाम करतात** – अप्रत्यक्ष कर वस्तूच्या किंमतीत समाविष्ट असल्यामुळे वस्तूची किंमत वाढ होते. स्वाभाविक उपभोक्त्याचा खर्च वाढतो. त्यामुळे लोकांची बचत होते.

४) **अप्रत्यक्ष कर भाववाढीस उत्तेजन देतात** – अप्रत्यक्ष करामुळे भाववाढ होते. ज्या वस्तूवर कर लादण्यात आलेले आहेत त्यांच्या किमती वाढतात म्हणजे अप्रत्यक्ष कर भाववाढ निर्माण करण्यास कारणीभूत ठरतात.

५) **अप्रत्यक्ष करामध्ये जागृकतेचा अभाव असतो** – अप्रत्यक्ष करामुळे सामाजिक व राजकिय जागृकता निर्माण होत माही. कारण कर रक्कम वस्तूच्या किंमतीत समाविष्ट असल्याने करदात्यामध्ये आपण कर भरत आहोत, याची जाणिव राहत नाही. त्यामुळे सरकार आपल्या पैशाचा वापर शासन कसा करते, याविषयी जागृक नसते.

६) **वसूलीचा खर्च जास्त असतो** – अप्रत्यक्ष करांच्या वसूलीचा खर्च फार मोठा येतो. कर निर्धारण व कर वसूली करता फार मोठी प्रशासकिय यंत्रणा तयार ठेवावी लागते. अप्रत्यक्ष कर लहान रक्कमांमध्ये अनेक लोकांकडून वसूल करावे लागतात. त्यामुळे वसूलीचा खर्च जास्त असतो.

अशा प्रकारे प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करांच्या गुणदोषांची चर्चा केल्यानंतर असा निष्कर्ष येतो की, चांगल्या पद्धतीत दोन्ही प्रकारचे कर असावेत. कारण दोन्ही कर परस्पर विरोधी नसून परस्पर पुरक आहेत. म्हणूनच सरकारने दोन्ही प्रकारच्या करांमध्ये उचित संतुलन साधून दोन्ही करांचा देशाच्या विकासाकरीता उपयोग केला पाहिजे.

आपली प्रगती तपासा.

१) प्रत्यक्ष कर म्हणजे काय?

२) प्रत्यक्ष करांच्या गुणांचा आढावा घ्या.

३) प्रत्यक्ष कराचे दोष कोणते?

४) अप्रत्यक्ष कर म्हणजे काय?

५) अप्रत्यक्ष करांच्या गुणदोषांचा आढावा घ्या.

४.८ आदर्श करपद्धतीची वैशिष्टये (FEATURES OF GOOD TAX SYSTEM)

१) चांगली कर पद्धती महत्तम सामाजिक हित साध्य करते.

२) चांगली कर पद्धती सरकारला भरपूर महसूल मिळवून देते.

३) चांगली कर पद्धती समाजाला कर दिल्यामुळे करावा लागणारा त्याग कमी करते.

४) उत्पन्न व संपत्तीच्या वाटपातील विषमता कमी करते.

५) चांगली कर पद्धती बचत व गुंतवणुकीला उत्तेजन देते.

६) चांगली कर पद्धती देशाच्या अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला उत्तेजन देते.

७) चांगल्या कर पद्धतीमध्ये प्रत्यक्ष व अप्रत्यक्ष करांचा योग्य प्रकारे समन्वय घडवून आणलेला असतो.

८) चांगली कर पद्धती गरजेच्या वस्तूंच्या उत्पादनाला उत्तेजन देते आणि चैनिच्या वस्तुंचे उत्पादन कमी करते.

९) चांगली कर पद्धत देशाच्या सर्वांगीण आर्थिक विकासाला मदत करते.

वरील सर्व गुण वैशिष्टांनी युक्त कर पद्धती आदर्श कर पद्धती मानली जाऊ शकते.

४.९ कराघात , करभार आणि करसंक्रमण (IMPACT, INCIDENCE AND SHIFTING OF TAXATION)

कराघात, करभार आणि करसंक्रमण या संकल्पना करआकारणीशी संबंधित आहेत. करआकारणी व वसुली यात एक विशिष्ट प्रक्रिया असते आणि प्रक्रियेतच कराघात, करभार व करसंक्रमण या प्रक्रिया अंतर्भूत असतात. कराघात, करभार व करसंक्रमण या संकल्पना सातत्याने वापरल्या जातात, तेव्हा त्यांचा अर्थ समजावून घेणे आवश्यक आहे.

- **कराघात (Impact of Tax) :**
  कराचा आघात सुरुवातीला ज्या व्यक्तीवर पडतो, त्यास काराघात म्हणतात. कर आकारल्यानंतर लगेच होणारा परिणाम म्हणजे कराघात होय. ज्या व्यक्तीवर कर भरण्याची कायदेशीर जबाबदारी असते आणि त्याच व्यक्तीला सरकारकडे कर जमा करावा लागतो. त्या व्यक्तीवर कराघात होतो. परंतु ती व्यक्ती त्या करातील काही भाग दुसऱ्यावर ढकलण्याचा प्रयत्न करते.

- **करसंक्रमण (Shifting of Tax) :**
  कराची रक्कम दुसऱ्यावर ढकलण्याच्या प्रक्रियेस करसंक्रमण असे म्हणतात. ज्या व्यक्तीवर कर आकारला जातो ती व्यक्ती सरकारला सुरुवातीला कर देते, पण नंतर ती व्यक्ती कराचा भार पुढे किंवा मागे असे ढकलण्याचा प्रयत्न करते; त्यास करसंक्रमण असे म्हणतात.

- **करभार (Incidence of Tax) :**
  सरकारने कर लादल्यानंतर करसंक्रमणाची प्रक्रिया पूर्ण होऊन जिथे कराचा मौद्रिक भार पडतो ज्या व्यक्तीला करसंक्रमण करता येत नाही, त्या व्यक्तीलाच कर सहन करावा लागतो, त्या व्यक्तीवर करभार पडतो. थोडक्यात, सरकारने आकारलेल्या कराचे ओझे अंतिमतः कुणावर पडते, हे सांगणे म्हणजे करभार होय.

करभाराचे प्रकार (Types of Incidence of Tax) :

१) डॉ.डाल्टन यांनी करभाराचे पुढील प्रकार सांगितले आहेत.

I) मौद्रिक भार - मौद्रिक भार म्हणजे पैशाच्या रुपात दिला जाणारा कर होय. मौद्रिक भाराचे दोन प्रकार पडतात.

munotes.in

अ) प्रत्यक्ष मौद्रिक भार (Direct Money Burden) –

व्यक्ती पैशाच्या रुपात जेवढी रक्कम सरकारी तिजोरीत जमा करतात, ती एकूण रक्कम म्हणजे प्रत्यक्ष मौद्रिक भार होय.

ब) अप्रत्यक्ष मौद्रिक भार (Indirect Money Burden) –

वस्तूवर कर लादल्यानंतर त्या वस्तूच्या उत्पादकाला त्या वस्तूची विक्री करण्यापूर्वी कर भरावा लागतो. बाजारात वस्तूची विक्री होईपर्यंत त्याने भरलेली कर रक्कम अडकून पडते, जर करदात्याने ही रक्कम इतरत्र गुंतवली असती तर त्याला व्याज मिळाले असते, हा करदात्यावर पडणारा अप्रत्यक्ष मौद्रिक भार होय.

II) वास्तव करभार (Real Burden) :

कर दिल्यामुळे व्यक्तीला जो त्याग सहन करावा लागतो, त्याला वास्तव करभार म्हणतात. वास्तव करभाराचे दोन प्रकार पडतात.

अ) प्रत्यक्ष वास्तव करभार (Direct Real Burden) -

प्रत्यक्ष वास्तव करभार विचारात घेताना नागरिकांना करावा लागणारा त्याग विचारात घेतला जातो. थोडक्यात करदात्याला कर भरल्यामुळे आर्थिक समाधानाचा जो त्याग करावा लागतो, त्यालाच कराचा प्रत्यक्ष वास्तव भार असे म्हणतात.

ब) अप्रत्यक्ष वास्तव करभार (Indirect Real Burden) –

कर आकारणीमुळे वस्तूची किंमत वाढून त्या वस्तूचा उपभोग कमी होतो. त्यामुळे मागणी कमी होते. थोडक्यात, उपभोगातील घट म्हणजे अप्रत्यक्ष वास्तव भार होय.

२) उर्सुला हिक्स यांचे करभाराचे प्रकार :

मिसेस उर्सुला हिक्स यांनी करभाराचे दोन प्रकार सांगितले आहेत.

अ) औपचारिक करभार (Formal Incidence) -

एका ठराविक कालावधीत एका विशिष्ट करांपासून तिजोरीत जेवढी रक्कम जमा केली जाते, ती रक्कम म्हणजे औपचारिक करभार होय.

ब) प्रभावी करभार (Effective Incidence) –

प्रभावी करभारास परिणामकारक करभार असेही म्हणतात. करांचे ओझे ज्याठिकाणी स्थिरावते, त्यास प्रभावी करभार म्हणतात. ज्याला शेवटी करभार सहन करावा लागतो, त्याच्यावर प्रभावी करभार पडतो.

करसंक्रमण (Shifting of Taxation) :

कराघात आणि करभार या संकल्पनांचा अभ्यास केल्यानंतर आपण करसंक्रमण संकल्पना अभ्यासणार आहोत. कारण काराघात आणि करभार यांचा संबंध करसंक्रमणावर अवलंबून असतो. करसंक्रमण हे प्रत्यक्ष करांच्या बाबतीत शक्य नसते. तर करसंक्रमण अप्रत्यक्ष करांच्या बाबतीत शक्य असते. करसंक्रमणाचे दोन प्रकार केले जाते.

munotes.in

१) अग्रगामी करसंक्रमण (Forward Shifting)

२) प्रतिगामी करसंक्रमण (Backward Shifting)

"करभार पूर्णतः किंवा अंशतः हस्तांतरित करण्याची क्रिया म्हणजे करसंक्रमण होय."

- **अग्रगामी करसंक्रमण (Forward Shifting)** :

  उत्पादकावर कर लावल्यावर त्या कराचा भार घाऊक विक्रेत्यावर – घाऊक विक्रेता किरकोळ विक्रेत्यावर – किरकोळ विक्रेता ग्राहकावर कर ढकलतो, याला अग्रगामी कर संक्रमण म्हणतात.

  अशा प्रकारे अंतिमतः करभार ग्राहकाला सहन करावा लागतो.

- **प्रतिगामी करसंक्रमण (Backward Shifting)** :

  जेव्हा सरकारने लादलेल्या कराचा भार उत्पादक मागे ढकलतो, त्या संक्रमणाला मागे होणारे संक्रमण किंवा प्रतिगामी करसंक्रमण असे म्हणतात.

प्रतिगामी करसंक्रमण किंमतीच्या माध्यमातून केले जाते. जेव्हा किंमत वाढते, तेव्हा अग्रगामी करसंक्रमण आणि जेव्हा किंमत कमी होते, तेव्हा प्रतिगामी करसंक्रमण असते.

४.१० लवचिकता आणि करभाराचे निर्धारण (ELASTICITY AND DETERMINATION OF TAXATION)

करभाराचा आधुनिक सिद्धांत डॉ.डाल्टन यांनी मांडला. आधुनिक सिद्धांतकारांनी मागणी व पुरवठयाच्या आधारे करभाराचे स्पष्टीकरण केले आहे. त्यामुळेच आधुनिक सिद्धांतालाच मागणी व पुरवठयाचा सिद्धांत असे म्हणतात. या सिद्धांताचे प्रतिपादन करणाऱ्या अर्थशास्त्रज्ञामध्ये प्रा. सेलिंगमन व प्रा. एजवर्थ हे प्रमुख मानले जातात. प्रा. सेलिंगमन यांच्यामते करभाराच्या संक्रमणाचा प्रश्न मूलतः किंमतीचा प्रश्न असतो. करभाराचे संक्रमण खरेदी विक्रीच्या व्यवहाराच्या वेळी किंमतीत बदल करून केले जाते. म्हणजेच जर वस्तूवर कर आकारण्यात आला असेल आणि विक्रेत्याला त्या कराचा भार ग्राहकांवर ढकलायचा असेल तर त्याला त्या वस्तूची किंमत वाढवावी लागेल. परंतु किंमतवाढ करता येणार की नाही, हे त्या वस्तूच्या पुरवठयाच्या लवचिकतेवर अवलंबून असेल.

वस्तूचा विनिमय होत असताना करभाराचे संक्रमण होत असल्याने असे आढळते कि, जर कर आकारल्यानंतर वस्तूची किंमत वाढणार असेल तर करभार पूर्णपणे ग्राहकावर पडेल आणि कर आकारल्यानंतर वस्तूच्या किंमतीत बदल होणार नसेल तर कराचा भार पूर्णपणे विक्रेत्याला सहन करावा लागेल.

प्रा. डाल्टन यांनी मागणी व पुरवठयाच्या लवचिकतेवर आधारित प्रत्यक्ष मौद्रिक करभाराचे विभाजन कसे होते, ते स्पष्ट केले आहे.

१) इतर परिस्थिती स्थिर असताना कर आकारलेल्या वस्तूंची मागणी जितकी अधिक लवचिक, तेवढी त्या वस्तूवरील करांचा भार विक्रेत्यावर जास्त राहील.

२) इतर परिस्थिती स्थिर असताना पुरवठयाची लवचिकता जेवढी अधिक तेवढा करभार ग्राहकावर जास्त राहील.

मागणीची लवचिकता व करभार (Elasticity of Demand and Incidence of Tax)

१) पूर्ण लवचिक मागणी (Perfectly Inelastic Demand)

वस्तूसाठी असणारी मागणी पूर्णपणे अलवचिक असेल आणि पुरवठा लवचिक असेल तर कराचा संपूर्ण भार ग्राहकावर पडेल.

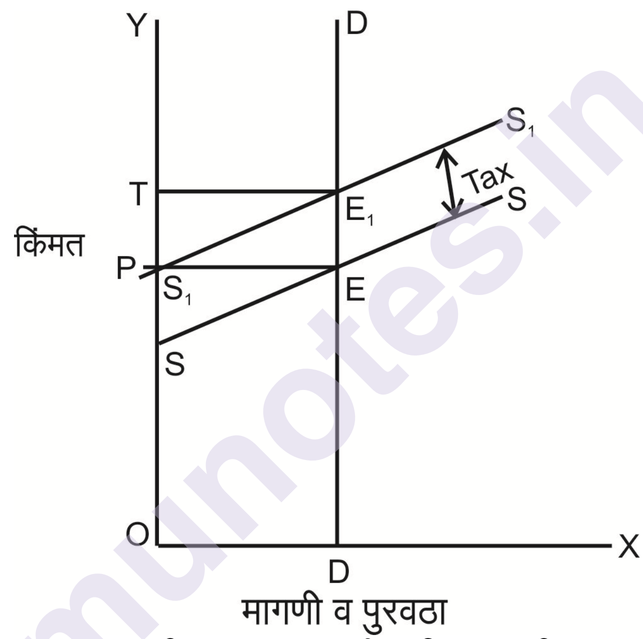

आकृती क्रमांक ४.१ पूर्ण लवचिक मागणी

munotes.in

आकृतीमध्ये DD हा मागणी वक्र OX अक्षाला लंबरूप आहे. मुळचा SS हा पुरवठा वक्र आणि DD हा मागणी वक्र एकमेकांना E बिंदूत स्पर्श करतात. तेव्हा मागणी व पुरवठयाच्या समतोलातून OP हि किंमत निश्चित होते. PT एवढा कर वस्तूवर आकारण्यात येतो. त्यामुळे पुरवठा वक्र SS, असा वर सरकतो आणि नवीन समतोल बिंदू E मिळतो. आता किंमत OT निश्चित होते. मुळच्या वस्तूच्या किंमतीत PT एवढी वाढ होते. आणि PT एवढाच कर आकाराला जातो. म्हणजेच करांचा संपूर्ण भार ग्राहकावर पडतो.

२) पूर्ण लवचिक मागणी (Perfect Elastic Demand) :

पूर्ण लवचिक मागणीच्या परिस्थितीत संपूर्ण करभार विक्रेत्यावर पडतो.

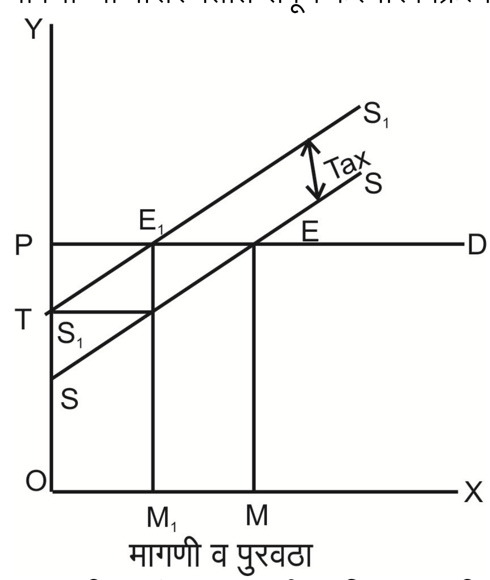

आकृती क्रमांक ४.२ पूर्ण लवचिक मागणी

वरील आकृतीत PD हा मागणी वक्र आणि SS हा पुरवठा वक्र आहे. मागणी पूर्ण लवचिक असल्यामुळे संपूर्ण करभार विक्रेत्याला सहन करावा लागतो. या स्थितीत वस्तूची किंमत कर आकारण्यापूर्वी आणि कर आकारल्यानंतर OP एवढीच होती. म्हणजेच संपूर्ण करभार विक्रेत्याला सहन करावा लागतो.

३) अधिक लवचिक मागणी (More Elastic Demand) :

अधिक लवचिक मागणीच्या स्थितीत जास्तीत जास्त करभार विक्रेत्यावर आणि कमी करभार ग्राहकावर पडतो, याचे स्पष्टीकरण पुढील आकृतीच्या साहाय्याने करता येईल.

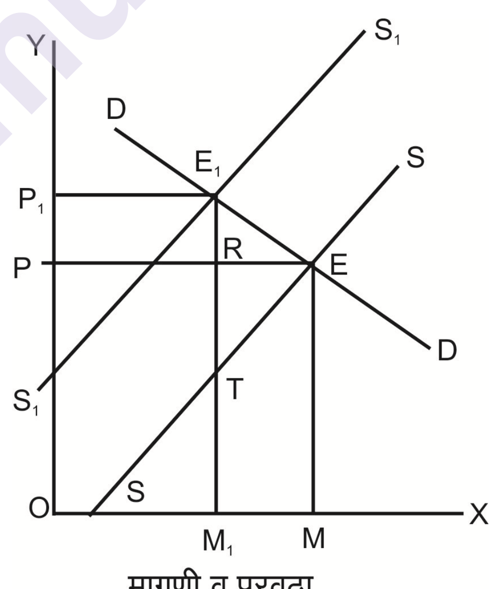

आकृती क्रमांक ४.३ मागणी व पुरवठा

आकृतीमध्ये DD हा मागणी वक्र आणि SS हा पुरवठा वक्र एकमेकांना E बिंदूत स्पर्श करतात. तेव्हा OP किंमत आणि OM पुरवठा असतो. सरकारने E,T एवढा कर आकाराला असता किंमत OP वरून OP होते. E_1T या एकूण कर रक्कमेपैकी E_1R एवढा करभार ग्राहकावर आणि RT एवढा करभार विक्रेत्यावर पडतो. विक्रेता जास्त करभार आणि ग्राहक कमी करभार स्वीकारतो.

४) कमी लवचिक मागणी (Less Elastic Demand) :

कमी लवचिक मागणी आणि सर्वसाधारण लवचिक पुरवठा असताना विक्रेत्यावर पडलेल्या एकूण कारभारापैकी विक्रेता जास्त करभार ग्राहकावर ढकलतो आणि कमी करभार उत्पादकावर पडतो. याचे स्पष्टीकरण पुढील आकृतीच्या साहाय्याने करता येईल.

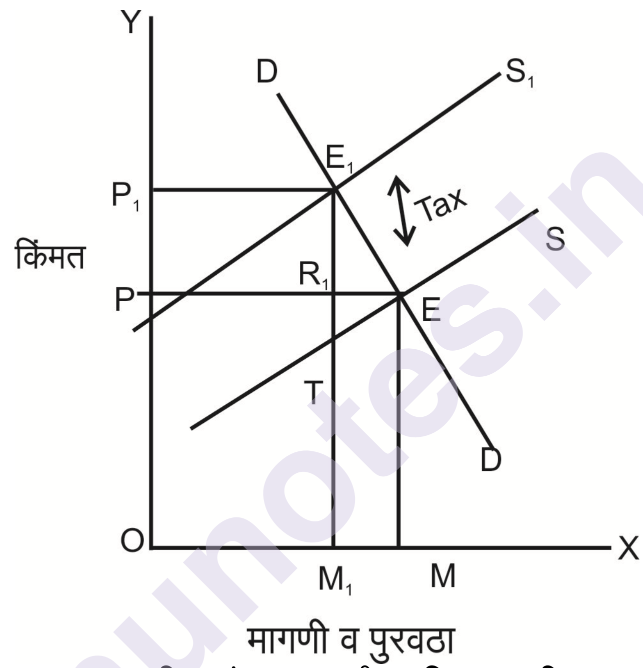

आकृती क्रमांक ४.४ कमी **लवचिक मागणी**

कमी लवचिक मागणीच्या स्थितीत SS हा पुरवठा वक्र आणि DD हा मागणी वक्र एकमेकांना E बिंदूत स्पर्श करतात. तेव्हा OP किंमत आणि OM मागणी व पुरवठा निश्चित होतो. सरकार एकूण ET एवढा करभार विक्रेत्यावर आकारते, तेव्हा वस्तूची किंमत OP पर्यंत वाढते. म्हणजेच ER एवढा जास्त करभार ग्राहक आणि RT एवढा कमी करभार विक्रेता सहन करतो.

५) एकक लवचिक मागणी (Unitary Elastic Demand) :

एकक लवचिक मागणी आणि सर्वसाधारण पुरवठा दिलेला असताना सरकारने आकारलेल्या करापैकी निम्मा करभार विक्रेता आणि निम्मा करभार ग्राहक सहन करतो. पुढील आकृतीत ही स्थिती दर्शविली आहे.

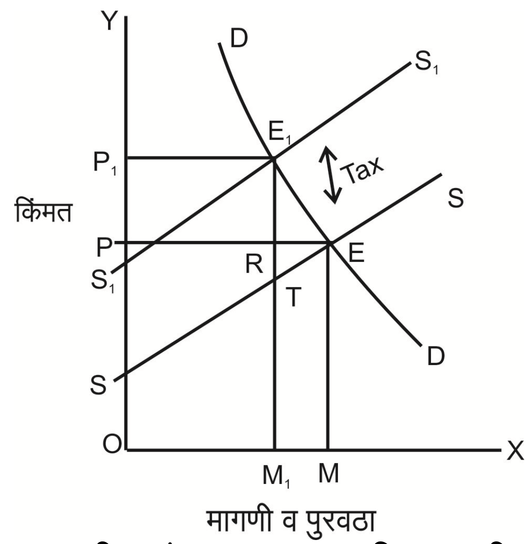

आकृती क्रमांक ४.५ एकक **लवचिक मागणी**

सरकार उत्पादकावर E1T एवढा कर आकारतो. या स्थितीत मुळचा SS हा पुरवठा वक्र S1S1 होतो आणि किंमत OP पासून OP1 पर्यंत वाढते. त्यामुळे E,1T या एकूण करापैकी E1R ह कर ग्राहक, तर RT एवढा कर विक्रेता सहन करतो. म्हणजे एकक लवचिक मागणीच्या स्थितीत 50% करभार विक्रेता आणि 50% करभार ग्राहक सहन करतो.

पुरवठयाची लवचिकता आणि करभार (Elasticity of Supply and Incidence of Tax)

इतर परिस्थिती स्थिर असताना पुरवठयाची लवचिकता जेवढी जास्त तेवढा करभार ग्राहकावर जास्त आणि विक्रेत्यावर कमी राहील.

१) पूर्ण लवचिक पुरवठा (Perfectly Elastic Supply) :

पुरवठा पूर्ण लवचिक असताना विक्रेत्यावर जेवढया प्रमाणात कर आकारला जातो तेवढया प्रमाणात किंमतीत वाढ होते आणि किंमतीतील वाढीएवढा करभार ग्राहक सहन करतो.

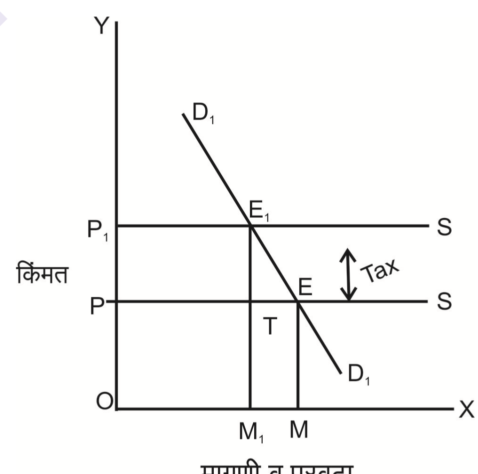

आकृती क्रमांक ४.६ पूर्ण **लवचिक पुरवठा**

आकृतीमध्ये मुळचा SS हा पुरवठा वक्र आणि DD हा मागणी वक्र एकमेकांना E बिंदूत स्पर्श करतात. तेव्हा OP किंमत आणि OM मागणी व पुरवठा निश्चित होतो. सरकार E1T एवढा कर आकारतो. तेव्हा किंमत OP होते, म्हणजेच ET एवढा सर्व कर ग्राहक सहन करतो. पूर्ण लवचिक पुरवठयाच्या स्थितीत संपूर्ण करभार ग्राहकावर पडतो.

२) पूर्ण अलवचिक पुरवठा (Perfectly Inelastic Supply) :

पुरवठा पूर्ण अलवचिक असताना सरकारने उत्पादकावर कर आकारला असता वस्तूची किंमत बदलत नाही, म्हणजेच करभार विक्रेता सहन करतो.

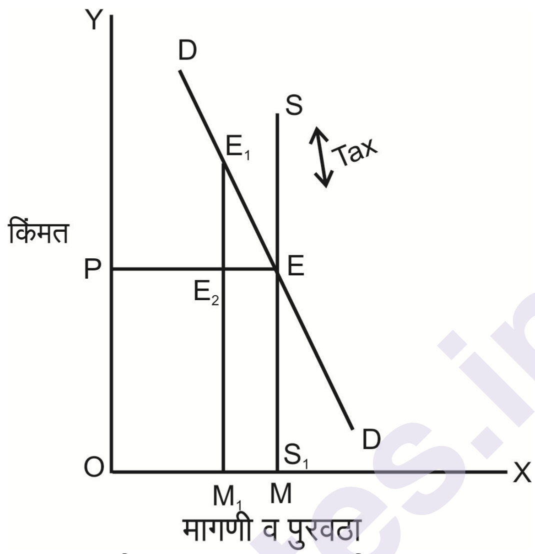

आकृती क्रमांक ४.७ अलवचिक पुरवठा

आकृतीमध्ये DD हा मागणी वक्र आणि SS हा पुरवठा वक्र एकमेकांना E बिंदूत स्पर्श करतात. तेव्हा OP किंमत निश्चित होते. सरकार E_1 E_2 एवढा करभार आकारते. परंतु OP हीच किंमत स्थिर राहते, त्यामुळे संपूर्ण करभार विक्रेता सहन करतो.

३) कमी लवचिक पुरवठा (Less Elastic Supply) :

पुरवठा कमी लवचिक असताना जास्त करभार विक्रेता सहन करतो आणि कमी करभार ग्राहक सहन करतो.

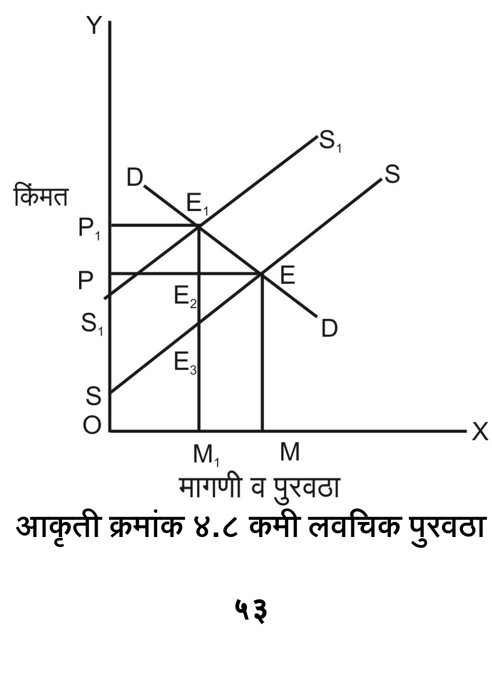

आकृती क्रमांक ४.८ कमी लवचिक पुरवठा

मुळचा SS हा पुरवठा वक्र आणि DD हा मागणी वक्र यांचे संतुलन E बिंदूत होते, तेव्हा OP किंमत निश्चित होते. सरकारने एकूण E_1 E_3 एवढा कर आकारल्यामुळे पुरवठा वक्र S_1S_1 होतो आणि मागणी वक्रास E_1 बिंदूत स्पर्श करतो. वस्तूची किंमत OP होते, एकूण E_2 E_3 करभार विक्रेता सहन करतो. कमी लवचिक पुरवठयाच्या स्थितीत जास्त करभार विक्रेत्यावर पडतो.

४) अधिक लवचिक पुरवठा (More Elastic Supply) :

अधिक लवचिक पुरवठयाच्या स्थितीत जास्त करभार ग्राहकावर आणि कमीत कमी करभार विक्रेत्यावर पडतो.

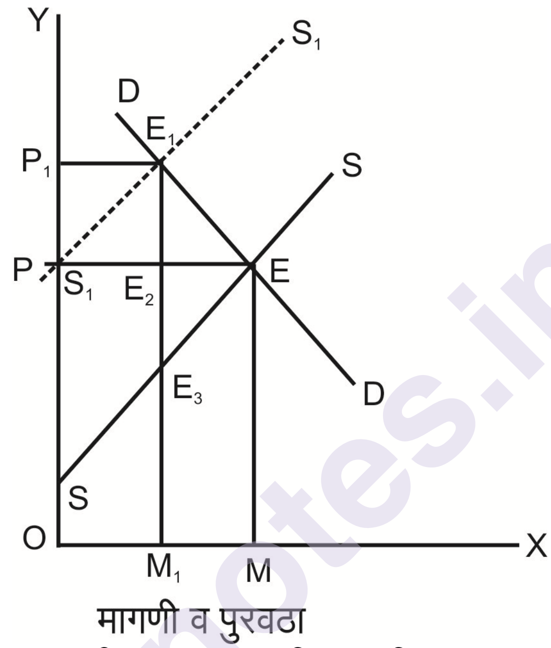

आकृती क्रमांक ४.९ अधिक लवचिक पुरवठा

आकृतीमध्ये मुळच्या DD या मागणी वक्रास SS हा पुरवठा वक्र E बिंदूत स्पर्श करतो, तेव्हा OP ही किंमत निश्चित होते. सरकारने E_1 E_3 एवढा एकूण कर आकारला, तर त्यापैकी E_1 E_2 एवढा जास्त कर ग्राहकावर पडतो. E_2 E_3 एवढा कमी कर विक्रेता सहन करतो.

५) एकक लवचिक पुरवठा (Unitary Elastic Supply) :

एकक लवचिक पुरवठयाच्या स्थितीत सर्वसाधारण लवचिक मागणी दिली असताना सरकारने आकारलेल्या एकूण करापैकी 50% कर विक्रेता आणि 50% कर ग्राहक सहन करतो.

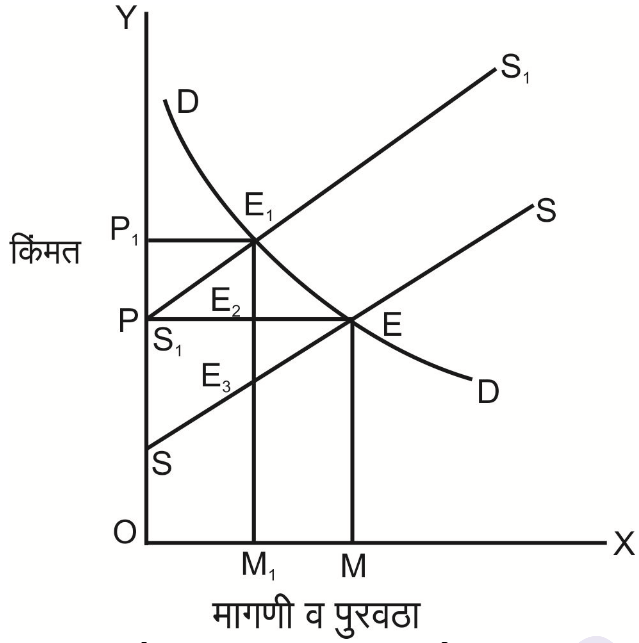

आकृती क्रमांक ४.१० एकक लवचिक पुरवठा

सरकारने उत्पादकावर E_1 E_3 एवढा कर आकारला असता SS हा मुळचा पुरवठा वक्र S_1 S_1 होतो आणि मुळची OP हि किंमत OP_1 होते. आणि पुरवठयामध्ये OM एवढी घट होते. एकूण E_1 E_3 या करापैकी E_1 E_2 एवढा कर ग्राहक सहन करतो, तर E_2 E_3 कर विक्रेता सहन करतो. थोडक्यात, एकक मागणीच्या परिस्थितीमुळे 50% करभार ग्राहक सहन करतो आणि 50% करभार विक्रेता सहन करतो.

४.११ सारांश (SUMMARY)

देशातील सरकारला जनतेला द्यावे लागणारे सक्तीचे देणे म्हणजे कर होय. सरकार कर मार्गाने जे उत्पन्न मिळविते ते देशातील नागरिकांच्या कल्याणासाठी खर्च करते. करांची विभागणी वेगवेगळ्या प्रकारे केली जाते. करांचे प्रमुख प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष कर असे प्रकार पडतात. करांची आर्थिक विकासातील भूमिका महत्वाची आहे. कराचा वापर आर्थिक विषमता कमी करण्यासाठी, समतोल प्रादेशिक विकास साध्य करण्यासाठी , बचत, गुंतवणुकीत वाढ करण्यासाठी केला जातो. अशा प्रकारे कर आकारणी मागे फक्त उत्पन्न मिळविणे ह उद्देश नसतो. तर कर आकारणी मागे देशाच्या आर्थिक विकासाला हातभार लावणे ह प्रमुख उद्देश असतो.

४.१२ स्वाध्याय (QUESTIONS)

१) करांच्या विविध व्याख्यांचा आढावा घ्या.

२) करांची वैशिष्टये सांगा.

३) प्रत्यक्ष कराची व्याख्या सांगून गुणदोषांचा आढावा घ्या.

munotes.in

४) अप्रत्यक्ष कराची व्याख्या सांगून गुणदोषांचा आढावा घ्या.

५) आदर्श कर पद्धतीची वैशिष्ट्ये कोणती ?

६) टिपा लिहा.

i) करभार

ii) करसंक्रमण

iii) मागणीची लवचिकता आणि करभार

iv) पुरवठयाची लवचिकता आणि करभार

❖❖❖❖

munotes.in

मॉडयुल ३

५

सार्वजनिक खर्च

घटक रचना :

५.० उद्दिष्टये
५.१ प्रस्तावना
५.२ सार्वजनिक खर्चाचा अर्थ
५.३ सार्वजनिक खर्चाचे महत्त्व
५.४ सार्वजनिक खर्चाची तत्त्वे
५.५ सार्वजनिक खर्चाचे परिणाम
५.६ सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण
५.७ डाल्टनचे वर्गीकरण
५.८ वॅगनरचा सार्वजनिक खर्चाचा नियम
५.९ सार्वजनिक खर्च हे वित्तीय धोरणाचे साधन आहे
५.१० सारांश
५.११ प्रश्न
५.१२ संदर्भ

५.० उद्दिष्टये OBJECTIVES)

- सार्वजनिक खर्चाची संकल्पना समजून घेणे.
- सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण आणि सार्वजनिक खर्चाची तत्वे यांच्याशी विद्यार्थ्यांना परिचित करणे.
- वॅगनरच्या सार्वजनिक खर्चाच्या कायद्यामागील सैद्धांतिक कारण पूर्णपणे विद्यार्थ्यांना समजू शकेल.
- विद्यार्थ्यांना सार्वजनिक खर्च हे वित्तीय धोरणाचे साधन म्हणून समजावून सांगणे.

.

५.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

१९ व्या शतकातील राज्य हे प्रामुख्याने पोलिस राज्य होते, परंतु २० व्या शतकातील राज्य हे एक कल्याणकारी राज्य आहे ज्याचे मुख्य उद्दीष्ट नागरिकांच्या आर्थिक, राजकीय आणि सामाजिक कल्याणाला प्रोत्साहन देणे आहे. संपूर्ण रोजगार,

विकास कार्यक्रम, शिक्षण [विनामूल्य] आणि सामाजिक सुरक्षा उपाय तयार करण्यासाठी आणि टिकवून ठेवण्यासाठी सरकार पैसे खर्च करते. राष्ट्रीय संरक्षणावरील खर्च सामान्यत: एकूण खर्चाच्या निम्म्या भागाचा आहे. शहरीकरणाच्या सततच्या प्रक्रियेमुळे जीवन आणि समृद्धीच्या संरक्षणावरील खर्चात विस्तार होतो आणि सार्वजनिक आरोग्य, शिक्षण आणि रुग्णालये, खेळाची मैदाने, संघटित मनोरंजन, पाणी, रस्ते, रेल्वे आणि कल्याण आणि मदतीची तरतूद यांसारख्या इतर कार्यांवर विस्तार होतो.

१९२९-३३ च्या जागतिक महामंदीने (Great Depression) सरकारने आर्थिक क्रियाकलाप आणि नवीन कार्यांमध्ये हस्तक्षेप करण्याची आणि सहभागी होण्याची गरज दर्शविली. उद्योग, शेती, कामगार, पूर्ण रोजगार, लोककल्याणाला चालना आणि अर्थव्यवस्थेच्या सर्व क्षेत्रांवर नियंत्रण यासाठी सरकारने विविध उपाययोजना केल्या.

सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीच्या इतर कारणांमध्ये लोकशाहीचा उदय, किंमतपातळीत वाढ, सार्वजनिक कर्जात वाढ आणि त्यानंतर वाढीव व्याजदर, आर्थिक राष्ट्रवादाच्या भावनेची वाढ आणि स्वयंपूर्णतेची इच्छा इत्यादींचा समावेश आहे.

सार्वजनिक वित्तविषयक मागील प्रकरणांमध्ये आम्ही सार्वजनिक वित्ताचा एक महत्त्वाचा पैलू म्हणून अर्थसंकल्प आणि करआकारणीची तपासणी केली आहे. शास्त्रीय अर्थतज्ज्ञांना बऱ्याच काळापासून करआकारणीच्या समस्यांमध्ये रस आहे. आधुनिक अर्थतज्ज्ञांचा असा विश्वास आहे की, सार्वजनिक खर्चाचा प्रश्न करआकारणीपेक्षा कमी महत्त्वाचा नाही. किंबहुना सार्वजनिक खर्च ही सार्वजनिक वित्ताची आणखी एक अत्यंत महत्त्वाची बाजू आहे. या प्रकरणात, आपण सार्वजनिक खर्च हे सार्वजनिक वित्ताचे एक महत्त्वाचे क्षेत्र म्हणून तपासू.

५.२ सार्वजनिक खर्चाचा अर्थ (MEANING OF PUBLIC EXPENDITURE)

सार्वजनिक खर्चाची व्याख्या अशी केली जाऊ शकते की, "केंद्र, राज्य आणि स्थानिक सरकारांसारख्या सार्वजनिक अधिकाऱ्यांनी लोकांच्या सामूहिक सामाजिक इच्छा पूर्ण करण्यासाठी केलेला खर्च सार्वजनिक खर्च म्हणून ओळखला जातो."

सार्वजनिक खर्च ही सार्वजनिक वित्ताची महत्त्वाची शाखा आहे. ही जवळजवळ आर्थिक यंत्रणा नाही. शास्त्रीय अर्थतज्ज्ञांचा असा विश्वास होता की **,"ते सरकार सर्वात चांगले आहे जे कमीत कमी शासन करते".** याचा अर्थ अर्थव्यवस्थेत सरकारची भूमिका किमान असावी. शास्त्रीय अर्थतज्ज्ञ हे लायसेझ फेअर धोरणाचे अनुयायी होते. (म्हणजे सरकारी हस्तक्षेप नाही.)

आर्थिक विचारातील केन्सियन क्रांतीनंतर १९३० च्या दशकात सार्वजनिक वित्तविषयक नवीन दृष्टीकोन मात्र विकसित झाला. आधुनिक अर्थतज्ज्ञांचा असा विश्वास आहे की, सार्वजनिक खर्चाची सकारात्मक भूमिका आहे, निश्चित उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी. जास्तीत जास्त समाजकल्याणाला चालना देणे, हे त्याचे ध्येय आहे. आज राज्याला कल्याणकारी राज्य म्हणून मान्यता देण्यात आली आहे, म्हणून त्याला इतर अनेक कार्ये करावी लागेल.

आधुनिक युगात सार्वजनिक खर्चाची खालील उद्दिष्टे आहेत:-

१. सामाजिक आणि आर्थिक कल्याण जास्तीत जास्त करण्यासाठी सामाजिक इच्छांची तरतूद करणे.
२. रोजगार आणि आर्थिक विकासाची पूर्ण पातळी राखण्यासाठी इष्टतम पातळीवरील गुंतवणूकीची तरतूद करणे.
३. भांडवल निर्मितीत सुधारणा करून पायाभूत सुविधांची तरतूद करणे.
४. उत्पन्न आणि संपत्तीचे समान वितरण करणे.
५. राष्ट्रीय सुरक्षा राखण्यासाठी.
६. कायदा व सुव्यवस्था आणि अंतर्गत सुरक्षा यांची देखभाल.

५.३ सार्वजनिक खर्चाचे महत्त्व (SIGNIFICANCE OF PUBLIC EXPEDITURE)

सार्वजनिक खर्च पुढील मार्गांनी देशाच्या विकास प्रक्रियेत महत्त्वपूर्ण भूमिका बजावतो:-

१. आर्थिक ओव्हरहेड्स तयार करून.
२. संतुलित प्रादेशिक विकास खरेदी करून.
३. शेती आणि उद्योगाच्या विकासात वाढ करून.
४. खनिज संसाधने, कोळसा आणि तेल यांचे शोषण आणि विकास करून.
५. ग्रामीण विद्युतीकरण कार्यक्रमाद्वारे सरकार ग्रामीण विकास घडवून आणू शकते.

५.४ सार्वजनिक खर्चाची तत्त्वे (PRINCIPLES OF PUBLIC EXPEDITURE)

सार्वजनिक खर्चाची सरकारी पैसे खर्च करण्यासाठी सार्वजनिक अधिकाऱ्यांसाठी काही मार्गदर्शक तत्त्वे आहेत, त्यांनाच खर्चाची तत्त्वे म्हणूनही ओळखले जाते.

१ . जास्तीत जास्त सामाजिक फायद्याचे तत्त्व :

या तत्त्वामागील उद्देश असा आहे की जनतेचा पैसा सामान्य कारणासाठी खर्च केला पाहिजे आणि समाज कल्याणाला चालना दिली पाहिजे. तो समाजाच्या विशिष्ट

गटाच्या फायद्यासाठी खर्च केला जाऊ नये. सार्वजनिक खर्चामुळे उत्पादन वाढले पाहिजे, विषमता दूर झाली पाहिजे आणि सर्वांच्या कल्याणाला चालना दिली पाहिजे. त्याने अंतर्गत शांतता सुरक्षित केली पाहिजे आणि बाह्य आक्रमकतेपासून संरक्षण देखील केले पाहिजे.

२. काटकसरीचे तत्त्व :

अधिकाऱ्यांनी आपल्या खर्चात अत्यंत काटकसरीचे अनुसरण करणे अपेक्षित आहे. जनतेच्या पैशाचा गैरवापर होऊ नये आणि त्याचा परिणाम कोणताही अपव्यय होऊ नये. जेव्हा जेव्हा करआकारणीद्वारे पैसे उभे केले जातात, तेव्हा त्या बदल्यात सार्वजनिक खर्चामुळे जास्तीत जास्त फायदा झाला पाहिजे, यामुळे उत्पादनावर प्रतिकूल परिणाम निर्माण होता कामा नये. काटकसरीचे तत्त्वाचा अर्थ गैरमार्ग असा नाही. याचा सरळ अर्थ, सर्व प्रकारच्या उधळपट्टीला प्रतिबंध असा होतो.

३. मंजुरीचे तत्त्व :

सार्वजनिक प्राधिकरणाच्या मंजुरीशिवाय पैसे खर्च करू नयेत. त्याचबरोबर ज्या उद्देशाने तो मंजूर करण्यात आला होता, त्यासाठी ही रक्कम खर्च करणे आवश्यक आहे. हे सुनिश्चित करेल की:

- उधळपट्टी टाळली जाते.
- योग्य ऑडिट सक्तीने केले जाते.
- सार्वजनिक खर्चावर नियंत्रण आणि वैधानिक पर्यवेक्षण आहे.
- खर्चाने उद्दिष्ट पूर्ण केले आहे का, हे पाहिले जाते.

योग्य मंजुरी अभावी सार्वजनिक निधीचा गैरवापर आणि गैरव्यवहार होऊ शकतो. प्रत्येक विधिमंडळाने स्थापन केलेल्या लोकलेखा समितीला ही उद्दिष्टे साध्य होताना दिसतात.

४. लवचिकतेचे तत्त्व :

याचा अर्थ असा होतो की गरज किंवा परिस्थितीनुसार खर्च बदलण्यास वाव असला पाहिजे. सार्वजनिक खर्चात कोणतीही कठोरता असू नये.

५. अतिरिक्त तत्त्व :

अधिक प्रमाणात सरकारी खर्चामुळे उत्पादन, रोजगार आणि उत्पन्न वाढले पाहिजे. हा खर्च राज्याच्या महसुलात असला पाहिजे. तुटीची परवानगी केवळ थोडया कालावधीसाठी आहे. संकटाच्या काळात सरकारला तुटीचे बजेट ठेवण्याची परवानगी आहे. सामान्य परतावा मिळाल्यानंतर तूट चांगली केली पाहिजे.

शेवटी, सार्वजनिक खर्चाने आर्थिक विकास, स्थैर्य आणि सामाजिक न्यायाला चालना द्यावी. देशाची आर्थिक आणि सामाजिक उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी सार्वजनिक खर्चाचे निर्देश दिले पाहिजेत.

munotes.in

५.५ सार्वजनिक खर्चाचे परिणाम (EFFECTS OF PUBLIC EXPEDITURE)

सार्वजनिक खर्च फायदेशीर आहे कारण तो अर्थव्यवस्थेवर अनेक दिशांनी प्रभाव पाडतो. सार्वजनिक खर्चाचे परिणाम नेहमीच फायदेशीर असतात. हे कार्यक्षमपणे उत्पादन करण्याची लोकांची क्षमता वाढतात. त्याचा परिणाम केवळ प्रत्यक्षच नव्हे तर अप्रत्यक्षपणे उत्पादनावरही होतो. यामुळे समुदायाची उत्पादक शक्ती वाढते. हे सामाजिक आणि आर्थिक समानतेला प्रोत्साहन देते आणि शेवटी उत्पन्न, रोजगार आणि कल्याण वाढवते.

१. उत्पादनावर परिणाम :

संरक्षणावरील खर्च उत्पादक होतो आणि तो संरक्षणात्मक खर्च बनतो. पायाभूत सुविधांचा विकास उत्पादन सुलभ करतो आणि त्याद्वारे राष्ट्रीय उत्पन्न वाढविण्यास आणि पर्यायाने दरडोई उत्पन्न वाढविण्यास मदत करते. मोफत शिक्षण, आरोग्य आणि वैद्यकीय मदत यांसारख्या सामाजिक सेवांवर होणारा खर्च, ज्यामुळे लोकांची काम करण्याची आणि बचत करण्याची आणि उत्पादक शक्ती वाचवण्याची क्षमता वाढते.

२. वितरणावर परिणाम :

समाजातील आर्थिक विषमता दूर करण्यासाठी सार्वजनिक खर्च हे एक आदर्श माध्यम आहे. सरकारने श्रीमंतांवर अधिक कर लावावा. इतकी गोळा केलेली रक्कम मोफत शिक्षण, वैद्यकीय मदत, स्वस्त अन्न, अनुदानित घरे, वृद्धापकाळ निवृत्तीवेतन इत्यादींवर खर्च केली पाहिजे. सार्वजनिक खर्चाच्या या प्रक्रियेमुळे गरिबांच्या बाजूने राष्ट्रीय उत्पन्नाचे पुनर्वितरण होईल.

३. उत्पन्न आणि रोजगारावर परिणाम :

सार्वजनिक खर्चामुळे देशातील उत्पन्न आणि रोजगाराच्या पातळीवर मोठया प्रमाणावर असलेली बेरोजगारी दूर होऊन परिणाम होतो. रस्ते, हायड्रो-इलेक्ट्रिक जनरेटिंगची कामे इत्यादी सार्वजनिक कामांवर अधिक गुंतवणूक केल्याने अर्थव्यवस्थेवर गुणक परिणाम होईल आणि त्याद्वारे उत्पन्न आणि रोजगार वाढेल. यामुळे उपभोग वाढेल आणि पर्यायाने उपभोग वस्तू उद्योग आणि भांडवली वस्तू उद्योग विकसित होतात.

अशा प्रकारे, देशाच्या आर्थिक विकासात सार्वजनिक खर्च महत्त्वाची भूमिका बजावतो. हा खाजगी उद्योग आणि उपक्रमाच्या विस्तारासाठी आवश्यक वातावरण देखील तयार करते.

५.६ सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण (CLASSIFICATION OF PUBLIC EXPEDITURE)

वेगवेगळ्या अर्थतज्ज्ञांनी सार्वजनिक खर्चाचे विविध स्वरूपात वर्गीकरण केले आहे. प्रा. ॲडम स्मिथ यांनी सरकारने केलेल्या कार्यांच्या आधारे सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण केले आहे. जसे संरक्षण खर्च, व्यावसायिक खर्च आणि विकास खर्च.

सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण म्हणजे विविध वस्तूंची पद्धतशीर व्यवस्था ज्यावर सरकार खर्च करते.

सार्वजनिक खर्चाचे विविध प्रकारात वर्गीकरण करण्यात आले आहे. पहिली गोष्ट म्हणजे, सरकारी खर्चाचे वर्गीकरण महसूल खर्च आणि भांडवली खर्चात करण्यात आले आहे. महसूल खर्च हा नागरी प्रशासन (म्हणजे पोलिस, तुरुंग आणि न्यायपालिका), संरक्षण दल, सार्वजनिक आरोग्य आणि शिक्षण यावर होणारा उपभोग खर्च आहे.

हा महसूल खर्च वारंवार येणारा आहे, जो वर्षानुवर्षे केला जातो. दुसरीकडे टिकाऊ मालमत्ता तयार करण्यासाठी भांडवली खर्च केला जातो. हा खर्च वारंवार न होण्याचा प्रकार आहे. बहुउद्देशीय नदी प्रकल्प, महामार्ग, पोलाद प्रकल्प इत्यादींच्या उभारणीवर होणारा खर्च आणि यंत्रसामग्री आणि उपकरणे खरेदी करणे हा भांडवली खर्च मानला जातो.

वस्तू आणि सेवांवर हस्तांतरण देयके आणि खर्च. सार्वजनिक खर्चाचे आणखी एक उपयुक्त वर्गीकरण त्याला हस्तांतरण देयके आणि हस्तांतरण न केलेल्या देयकांमध्ये विभागते. हस्तांतरण देयके अशा प्रकारच्या खर्चाचा संदर्भ देतात, ज्याच्या विरोधात वास्तविक संसाधने (म्हणजे वस्तू आणि सेवा) सरकारकडे संबंधित हस्तांतरण नाही.

१. महसूल आणि भांडवली खर्च:

(अ) महसूल खर्च : हा सार्वजनिक प्रशासन, संरक्षण दल, सार्वजनिक आरोग्य आणि शिक्षण, सरकारी यंत्रणेची देखभाल, सबसिडी आणि व्याज देयके यावर होणारा पुनर्प्रवाह किंवा उपभोग खर्च आहे. हे खर्च पुन्हा नियमित स्वरूपाचे आहेत आणि ते कोणतीही भांडवली मालमत्ता तयार करत नाहीत. महसूल खर्चाचे वर्गीकरण विकास आणि बिगर विकास खर्चात केले जाते

i) विकास खर्च : देशाच्या विकासात प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे योगदान देणारा महसूल खर्चाचा भाग हा विकास महसूल खर्च म्हणून ओळखला जातो. यात सामाजिक आणि सामुदायिक सेवा आणि भौतिक पायाभूत सुविधांच्या देखभाल आणि कामकाजावरील खर्चाचा समावेश आहे. उदाहरणार्थ, शाळा, रुग्णालये, सिंचन सुविधा, वीज मंडळे इत्यादी शिक्षण आणि सार्वजनिक आरोग्य पायाभूत सुविधांची देखभाल करणे.

ii) अविकास खर्च : आर्थिक विकासात थेट योगदान न देणारा महसूल खर्चाचा भाग हा अविकास महसूल खर्च म्हणून ओळखला जातो. त्यामध्ये संरक्षण आस्थापनांच्या देखभालीवरील खर्च, प्रशासकीय खर्च, व्याज देयके, वृद्धापकाळातील पेन्शन भरणे इत्यादींचा समावेश आहे.

(ब) भांडवली खर्च: महामार्ग, बहुउद्देशीय धरणे, सिंचन प्रकल्प, यंत्रसामग्री आणि उपकरणे खरेदी करणे यांसारख्या टिकाऊ मालमत्ता तयार करण्यासाठी भांडवली खर्च केला जातो. भांडवली गुंतवणुकीच्या स्वरूपात वारंवार न येणारा खर्च आहे. अशा खर्चांमुळे अर्थव्यवस्थेची उत्पादक क्षमता सुधारेल अशी अपेक्षा आहे.

munotes.in

सर्व भांडवली खर्च उत्पादक नसतात. आर्थिक विकासावर थेट परिणाम न करणाऱ्या, परंतु देशाच्या सुरक्षेसाठी आवश्यक असलेल्या संरक्षण आस्थापनांवर विकासेतर भांडवली खर्च होतो.

सरकारी शाळा, रुग्णालये, प्राथमिक आरोग्य केंद्र यांसारख्या सामाजिक पायाभूत सुविधांवरील भांडवली खर्चामुळे महसूल मिळू शकत नाही आणि म्हणूनच त्या अर्थाने उत्पादक म्हणता येणार नाही, परंतु ते अप्रत्यक्षपणे उत्पादकता सुधारण्यास हातभार लावतात.

२. उत्पादक आणि अनुत्पादक खर्च :

(अ) उत्पादक खर्च : पायाभूत सुविधांचा विकास, सार्वजनिक उद्योग किंवा शेतीच्या विकासावरील खर्च अर्थव्यवस्थेत उत्पादक क्षमता वाढवतो आणि कर आणि कर नसलेल्या महसूलाद्वारे सरकारकडे उत्पन्न आणतो. अशा प्रकारे त्यांना उत्पादक खर्च म्हणून वर्गीकृत केले जाते.

(ब) अनुत्पादक खर्च : संरक्षण, व्याज देयके, कायदा व सुव्यवस्थेवरील खर्च यांसारख्या उपभोगाच्या स्वरूपातील खर्च, सार्वजनिक प्रशासन अशी कोणतीही उत्पादक मालमत्ता तयार करत नाही जी सरकारला उत्पन्न किंवा परतावा देऊ शकते. अशा खर्चाचे वर्गीकरण अनुत्पादक खर्च म्हणून केले जाते.

३. अ-हस्तांतरण खर्च आणि हस्तांतरण खर्च:

(i) अ-हस्तांतरण खर्च : वस्तू आणि सेवा खरेदी किंवा वापरण्यासाठी केले जातात. यामध्ये संरक्षण, शिक्षण, सार्वजनिक आरोग्य इत्यादींवरील खर्चाचा समावेश आहे. भांडवली मालमत्तेवरील गुंतवणूक खर्च देखील **अ-हस्तांतरण** खर्च आहे, कारण सरकारला त्यांच्या बदल्यात भांडवली वस्तू आणि मालमत्ता मिळते.

(ii) हस्तांतरण खर्च: यामध्ये वृद्धापकाळ पेन्शन, बेरोजगारी भत्ता, आजारपणाचे फायदे, सार्वजनिक कर्जावरील व्याज देयके आणि अनुदान यावर होणारा खर्च यांचा समावेश आहे.

४. योजना आणि योजनेतर खर्च:

(अ) योजना खर्च : सध्या सुरू असलेल्या पंचवार्षिक योजनेत नमूद केलेल्या विकास योजनांसाठी केंद्र सरकारने वाटप केलेल्या वार्षिक निधीच्या खर्चाचा संदर्भ घेतला जातो. उदाहरणार्थ: औद्योगिक विकास, कृषी विकास, पायाभूत सुविधा, शिक्षण आणि आरोग्य इ.

(ब) योजनेतर खर्च : चालू असलेल्या पंचवार्षिक योजनेत समाविष्ट नसलेल्या सरकारच्या त्या सर्व खर्चाचा समावेश केला जातो. त्यामध्ये विकास आणि विकासेतर खर्च या दोन्हींचा समावेश आहे. खर्चाचा एक भाग म्हणजे व्याज देयके, पेन्शन इ. आणि एक भाग आवश्यक दायित्व आहे. उदा. संरक्षण आणि अंतर्गत सुरक्षा.

५.७ डाल्टनचे वर्गीकरण (DALTON'S CLASSIFICATION OF PUBLIC EXPEDITURE)

अर्थतज्ज्ञ ह्यूज डाल्टन यांनी सार्वजनिक खर्चाचे खालील व्यापक वर्गीकरण प्रदान केले आहे:

i. राजकीय अधिकाऱ्यांवर खर्च म्हणजे राष्ट्रपतींप्रमाणे औपचारिक राष्ट्रप्रमुखांची देखभाल करणे.

ii. सरकारी विभाग आणि कार्यालयांप्रमाणे देशाचे सामान्य प्रशासन टिकवून ठेवण्यासाठी प्रशासकीय खर्च.

iii. सशस्त्र दल आणि पोलिस दलांची देखभाल करण्यासाठी सुरक्षा खर्च.

iv. न्याय प्रशासनावरील खर्चामध्ये न्यायालये, न्यायाधीश, सरकारी वकील यांची देखभाल करणे समाविष्ट आहे.

v. पायाभूत सुविधांवरील खर्च, सिंचन इत्यादी अर्थव्यवस्थेच्या विकासाला चालना देण्यासाठी विकासात्मक खर्च.

vi. सार्वजनिक आरोग्य, सामुदायिक कल्याण, सामाजिक सुरक्षा इत्यादींवरील सामाजिक खर्च, सार्वजनिक कर्ज शुल्कात व्याज देणे आणि मूळ रकमेची परतफेड करणे समाविष्ट आहे.

५.८ वॅगनरचा वाढत्या राज्य क्रियाकलापांचा नियम (INCREASING STATE ACTIVITY LAW OF WAGNOR)

वॅगनरचा वाढत्या राज्य क्रियाकलापांचा नियम ॲडॉल्फ वॅगनर यांनी प्रतिपादीत केला आहे. वॅगनर या जर्मन अर्थतज्ज्ञाच्या मते, सरकारच्या कारवायांमध्ये मोठया प्रमाणात आणि सखोल वाढ होण्याच्या प्रवृत्ती आहेत. दुसऱ्या शब्दांत सांगायचे तर, अर्थव्यवस्था कालांतराने विकसित होत असताना सरकारच्या क्रियाकलाप किंवा कार्ये वाढतात, असे हा नियम प्रतिपादीत करतो.

अर्थव्यवस्थेच्या विकासाबरोबर सरकार नवीन कार्ये, उपक्रम हाती घेते आणि जुनी कार्ये अधिक सखोलपणे पार पाडली जातात. सरकारी कार्ये आणि उपक्रमांमध्ये विस्तार केल्याने सार्वजनिक खर्चात वाढ होते. जर्मनीच्या आर्थिक वाढीतून काढलेल्या ऐतिहासिक पुराव्यांवर वॅगनर यांनी आपला कायदा आधारित केला असला तरी विकसित आणि विकसनशील अशा इतर देशांनाही हे तितकेच लागू होते.

विसाव्या शतकाच्या सुरुवातीपासून विकसित देशांमध्ये आणि विकसनशील देशांमध्ये विसाव्या शतकाच्या मध्यापासून सार्वजनिक खर्चाचा आकार वाढत आहे. याचे कारण म्हणजे सरकारी कामकाज वाढले आहे. या वाढीचा उत्पादन, वितरण, उपभोग, बचत आणि गुंतवणूकीद्वारे आर्थिक विकास आणि विकासावर दूरगामी परिणाम होतो.

munotes.in

वॅगनरचा नियम आणि वाइझमन-पिकॉक गृहीतकाने सार्वजनिक खर्चात वाढ स्पष्ट केली आहे. वॅगनर यांच्या मते, सरकारच्या भूमिकेत वाढ झाल्यामुळे कोणत्याही अर्थव्यवस्थेतील सार्वजनिक खर्च वाढतो.

प्रत्येक अर्थव्यवस्थेतील सरकार खालील मूलभूत कर्तव्ये पार पाडत आहे.
१) भौतिकवादी वस्तूंच्या उत्पादनात सरकार गुंतलेले आहे.
२) अंतर्गत आणि बाह्य सुरक्षा राखण्यात सरकार महत्त्वाची भूमिका बजावते.
३) सरकार न्यायालयामार्फत म्हणजेच कायदा व सुव्यवस्था राखत सामाजिक न्यायही देते.

आपली कर्तव्ये पार पाडण्याच्या प्रक्रियेत सार्वजनिक खर्च वाढतो. भारतात १९५०-५१ पासून सार्वजनिक खर्चात नेत्रदीपक वाढ झाली आहे. सार्वजनिक खर्चाचे जीडीपीचे प्रमाण १९९०-९१ पर्यंत सातत्याने वाढले. १९५०-५१ मध्ये जीडीपीच्या ९.१ टक्क्यांवरून १९९०-९१ मध्ये हे प्रमाण जीडीपीच्या २८.५ टक्क्यांपर्यंत वाढले. १९९०-९१ ते १९९५-९६ या काळात या प्रमाणात घट झाली. तेव्हापासून हा कल उलटला आहे आणि सार्वजनिक खर्चाच्या जीडीपीचे प्रमाण वाढत आहे.

१९९० – ९१ पासून एकूण सार्वजनिक खर्च (महसूल आणि भांडवल)

वित्तीय वर्ष	**स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (कोटीमध्ये)**	**स्थूल देशांतर्गत उत्पादन (% मध्ये)**
1990-91	1,05,298	19.7
2007-05	7,12,671	14.4
2009-10	10,20,838	16.6

(Source: Economic Survey of India)

५.७.१ भारतातील सार्वजनिक खर्चाच्या वाढीची कारणे खालील आहेत:

१. संरक्षण : भारतातील वाढत्या सार्वजनिक खर्चात प्रमुख योगदान देणारी गोष्ट म्हणजे वाढता संरक्षण खर्च. संरक्षण खर्च १९८०-८१ मध्ये ३,६०० कोटी रुपयांवरून २००९-१० मध्ये ८६,८७९ कोटी रुपयांवर पोहोचला आहे.

२. लोकसंख्या : १९५१ मध्ये भारताची लोकसंख्या ३६ कोटी होती. २००१ मध्ये ते १०२.९ कोटी पर्यंत वाढले. लोकसंख्येच्या या मोठया वाढीमुळे सरकारने शिक्षण, आरोग्य, पायाभूत सुविधा, अनुदान आणि विकास कार्यक्रमांवर सतत वाढत्या प्रमाणात खर्च करणे आवश्यक केले आहे.

३. राष्ट्रीय उत्पन्नात वाढ : सार्वजनिक खर्चात वाढ हा थेट राष्ट्रीय उत्पन्न आणि दरडोई उत्पन्नवाढीशी संबंधित आहे. याचे कारण असे की, जसजसे उत्पन्न निर्वाह पातळीच्या पलीकडे जाते आणि लोकांच्या मूलभूत गरजा पूर्ण होतात, तसतसे शिक्षण,

दळणवळण, वाहतूक, आरोग्य सेवा इत्यादी सार्वजनिक वस्तूंची मागणी वाढते. अशा प्रकारे, सरकारांनी अशा वस्तूंवर अधिक खर्च करणे अपेक्षित आहे.

४. शहरीकरण : आर्थिक विकास आणि औद्योगिकीकरणामुळे शहरीकरण झाले आहे. १९५१ मध्ये शहरी लोकसंख्येची टक्केवारी १७ टक्के होती, तर २००१ मध्ये ती सुमारे २८ टक्के होती. शहरीकरणामुळे सार्वजनिक खर्च किंवा शहरी पायाभूत सुविधा वाढल्या आहेत.

५. सबसिडी : गरिबांना आवश्यक वस्तू आणि सेवा परवडतील म्हणून सरकार वेगवेगळ्या क्षेत्रांना अनुदान देते. भारतात केंद्र सरकारची सबसिडी १९९०-९१ मध्ये ९,५८१ कोटी रुपयांवरून २००९-१० मध्ये १,०६,००४ कोटी रुपयांवर आली आहे.

६. विकास कार्यक्रम : भारत सरकार नेहमीच नियोजित विकासासाठी कटिबद्ध राहिले आहे. यासाठी विविध भौतिक आणि सामाजिक पायाभूत सुविधा प्रकल्पांमध्ये मोठया प्रमाणात गुंतवणूक करणे आवश्यक आहे. २००९-१० मध्ये सरकारचा योजना खर्च ३,२५,१४९ कोटी रुपये होता.

७. दारिद्रय निर्मूलन आणि रोजगार निर्मिती : नियोजित कार्यक्रमाचा एक भाग म्हणून सरकारने दारिद्रय आणि बेरोजगारीच्या समस्यांवर थेट हल्ला करण्यासाठी अनेक कार्यक्रम सुरू केले आहेत. त्यांच्या अंमलबजावणीसाठी सतत चालू असलेल्या खर्चाची आवश्यकता आहे.

८. सार्वजनिक कर्जाची सवय : भारतातील बहुतेक योजना भांडवली खर्च विविध स्त्रोतांकडून सार्वजनिक कर्जाद्वारे वित्तपुरवठा केला गेला आहे. सरकारच्या एकूण थकित कर्जात सातत्याने वाढ होत आहे. भारतात व्याजदेयके ही खर्चाची सर्वात मोठी वस्तू आहेत. १९८०-८१ मध्ये ती २,६०४ कोटी रुपयांवरून २००९-१० मध्ये २,२५,५११ कोटी रुपयांवर गेली आहे.

९. प्रशासकीय यंत्रणा : भारत सरकारची प्रशासकीय यंत्रणा विशाल असून गेल्या काही वर्षांत ती अनेक वेळा विस्तारली आहे. विविध मंत्रालये, विभाग आणि कार्यालयांची देखभाल, मोठया कर्मचाऱ्यांना पगार देणे यामुळे गेल्या काही वर्षांत प्रशासकीय खर्चात वाढ झाली आहे.

१०. न्यायपालिका आणि अंतर्गत सुरक्षा : भारतात एक मजबूत आणि व्यापक न्यायव्यवस्था आहे जी आपल्या नागरिकांच्या हक्कांचे संरक्षण करण्यासाठी तयार केली गेली आहे. न्यायालये आणि तुरुंगांची देखभाल, न्यायाधीश आणि इतर कर्मचाऱ्यांचे वेतन, तसेच अंतर्गत कायदा व सुव्यवस्था राखण्यात गुंतलेल्या पोलिस दलांसाठी मोठा खर्च करावा लागतो.

munotes.in

११. लोकशाही : भारत ही जगातील सर्वात मोठी लोकशाही आहे, आवर्ती निवडणुका आणि राजकीय प्रतिनिधींची देखभाल यामुळे गेल्या काही वर्षांत सार्वजनिक खर्चात मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे.

५.९ सार्वजनिक खर्च हे वित्तीय धोरणाचे साधन आहे (PUBLIC EXPENDITURE IS A TOOL OF FISCAL POLICY)

वित्तीय धोरण म्हणजे आर्थिक परिस्थितीवर प्रभाव पाडण्यासाठी सरकारी खर्च आणि कर धोरणांचा वापर, विशेषत: व्यापक आर्थिक परिस्थिती, ज्यात वस्तू आणि सेवांची एकूण मागणी, रोजगार, महागाई आणि आर्थिक विकास यांचा समावेश आहे. वित्तीय धोरण म्हणजे आर्थिक परिस्थितीवर प्रभाव पाडण्यासाठी सरकारी खर्च आणि कर धोरणांचा वापर. वित्तीय धोरण मुख्यतः जॉन मेनार्ड केन्स यांच्या कल्पनांवर आधारित आहे, ज्यांनी असा युक्तिवाद केला की सरकारे व्यवसाय चक्र स्थिर करू शकतात आणि आर्थिक उत्पादन नियंत्रित करू शकतात. मंदीच्या काळात, सरकार एकूण मागणी वाढविण्यासाठी आणि आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी कर दर कमी करून विस्तारात्मक वित्तीय धोरण वापरू शकते. वाढती महागाई आणि इतर विस्तारात्मक लक्षणे लक्षात न पाहता, सरकार आकुंचनात्मक वित्तीय धोरणाचा पाठपुरावा करू शकते.

सार्वजनिक खर्च उत्पन्न निर्माण करणारे असतात आणि त्यात सार्वजनिक कामांवरील भांडवली खर्च, मदत खर्च, विविध प्रकारचे अनुदान देयके, हस्तांतरण देयके आणि इतर सामाजिक सुरक्षा लाभ अशा सर्व प्रकारच्या सरकारी खर्चाचा समावेश आहे. सरकारी खर्च हे वित्तीय धोरणाचे महत्त्वाचे साधन आहे.

यात वापर, गुंतवणूक आणि हस्तांतरण देयके यांच्या दिशेने सरकारी खर्चाचा समावेश आहे. सरकारी खर्चात समाविष्ट आहे:

१. सरकारच्या दैनंदिन कारभाराची पूर्तता करण्यासाठी खर्च.

२. भांडवली खर्च जे भांडवल उपकरणे आणि पायाभूत सुविधांमध्ये सरकारने केलेल्या गुंतवणूकीच्या स्वरूपात आहेत.

३. सरकारी खर्च म्हणजे हस्तांतरण देयके जी जीडीपीमध्ये योगदान देत नाहीत, कारण उत्पन्न केवळ एका गटाकडून दुसऱ्या गटाकडे हस्तांतरित केले जाते जे रिसिव्हरकडून कोणतेही थेट योगदान न देता.

सरकार आपल्या मोठया आणि सतत वाढत्या कार्यांच्या कामगिरीवर पैसे खर्च करू शकते. रस्ते बांधणे, सिंचन सुविधा, स्वच्छताविषयक कामे, बंदरे, नवीन भागांचे विद्युतीकरण इत्यादी सार्वजनिक कामाची नवी लाट सुरू होऊ शकते. सरकारी खर्चात कामगारांचा रोजगार तसेच अनेक वस्तू आणि सेवा खरेदी यांचा समावेश होता. या खर्चांमुळे थेट कामगार आणि साहित्य आणि सेवा पुरवठादारांना उत्पन्न प्राप्त होते. थेट परिणामांव्यतिरिक्त गुणाकाराच्या कार्याच्या स्वरूपातही अप्रत्यक्ष परिणाम होतो. उत्पन्न

munotes.in

झालेले उत्पन्न ग्राहकोपयोगी वस्तूंच्या खरेदीवर खर्च केले जाते. लोकांकडून खर्च करण्याची व्याप्ती त्यांच्या सीमांत उपभोग प्रवृत्तीवर अवलंबून असते. मंदीच्या काळात ग्राहकोपयोगी वस्तू उद्योगांमध्ये सर्वसाधारणपणे अतिरिक्त क्षमता असते आणि विविध वस्तूंच्या मागणीत वाढ झाल्यामुळे त्या उद्योगांमध्येही उत्पादनात वाढ होते. शिवाय, सार्वजनिक गुंतवणुकीचा कार्यक्रम व्यावसायिकांची सर्वसाधारण परिषद आणि परिणामी गुंतवणूक करण्याची त्यांची तयारी बळकट करेल. सार्वजनिक बांधकाम कार्यक्रमांमध्ये प्राथमिक रोजगार दुय्यम आणि तृतीयक रोजगाराला प्रवृत्त करेल आणि थोडयाच वेळात अर्थव्यवस्था विस्तारमार्गावर जाईल.

सार्वजनिक खर्चाच्या दोन संकल्पनांमध्ये फरक केला जातो. नैराश्याच्या काळात 'पंप प्राइमिंग' ही संकल्पना आणि 'नुकसानभरपाई खर्च' ही संकल्पना. पंप प्राइमिंगमध्ये व्यवसायाचा आत्मविश्वास वाढविण्याच्या आणि मोठया खाजगी गुंतवणूकीला प्रोत्साहन देण्याच्या उद्देशाने सरकारी खर्चाचे एक नेमके इंजेक्शन निराश अर्थव्यवस्थेत समाविष्ट आहे. गुणक प्रक्रिया बंद करण्यासाठी हे तात्पुरते वित्तीय उत्तेजन आहे. असा युक्तिवाद आहे की, करांपेक्षा कर्ज घेऊन वित्तपुरवठा केलेल्या सरकारी खर्चात वाढ करून अर्थव्यवस्थेत क्रयशक्तीचे तात्पुरते इंजेक्शन घेतल्यामुळे सरकारला मंदीतून कायमस्वरूपी पुनर्प्राप्ती करणे शक्य आहे. पूर्ण रोजगार राखण्यासाठी युद्धोत्तर काळात सरकारांकडून पंप प्राइमिंगचा मोठया प्रमाणात वापर केला जात असे.

तथापि, वाढती बेरोजगारी रोखण्यात अपयशी ठरल्यावर आणि महागाईसाठी जबाबदार धरले गेले तेव्हा नंतर ते बदनाम होते. खाजगी गुंतवणुकीतील कमतरता भरून काढून देण्याच्या स्पष्ट हेतूने सरकारी खर्च मुद्दाम केला जातो, तेव्हा नुकसानभरपाईचा खर्च केला जातो असे म्हटले जाते. महागाईची तीव्रता कमी करण्यासाठी आणि किंमती कमी करण्यासाठी सार्वजनिक खर्चाचा वापर धोरणात्मक साधन म्हणून देखील केला जातो. जेव्हा महागाईच्या दरात वाढ होण्याची भीती असते, तेव्हा सरकारी खर्च कमी करून हे केले जाते. कमी सार्वजनिक खर्चामुळे कमी झालेले उत्पन्न अतिरिक्त एकूण मागणी दूर करण्यास मदत करते.

५.१० सारांश (SUMMARY)

अर्थव्यवस्थेच्या विविध सामाजिक, आर्थिक आणि नियामक गरजा भागवण्यासाठी सार्वजनिक खर्च आवश्यक आहे. सार्वजनिक खर्च आणि आर्थिक विकास यांच्यातील संबंध चांगल्या प्रकारे ओळखले जातात. सार्वजनिक खर्च अनेक माध्यमांद्वारे आर्थिक विकास आणि सामाजिक विकासात ही योगदान देतो; उदाहरणार्थ, कृषी आणि औद्योगिक पायाभूत सुविधांमधील गुंतवणूक मागासलेले आणि पुढे दुवे निर्माण करते आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण करते. त्याचप्रमाणे आरोग्य आणि शिक्षणातील गुंतवणूकीमुळे कामगारांची उत्पादकता वाढू शकते आणि आर्थिक विकासात योगदान मिळू शकते. सार्वजनिक खर्चामुळे लक्षणीय वाढ-गुणक परिणाम होण्याची अपेक्षा असली, तरी सार्वजनिक खर्चाच्या परिमाणाचा निर्णय घेताना अनेक अडथळे आहेत. सार्वजनिक

खर्चाची परिणामकारकता विशेषत: खर्च वाटपाची रचना आणि वित्तीय वातावरणाची स्थिती यांवर संवेदनशील आहे.

५.११ प्रश्न (QUESTIONS)

१. सार्वजनिक खर्च म्हणजे काय? त्याची उद्दिष्टे आणि महत्त्व स्पष्ट करा.

२. सार्वजनिक खर्चाची तत्त्वे काय आहेत?

३. सार्वजनिक खर्चाचे वर्गीकरण सविस्तर समजावून सांगा.

४. आधुनिक युगात वाढत्या सार्वजनिक खर्चाची कारणे काय आहेत?

५. सार्वजनिक खर्चाचे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन आणि वितरणावर काय परिणाम होतात?

६. सार्वजनिक खर्च वित्तीय धोरणाचे प्रभावी साधन म्हणून कसा वापरला जातो.

५.१२ संदर्भ (REFFERENCES)

१. जे. हिंदरिक्स, जी. मायलेस, (2006), इंटरमिजिएट पब्लिक इकॉनॉमिक्स, एमआयटी प्रेस.

२. हार्वे रोसेन, (२००५), पब्लिक फायनान्स, सेव्हन्थ एडिशन, मॅकग्रॉ हिल पब्लिकेशन्स.

३. कौशिकबसू आणि मार्टेन्स (एड), (2013), द न्यू ऑक्सफर्ड कम्पेनियन टू इकॉनॉमिक्स भारतात ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

४. सूर्य एम.M., (1990), भारतातील सरकारी अर्थसंकल्प, राष्ट्रकुल प्रकाशक.

५. भाटिया एच.एल., (२०१२), पब्लिक फायनान्स, विकास प्रकाशन.

६. चौदाव्या वित्त आयोगाचा अहवाल, भारत सरकार.

❖❖❖❖

munotes.in

६

सार्वजनिक कर्ज

घटक रचना :

६.० उद्दिष्टये

६.१ प्रस्तावना

६.२ सार्वजनिक कर्जाचा अर्थ

६.३ सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार/ वर्गीकरण

६.४ सार्वजनिक कर्जाचे ओझे

६.५ तीन समस्या

६.६ सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनाचे महत्त्व

६.७ सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनाची चौकट

६.८ सार्वजनिक कर्जाचे परिणाम

६.९ सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करण्याच्या पद्धती

६.१० सारांश

६.११ प्रश्न

६.१२ संदर्भ

६.० उद्दिष्टे (OBJECTIVES)

- सार्वजनिक कर्जाची संकल्पना समजून घेणे.
- सार्वजनिक कर्जाचा अर्थ, महत्त्व आणि प्रकारांशी विद्यार्थ्यांना परिचय करून देणे.
- विद्यार्थ्यांना सार्वजनिक कर्जाचे ओझे पूर्णपणे समजून घेण्यास सक्षम करणे.
- सार्वजनिक कर्जाच्या व्यवस्थापनाची तत्त्वे समजून घेणे.

६.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

मागील प्रकरणात आपण पाहिले आहे की, कर आकारणी हा एक स्त्रोत आहे ज्याद्वारे एखाद्या देशाचे सरकार महसूल आणि सार्वजनिक खर्च गोळा करते ते सरकार अर्थव्यवस्थेच्या प्रगतीसाठी खर्च करते. याचा अर्थ असा होतो की, महसूल ही एक बाजू आहे आणि खर्च ही अर्थसंकल्पाची आणखी एक बाजू आहे. आजकाल सरकारच्या

munotes.in

आर्थिक कामकाजात इतकी वाढ झाली आहे की, करआकारणीतून मिळणारा सध्याचा महसूल एकूण खर्चापेक्षा कमी पडतो. ही तूट दोन प्रकारे कमी करता येते:

- लोकांकडून कर्ज घेऊन (Internal public debt)
- नवीन चलन छापून (Deficit financing)

सार्वजनिक कर्ज ही देशाच्या सरकारने घेतलेली एकूण रक्कम आहे. मग, सार्वजनिक कर्ज महत्त्वपूर्ण का आहे? आपण बारकाईने पाहूया. भारतीय संदर्भात, सार्वजनिक कर्जात केंद्र सरकारच्या एकूण दायित्वांचा समावेश आहे जे भारताच्या एकत्रित निधीतून भरावे लागतात. कधीकधी, केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या एकूण दायित्वांचा संदर्भ देण्यासाठीही या शब्दाचा वापर केला जातो. तथापि, केंद्र सरकार आपल्या कर्जदायित्वांना राज्यांपेक्षा स्पष्टपणे वेगळे करते. यात केंद्र सरकार आणि राज्ये या दोघांच्या एकूण दायित्वांना सामान्य सरकार कर्ज (जीजीडी) किंवा एकत्रित सामान्य सरकारी कर्ज असे म्हटले जाते.

केंद्र सरकार आपल्या परिचालन आणि विकासात्मक खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी बाजारपेठेतील कर्जावर मोठया प्रमाणात अवलंबून असल्याने सार्वजनिक कर्जाचा अभ्यास सरकारचे आर्थिक आरोग्य समजून घेण्यासाठी कळीचा ठरतो. सार्वजनिक कर्जाच्या अभ्यासात कर्ज-ते-जीडीपी गुणोत्तर आणि टिकाऊपणा आणि सरकारी कर्जाचे स्त्रोत अशा विविध घटकांचा अभ्यास समाविष्ट आहे. सरकारी खर्चाचा जवळजवळ एक चतुर्थांश भाग व्याज देयकात जातो ही वस्तुस्थिती केंद्र सरकारच्या दायित्वांची तीव्रता स्पष्ट करते.

या प्रकरणात आपण सरकारी कर्ज आणि त्याचे व्यवस्थापन या विविध पैलूंची तपासणी करू.

६.२ सार्वजनिक कर्जाचा अर्थ (MEANING OF PUBLIC DEBT)

जेव्हा सध्याचा महसूल सार्वजनिक खर्चापेक्षा कमी पडतो तेव्हा आधुनिक सरकारांनी वेगवेगळ्या स्त्रोतांकडून कर्ज घेणे आवश्यक आहे. अशा प्रकारे, सार्वजनिक कर्ज म्हणजे सरकारने आपल्या उपक्रमांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी केलेल्या कर्जाचा संदर्भ आहे जेव्हा सार्वजनिक उत्पन्नाचे इतर स्त्रोत गरजा पूर्ण करण्यात अपयशी ठरतात. या व्यापक अर्थाने, अशा सार्वजनिक कर्जाची रक्कम सार्वजनिक उत्पन्न आहे.

तथापि, कर्ज व्याजासह फेडावे लागते, त्यामुळे ते उत्पन्न बनत नाही. त्याऐवजी, तो सार्वजनिक खर्च आहे. जेव्हा सरकार कर्ज घेते आणि बँका, व्यक्ती किंवा देश किंवा आंतरराष्ट्रीय कर्ज देणाऱ्या संस्थांकडून अंतर्गत किंवा बाह्य कर्ज घेते, तेव्हा सार्वजनिक कर्ज घेतले जाते.

सार्वजनिक कर्जाबद्दल जे खरे आहे ते म्हणजे करांप्रमाणे सार्वजनिक कर्ज हा सार्वजनिक उत्पन्नाचा सक्तीचा स्त्रोत नाही. कर्ज घेण्याच्या काही अपवादात्मक प्रकरणांशिवाय सार्वजनिक कर्जावर **'सक्ती'** हा शब्द लागू केला जात नाही.

munotes.in

राज्य सामान्यत: तीन प्रकारच्या खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी लोकांकडून कर्ज घेते:
(अ) अर्थसंकल्पातील तूट पूर्ण करण्यासाठी,
(ब) युद्ध आणि इतर विलक्षण परिस्थितींचा खर्च भागवण्यासाठी आणि
(क) विकास उपक्रमांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी.

(अ) अर्थसंकल्पातील तूट पूर्ण करण्यासाठी सार्वजनिक कर्ज:

जेव्हा जेव्हा सार्वजनिक खर्च सार्वजनिक महसुलापेक्षा जास्त असतो तेव्हा कर प्रणालीत बदल करणे नेहमीच योग्य नसते. व्यवहार नैमित्तिक आहे की नियमित हे पाहणे आवश्यक आहे. अर्थसंकल्पातील तूट नैमित्तिक असेल, तर तूट भरून देण्यासाठी कर्ज उभारणी योग्य आहे. परंतु जर ही तूट दरवर्षी नियमितपणे होत असेल, तर राज्यासाठी योग्य मार्ग म्हणजे करआकारणीद्वारे आणखी महसूल वाढविणे किंवा त्याचा खर्च कमी करणे.

(ब) युद्धासारख्या आपत्कालीन परिस्थितीला तोंड देण्यासाठी सार्वजनिक कर्ज:

अनेक देशांमध्ये, सध्याचे सार्वजनिक कर्ज, बऱ्याच प्रमाणात युद्ध खर्चामुळे आहे. विशेषत: दुसऱ्या महायुद्धानंतर या प्रकारच्या सार्वजनिक कर्जात बरीच वाढ झाली होती. गेल्या युद्धाचा खर्च भागवण्यासाठी भारतातील सार्वजनिक कर्जाचा मोठा भाग खर्च झाला आहे.

(क) विकासाच्या उद्देशाने सार्वजनिक कर्ज:

भारतात ब्रिटिश राजवटीत रेल्वे, सिंचन प्रकल्प आणि इतर कामे बांधण्यासाठी सार्वजनिक कर्ज वाढवायचे होते. स्वातंत्र्योत्तर काळात सरकार पंचवार्षिक योजना आणि इतर प्रकल्पांतर्गत विकासकामांचा खर्च भागवण्यासाठी जनतेकडून कर्ज घेते. परिणामी सार्वजनिक कर्जाचे प्रमाण दिवसेंदिवस वाढत आहे.

६.३ सार्वजनिक कर्जाचे वर्गीकरण (CLASSIFICATION OF PUBLIC DEBT)

ज्या बाजारपेठांमध्ये कर्जे दिली जातात, परतफेडीच्या अटी, रोख्यांवर देण्यात येणारा व्याजदर, कर्जाचे उद्देश इत्यादी घटकांमुळे सार्वजनिक कर्जाची रचना कोणत्याही देशात समान नाही.

निकषांमधील हे फरक लक्षात घेता सार्वजनिक कर्जाचे विविध प्रकारात वर्गीकरण केले जाते:

१. अंतर्गत आणि बाह्य कर्ज
२. अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन कर्जे
३. वित्तपुरवठा केलेले आणि वित्तपुरवठा न केलेले कर्ज
४. ऐच्छिक आणि सक्तीची कर्जे
५. रिडीमेबल आणि अमोघ कर्ज
६. उत्पादक किंवा प्रजनन आणि अनुत्पादक कर्ज/ मृत कर्ज

१. अंतर्गत आणि बाह्य कर्ज:

नागरिक आणि संस्थांकडे देय असलेल्या रकमांना अंतर्गत कर्ज म्हणतात आणि परदेशी लोकांकडे देय असलेल्या रकमेत बाह्य कर्जाचा समावेश आहे. अंतर्गत कर्ज म्हणजे देशातील भांडवल बाजारात सुरू झालेल्या सरकारी कर्जाचा संदर्भ आहे. अशा कर्जाचे सदस्य देशातील व्यक्ती आणि संस्था असतात.

दुसरीकडे परकीय भांडवल बाजारात, म्हणजे देशाबाहेर, परदेशी नागरिक, परदेशी सरकारे, आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्थांकडून, सरकारांकडून सार्वजनिक कर्ज काढले तर त्याला बाह्य कर्ज असे म्हणतात.

२. अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन कर्जे:

घेतलेल्या कर्जाच्या कालावधीनुसार कर्जाचे वर्गीकरण केले जाते. बहुतेक सरकारी कर्ज अल्पकालीन व्याज-बेअरिंग सिक्युरिटीजमध्ये ठेवले जाते, जसे की ट्रेझरी बिल्स किंवा वेज अँड मीन्स अँडव्हान्सेस (डब्ल्यूएमए). ट्रेझरी बिलाचा परिपक्वता कालावधी सहसा ९० दिवसांचा असतो.

अर्थसंकल्पात तात्पुरती तूट भरून काढण्यासाठी सरकार देशाच्या मध्यवर्ती बँकेकडून अशा कालावधीसाठी पैसे उधार घेते. केवळ दीर्घकालीन कर्जासाठी सरकार जनतेसमोर येते. विकासाच्या उद्देशाने, सरकारद्वारे दीर्घ कालावधीची कर्जे सहसा पाच वर्षे किंवा त्यापेक्षा जास्त कालावधीसाठी उचलली जातात.

३ वित्तपुरवठा केलेली आणि वित्तपुरवठा न केलेली किंवा तरंगणारी कर्ज:

वित्तपुरवठा केलेले कर्ज हे दीर्घ कालावधीनंतर परतफेड करण्याजोगे कर्ज आहे, सहसा एक वर्षापेक्षा जास्त. अशा प्रकारे, वित्तपुरवठा केलेले कर्ज हे दीर्घकालीन कर्ज आहे. शिवाय, अशा कर्जाच्या परतफेडीसाठी सरकार स्वतंत्र निधी राखते, त्यामुळे कर्जाला वित्तपुरवठा केलेले कर्ज म्हणतात. तरंगते किंवा वित्तपुरवठा न केलेली कर्जे ही अशी आहेत जी अल्पावधीतच परतफेड केली जातात, सहसा एका वर्षापेक्षा कमी.

हे वित्तपुरवठा केले जात नाही, कारण कर्ज परतफेडीसाठी सरकारकडून कोणताही स्वतंत्र निधी राखला जात नाही. वित्तपुरवठा न केलेल्या कर्जाची परतफेड सार्वजनिक महसुलातून केली जात असल्याने त्याला तरंगते कर्ज म्हणून संबोधले जाते. अशा प्रकारे, वित्तपुरवठा न केलेले कर्ज हे अल्पकालीन कर्ज आहे.

४. ऐच्छिक आणि सक्तीची कर्जे:

लोकशाही सरकार स्वेच्छेने नागरिकांसाठी कर्ज गोळा करते. अशा प्रकारे जनतेने स्वत:च्या इच्छेने आणि क्षमतेनुसार सरकारला दिलेल्या कर्जाला स्वेच्छाकर्ज म्हणतात. सामान्यत: सार्वजनिक कर्ज, स्वभावानुसार, ऐच्छिक असते. परंतु आणीबाणीच्या काळात (उदा., युद्ध, नैसर्गिक आपत्ती इत्यादी) सरकार नागरिकांना ते देण्यास भाग पाडू शकते. अशा कर्जांना सक्तीची कर्जे म्हणतात.

५. रिडीमेबल आणि अरिडीमेबल कर्ज:

रिडीमेबल सार्वजनिक कर्ज म्हणजे त्या कर्जाचा संदर्भ आहे जे सरकार भविष्यातील काही तारखेला फेडण्याचे आश्वासन देते. परिपक्वतेच्या कालावधीनंतर सरकार सावकारांना रक्कम देते. अशा प्रकारे, रिडीमेबल कर्जांना टर्मिनेबल कर्ज म्हणतात.

अमोघ (**अरिडीमेबल**) कर्जाच्या बाबतीत, सरकार मूळ रक्कम भरण्याबद्दल कोणतेही आश्वासन देत नाही, जरी सावकारांना नियमितपणे व्याज दिले जाते. सर्वात स्पष्ट कारणांसाठी, रिडीमेबल सार्वजनिक कर्जाला प्राधान्य दिले जाते. जर सरकारने अमोघ कर्जे घेतली, तर समाजाला सतत कर्जाच्या ओझ्याचा परिणाम सहन करावा लागेल.

२. उत्पादक (किंवा प्रजनन) आणि अनुत्पादक (किंवा मृत) कर्ज:

कर्जाच्या उद्देशांच्या निकषांवर सार्वजनिक कर्जाचे वर्गीकरण उत्पादक किंवा प्रजनन आणि अनुत्पादक किंवा मृत वजनाचे कर्ज म्हणून केले जाऊ शकते. उत्पन्न मिळविणाऱ्या उद्योगांमध्ये सार्वजनिक कर्जाचा वापर केला जातो तेव्हा ते उत्पादक असते. किंवा उत्पादक कर्ज म्हणजे अर्थव्यवस्थेची उत्पादक शक्ती वाढविण्यासाठी सरकारने वाढवलेल्या कर्जाचा संदर्भ आहे.

उत्पादक कर्ज पुरेशी मालमत्ता तयार करते ज्याद्वारे शेवटी त्याची परतफेड केली जाते. सरकारने घेतलेले कर्ज रेल्वेच्या उभारणीवर, खाणी आणि उद्योगांचा विकास, सिंचनाची कामे, शिक्षण इत्यादींवर खर्च केल्यास सरकारचे उत्पन्न शेवटी वाढेल.

अशा प्रकारे उत्पादक कर्जे देशाच्या एकूण उत्पादक क्षमतेत भर घालतात.

फिंडले शिरास यांच्या शब्दांत: "उत्पादक किंवा प्रजनन कर्जे जी समान किंवा अधिक मूल्याच्या मालमत्तेने पूर्णपणे समाविष्ट आहेत, त्या व्याजाचा स्रोत म्हणजे रेल्वे आणि सिंचन कार्य म्हणून यांच्या मालकीतून मिळणारे उत्पन्न."

सार्वजनिक कर्ज जेव्हा हेतूंवर खर्च केले जाते, जे सरकारला कोणतेही उत्पन्न देत नाही, उदा. निर्वासित पुनर्वसन किंवा दुष्काळ निवारण कार्य. युद्धाला वित्तपुरवठा करण्यासाठी कर्जे अनुत्पादक कर्जे मानली जाऊ शकतात. अर्थव्यवस्थेत कोणतीही उत्पादक मालमत्ता निर्माण करण्याऐवजी अनुत्पादक कर्जे अर्थव्यवस्थेच्या उत्पादक क्षमतेत भर घालत नाहीत. म्हणूनच अनुत्पादक कर्जांना डेडवेट कर्ज म्हणतात.

६.४ सार्वजनिक कर्जाचे ओझे (BURDEN OF PUBLIC DEBT)

जेव्हा एखादा देश इतर देशांकडून (किंवा परदेशी) पैसे उधार घेतो तेव्हा बाह्य कर्ज तयार होते. हे सर्व इतरांचे ऋणी आहे. जेव्हा एखादा देश इतरांकडून पैसे उधार घेतो

तेव्हा त्याला मुद्दलसह अशा कर्जावर व्याज द्यावे लागते. हे पेमेंट परकीय चलनात (किंवा सोन्यात) केले जाणार आहे. जर कर्जदार राष्ट्राकडे परकीय चलनाचा पुरेसा साठा नसेल (भूतकाळात जमा झाला) तर त्याला आपला माल कर्जदार राष्ट्राला निर्यात करण्यास भाग पाडले जाईल. वस्तूंची निर्यात करण्यास सक्षम होण्यासाठी कर्जदार राष्ट्राला आपल्या देशांतर्गत वापरात कपात करून पुरेसा निर्यातक्षम अनुशेष निर्माण करावा लागेल.

अशा प्रकारे बाह्य कर्ज समाजाच्या उपभोगाच्या शक्यता कमी करते, कारण त्यात कर्जदार राष्ट्रातील लोकांना त्यांच्या सध्याच्या वापराच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी उपलब्ध संसाधनांमधून निव्वळ वजाबाकी समाविष्ट आहे. १९९० च्या दशकात पोलंड, ब्राझील आणि मेक्सिको सारख्या अनेक विकसनशील देशांना मोठया प्रमाणात बाह्य कर्ज घेतल्यानंतर गंभीर आर्थिक अडचणींचा सामना करावा लागला. त्यांना देशांतर्गत वापरकमी करणे भाग पडले जेणेकरून निर्यात अनुशेष म्हणजे त्यांच्या आयातीपेक्षा जास्त निर्यात करता येईल जेणेकरून त्यांच्या बाह्य कर्जाची सेवा करता येईल, म्हणजे त्यांच्या मागील कर्जावरील व्याज आणि मुद्दल भरणे.

बाह्य कर्जाचा बोजा कर्ज-सेवा गुणोत्तराद्वारे मोजला जातो जो त्या वर्षी वस्तू आणि सेवांच्या निर्यातीच्या टक्केवारीनुसार (म्हणजे त्याची सध्याची पावती) आपल्या बाह्य कर्जावर विशिष्ट वर्षासाठी मुद्दल आणि व्याजाच्या देशाच्या परतफेडीच्या जबाबदाऱ्यांमध्ये परत येतो. भारतात ते 1999 मध्ये 24% होते. बाह्य कर्ज समाजावर ओझे लादते कारण ते राष्ट्राच्या उपभोगाच्या शक्यता कमी करण्याचे प्रतिनिधित्व करते. यामुळे समाजाच्या उत्पादनाच्या शक्यता वक्र ते अंतर्मुख होतात.

६.५ तीन समस्या ((THREE PROBLEMS)

जेव्हा आपण बाह्यतेकडून अंतर्गत कर्जाकडे लक्ष वळवतो तेव्हा आपण असे निरीक्षण करतो की गोष्ट वेगळी आहे.

यामुळे तीन समस्या निर्माण होतात:

(१) अतिरिक्त कर ओझ्यामुळे प्रोत्साहनावर होणारे परिणाम विस्तृत करणे,

(२) उत्पादक खाजगी क्षेत्रापासून अनुत्पादक भांडवल क्षेत्राकडे समाजाची मर्यादित भांडवलाची दिशा बदलणे.

(३) अर्थव्यवस्थेच्या वाढीचा दर दर्शविणे.

१. सार्वजनिक कर्जाचे ओझे :

सार्वजनिक कर्ज हे तुटीच्या वित्तपुरवठयाचे एक स्त्रोत आहे. जेव्हा सरकारी खर्च त्याच्या महसुलापेक्षा जास्त होतो तेव्हा तो देशातील लोकांकडून किंवा बाह्य स्त्रोतांकडून कर्ज घेतो. हे दायित्व असलेले उत्पन्न असल्याने सरकारला भविष्यातील काळात परतफेड करावी लागेल. अंतर्गत आणि बाह्य दोन्ही कर्जांची परतफेड समुदायावर बोजा लादते.

(अ) अंतर्गत कर्जाचे ओझे :

अंतर्गत सार्वजनिक कर्जे देशात उभी केली जातात आणि परत केली जातात. त्यामुळे त्यांना थेट पैशाचा बोजा नाही. अशा कर्जांच्या परतफेडीमुळे लोकांच्या एका गटाकडून दुसऱ्या गटाकडे क्रयशक्ती हस्तांतरित होते. व्याज फेडण्यासाठी सरकार काही लोकांवर कर लावते, अशा कर्जांमुळे खरा बोजा पडतो.

१. थेट वास्तविक ओझे : अंतर्गत कर्ज फेडण्यासाठी सरकारने कर लादल्यामुळे क्रयशक्तीचे हस्तांतरण होईल. जेव्हा क्रयशक्ती करदात्यांकडून सार्वजनिक कर्जदारांकडे हस्तांतरित केली जाते, तेव्हा त्याचा देशातील उत्पन्नाच्या वितरणावर परिणाम होईल. कर्ज फेडणे, जर कराचा बोजा गरिबांवर जास्त पडला तर उत्पन्न वितरणाची विषमता वाढेल. उच्च उत्पन्न गटांवर भरमसाठ कर लावून कर्ज फेडले तर थेट खरा बोजा कमी पडेल. बहुतेक प्रकरणांमध्ये, अंतर्गत कर्जाची परतफेड गरिबांकडून श्रीमंतांकडे क्रयशक्ती हस्तांतरित करण्याची शक्यता जास्त असते. अशा कर्जांचा हा थेट खरा बोजा आहे.

२. अप्रत्यक्ष वास्तविक ओझे : कर आकारणीच्या उच्च दरांचा सामान्यत: लोकांच्या काम करण्याच्या, बचत करण्याच्या आणि गुंतवणूक करण्याच्या इच्छेवर नकारात्मक परिणाम होतो. यामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादकता, उत्पादन आणि गुंतवणूकीवर परिणाम होईल.

३.भावी पिढ्यांवर ओझे : सहसा जुनी पिढीच आपल्या संचित संपत्तीसह सरकारी रोखे आणि सिक्युरिटीजचे सदस्यत्व घेतात. परंतु तरुण नोकरदार लोकांकडून भरलेल्या करांद्वारे कर्जाची परतफेड केली जाते. अशा प्रकारे सक्रिय लोकांकडून निष्क्रिय लोकसंख्येकडे क्रयशक्तीचे हस्तांतरण देखील केले जाते.

४. खाजगी गुंतवणूकीवर परिणाम : मोठया प्रमाणावर कर्ज घेण्यासाठी सरकार उच्च व्याजदर देते. बहुतेक लोकांचा असा विश्वास आहे की, सरकारी सिक्युरिटीज आणि अल्प बचत ही त्यांचे पैसे पार्क करण्यासाठी सुरक्षित जागा आहे. त्यामुळे देशांतर्गत बचतीचा मोठा हिस्सा सार्वजनिक कर्जाकडे वळतो. यामुळे खासगी क्षेत्रासाठी उपलब्ध निधी कमी होतो आणि या क्षेत्राच्या वाढीवर विपरीत परिणाम होतो.

५. भांडवली खर्चावर परिणाम : भारतासह बहुतेक विकसनशील देशांमध्ये महसुली तूट भरून आणण्यासाठी सार्वजनिक कर्जाचा खर्च होतो. सार्वजनिक कर्जाचा असा वापर अनुत्पादक मानला जातो. सरकारची कर्जे जसजशी मोठी होत जातात तसतसे व्याजाचा बोजाही वाढतो. त्यानंतर सरकारी महसुलाचा एक मोठा भाग व्याज भरण्यावर खर्च केला जातो. अशा प्रकारे पायाभूत सुविधांच्या विकासावर पुरेसा भांडवली खर्च करण्यास सरकार असमर्थ आहे.

६. महागाई : अंतर्गत कर्ज फेडण्यासाठी अप्रत्यक्ष कर वाढवले तर महागाई होऊ शकते. महागाईमुळे गरिबांचे खरे उत्पन्न किंवा क्रयशक्ती कमी होईल. त्यामुळे अंतर्गत कर्जांवर

थेट पैशाचा बोजा नसला, तरी त्यांच्यातील संसाधनांच्या हस्तांतरणाद्वारे काही लोकांना इतरांपेक्षा चांगले बनविण्यात त्यांचा परिणाम होतो.

६.५.२ बाह्य कर्जाचे ओझे :

दिलेल्या कालावधीत, बाह्य कर्जाचा थेट पैशाचा बोजा म्हणजे व्याज देयक तसेच बाह्य कर्जदारांना मुख्य परतफेड (म्हणजे कर्ज सेवा). अशा बाह्य कर्जाचा थेट खरा बोजा वस्तू आणि सेवांच्या बलिदानाद्वारे मोजला जातो, ज्याच्या या देयकांमध्ये कर्जदार देशातील सदस्यांचा समावेश आहे. परकीय देशांकडून बाह्य कर्ज उभे केले जाते. जेव्हा अशी कर्जे उचलली जातात तेव्हा त्यांचा परिणाम कर्ज घेणाऱ्या देशात भांडवलाची आवक होते. परंतु जेव्हा ही कर्जे परत करणे आवश्यक असते तेव्हा त्याचा परिणाम व्याज आणि मुद्दल स्वरूपात पैशाचा ओघ होतो.

बाह्य कर्जे खालील पैसा आणि वास्तविक ओझे तयार करतात:

१. थेट पैशाचे ओझे : हे कर्जदार देशाला देण्यात आलेल्या मुद्दल आणि व्याजासाठी पैसे भरण्याच्या रकमेइतकेच आहे.

२. प्रत्यक्ष वास्तविक ओझे : कर्जफेडीमुळे कर्जदार देशातील जनतेला सहन कराव्या लागणाऱ्या कल्याणाच्या नुकसानीच्या दृष्टीने हे मोजले जाते. समाजातील विविध सदस्य जास्त करांच्या स्वरूपात परतफेडीला हातभार लावतात त्यानुसार ते बदलेल.

३. अप्रत्यक्ष पैशाचे ओझे आणि अप्रत्यक्ष वास्तविक ओझे: हे उत्पादन आणि संसाधनांच्या वाटपावर होणाऱ्या परिणामांच्या दृष्टीने मोजले जाऊ शकते. सार्वजनिक कर्ज फेडण्यासाठी सरकार सार्वजनिक खर्च कमी करण्यासाठी कर वाढवू शकते. यामुळे अर्थव्यवस्थेतील उत्पादन आणि वापर कमी होईल. याला अप्रत्यक्ष पैसा आणि बाह्य कर्जाचा खरा बोजा असे म्हटले जाते.

४. अनुत्पादक परकीय कर्जाचे ओझे : जर परकीय कर्जे अनुत्पादक कारणांसाठी घेतली गेली तर परतफेडीचा बोजा समाजावर खूप जास्त असेल.

५. परकीय चलन ओझे : बाह्य कर्जाची परतफेड परकीय चलनात करावी लागते. निर्यात वाढवून आणि आयातनियंत्रित करून परकीय चलनसाठा वाढविला जाऊ शकतो. त्यामुळे सरकार निर्यात क्षेत्राला भरपूर प्रोत्साहन देऊ शकते. यामुळे इतर क्षेत्रांमधून संसाधने वळतील आणि परिणामी असंतुलित विकास होईल. याशिवाय परकीय चलनाचा साठा वाढविण्यासाठी अत्यावश्यक वस्तूंची आयात नियंत्रित केली तर त्याचा देशाच्या विकासावर विपरीत परिणाम होऊ शकतो.

६. कर्जदार देशाचे वर्चस्व : एक किंवा अधिक शक्तिशाली कर्जदार देशावर मोठ्या प्रमाणात अवलंबित्व मुळे कर्जदार देश आर्थिक आणि राजकीयदृष्ट्या कर्जदार देशांचे वर्चस्व असू शकतो.

munotes.in

६.६ सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनाचे महत्त्व (SIGNIFICANCE OF PUBLIC DEBT MANAGEMENT)

सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापन ही सरकारचे कर्ज व्यवस्थापित करण्याची आणि अंमलात आणण्याची प्रक्रिया आहे. जेणेकरून आवश्यक प्रमाणात निधी उभारावा, त्याची जोखीम आणि खर्चाची उद्दिष्टे साध्य करता येतात आणि सरकारी सिक्युरिटीजसाठी कार्यक्षम बाजारपेठ विकसित करणे आणि टिकवून ठेवणे यासारख्या सरकारच्या इतर कोणत्याही कर्ज व्यवस्थापनाची उद्दिष्टे पूर्ण केली जातात. सरकारांनी आपल्या सार्वजनिक कर्जाच्या वाढीचा स्तर आणि दर टिकाऊ आहे याची खात्री करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. खर्च आणि जोखीम उद्दीष्टे पूर्ण करताना विविध परिस्थितीत सेवा दिली जाऊ शकते. सरकारी कर्जाच्या कर्जदारांनी कर्जाची अवाजवी पातळी कमी करण्याची रणनीती आहे, याची खात्री केली पाहिजे.

सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनाचे महत्त्व:

१. एक चांगले सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापन अनेक प्रकारे कर्जाचा खर्च कमी करण्यास मदत करू शकते.

२. सिक्युरिटीजच्या काळजीपूर्वक संतुलित रचनेत आर्थिक जोखीम असू शकते, जी वित्ताचा काही पर्यायी स्रोत असलेल्या देशांमध्ये व्यवस्थापित करणे कठीण आहे.

३. चांगले सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापन देशांतर्गत वित्तीय बाजारपेठ विकसित करण्यास मदत करू शकते. एक सुविकसित देशांतर्गत वित्तीय बाजारपेठ आर्थिक विकासाला सुलभ करू शकते आणि भांडवलाच्या बहिर्प्रवाहासारख्या बाह्य धक्क्यांना अर्थव्यवस्था अधिक लवचिक बनवू शकते.

४. चांगल्या प्रकारे नियंत्रित आणि ध्वनी रोखे बाजार असलेल्या अर्थव्यवस्थांवर धक्का / संकटांचा कमी परिणाम होतो किंवा वेगाने सावरला जातो.

६.७ सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनासाठी चौकट

आयएमएफ आणि जागतिक बँकेने सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनासाठी पुढील चौकट तयार केली आहे.

१. **कर्ज व्यवस्थापनाची उद्दिष्टे आणि समन्वय:** कर्ज व्यवस्थापनाचे मुख्य उद्दीष्ट वित्तपुरवठा गरजा आणि देय जबाबदाऱ्या कमीत कमी संभाव्य खर्चात पूर्ण केल्या जातात याची खात्री करणे हे आहे. उद्दिष्टे साध्य करण्यासाठी कर्ज व्यवस्थापक, वित्तीय धोरण सल्लागार आणि केंद्रीय बँकर्स यांनी कर्ज व्यवस्थापन, वित्तीय आणि आर्थिक धोरणांच्या उद्दिष्टांची समज सामायिक केली पाहिजे. त्यांची वेगवेगळी धोरणात्मक साधने परस्परांवर अवलंबून असल्याने वरील एजन्सींमध्ये अधिक चांगला समन्वय असला पाहिजे.

munotes.in

२. **पारदर्शकता आणि उत्तरदायित्व :** अर्थमंत्रालय, मध्यवर्ती बँक आणि कर्ज एजन्सी मधील जबाबदाऱ्यांचे वाटप उघड केले पाहिजे. भूतकाळ, सध्याची आणि अंदाजित वित्तीय क्रियाकलाप आणि सरकारच्या एकत्रित आर्थिक स्थितीची माहिती देणे देखील महत्वाचे आहे.

३. **संस्थात्मक चौकट :** कर्ज घेण्याचा अधिकार स्पष्ट करणारी आणि नवीन कर्ज जारी करणारी, गुंतवणूक करणारी आणि सरकारच्या वतीने व्यवहार करणारी कायदेशीर चौकट असावी. संघटनात्मक चौकट स्पष्ट केली पाहिजे आणि भूमिका स्पष्ट केल्या पाहिजेत.

४. **कर्ज धोरण आणि जोखीम व्यवस्थापन :** प्रभावी कर्ज धोरणाची अंमलबजावणी केली पाहिजे. कर्जरचनेत बदल करून पोर्टफोलिओमधील जोखीम कमी केली पाहिजे.

५. **सरकारी सिक्युरिटीजसाठी कार्यक्षम बाजारपेठ :** सार्वजनिक कर्ज व्यवस्थापनाचे एक महत्त्वाचे साधन म्हणजे धोरणे आणि कामकाज सरकारी सिक्युरिटीजच्या कार्यक्षम बाजारपेठेशी सुसंगत आहेत याची खात्री करणे. खर्च आणि जोखमीच्या संदर्भात बोर्ड गुंतवणूकदार आधार प्राप्त करणे आवश्यक आहे आणि गुंतवणूकदारांना समान वागणूक देणे आवश्यक आहे. कर्ज व्यवस्थापक, मध्यवर्ती बँका, वित्त मंत्रालय यांनी कार्यक्षम बाजारपेठेच्या विकासासाठी बाजारपेठेतील सहभागी आणि नियामकांसोबत जवळून काम केले पाहिजे.

६. **कर्ज व्यवस्थापनाची व्यापक तत्त्वे:**

कर्ज व्यवस्थापनाची महत्त्वाची तत्त्वे अशी आहेत:

१. **कर्जाची सेवा करण्यासाठी कमी व्याज खर्च :** कर्जाची सवय करण्यासाठी व्याज खर्च शक्य तितका कमीत कमी ठेवला पाहिजे.

२. **गुंतवणूकदारांच्या गरजा पूर्ण करणे :** विविध प्रकारच्या गुंतवणूकदारांच्या गरजा पूर्ण करता याव्या अशा प्रकारच्या सार्वजनिक कर्जाची रचना केली पाहिजे.

३. **सार्वजनिक कर्ज, वित्तीय आणि आर्थिक धोरणे यांच्यातील समन्वय :** सार्वजनिक कर्ज, वित्तीय आणि आर्थिक धोरणांचे आर्थिक क्रियाकलापांच्या पातळीचे स्थिरीकरण करण्याचे समान उद्दीष्ट असल्याने त्यांनी एकसुरात काम केले पाहिजे.

४. **अल्पकालीन कर्जाचा दीर्घकालीन कर्जात निधी :** शक्य असल्यास सरकारने अल्पकालीन कर्जाचे दीर्घकालीन कर्जात रूपांतर करण्याचा प्रयत्न केला पाहिजे. निधीची कामे अशा प्रकारे हाती घेतली पाहिजेत की यामुळे दीर्घकालीन व्याजदरात अनावश्यक वाढ होणार नाही.

६.८ सार्वजनिक कर्जाचे परिणाम (EFFECTS OF PUBLIC DEBT)

सार्वजनिक कर्जाचे एक विचित्र प्रोफाइल म्हणजे त्याचे ऐच्छिक स्वरूप, करआकारणीच्या सक्तीच्या वैशिष्ट्यांच्या उलट आहे. जेव्हा सरकार जनतेला आपल्या सिक्युरिटीज ऑफर करते, तेव्हा व्यक्ती त्या खरेदी करण्यास स्वतंत्र असतात. जर त्यांनी सरकारी रोखे सदस्यत्व घेतले, तर त्यांना त्यांच्या संपत्तीत निव्वळ घट होत नाही, जसे ते कर भरतात. द्रव रोख रकमेच्या बदल्यात, त्यांना रोखे किंवा इतर सिक्युरिटीज मिळतात ज्याची आवड आहे आणि ज्याचे शेवटी पैसे दिले जातील.

त्याबदल्यात सरकारला आपला खर्च भागवण्यासाठी पैसे मिळतात, परंतु भविष्यात व्याज देयक आणि मुद्दलच्या परतफेडीची जबाबदारी असते. कर्ज घेऊन वित्तपुरवठा केलेल्या सरकारी कार्यक्रमाचे आर्थिक परिणाम करआकारणीद्वारे वित्तपुरवठा केलेल्या अशाच कार्यक्रमाच्या परिणामापेक्षा वेगळे आहेत. याचे काही अंशी कारण सरकारला पैसे देणे पूर्णपणे ऐच्छिक आहे आणि काही अंशी कारण अशी कर्जे बनवल्यामुळे सावकारांची वैयक्तिक संपत्ती कमी होत नाही तर केवळ त्याचे स्वरूप बदलते.

या प्रकारचा निधी उभारणीचा एक मोठा परिणाम म्हणजे कर्ज घेतल्यास, एकूणच, करआकारणीद्वारे समतुल्य रक्कम वाढवण्यापेक्षा एकूण मागणीवर कमी आकुंचन होण्याची शक्यता आहे.

म्हणूनच, कर्ज घेऊन वित्तपुरवठा केलेल्या खर्चाच्या कार्यक्रमाचा करआकारणीद्वारे वित्तपुरवठा केलेल्या त्याच परिमाणाच्या कार्यक्रमापेक्षा अर्थव्यवस्थेवर अधिक निव्वळ विस्तारात्मक परिणाम होण्याची शक्यता आहे.

१. वापरासाठी/ खर्चासाठी कर्ज घेण्यावर परिणाम :

कर्ज घेण्याच्या बाबतीत, वापराच्या खर्चात कपात थोडी होण्याची शक्यता आहे, युद्धकालीन कर्ज कार्यक्रम वगळता ज्यात वापर कमी करण्यासाठी आणि रोखे खरेदी करण्यासाठी व्यक्तींवर भरीव दबाव आणला जातो.

म्हणूनच करआकारणीच्या तुलनेत सार्वजनिक कर्जाचा सध्याच्या वापराच्या पातळीवर कोणताही गंभीर परिणाम होत नाही. व्यक्तींच्या बाबतीत, त्यांचा वापर नमुना त्यांच्या सध्याच्या उत्पन्नानुसार निश्चित केला जातो. कर्ज बचतीतून पुढे केले जाते, तर उत्पन्नातून कर भरले जातात.

काही विशिष्ट परिस्थितीत, सरकारी कर्जामुळे वापरावरील खर्चात वाढ होण्याची शक्यता जास्त आहे. रोखेधारक त्यांच्या रोख्यांना संपत्ती आणि उत्पन्नाचा स्रोत मानतात.

munotes.in

शिवाय सरकारी रोखे धरून त्यांची रोखता स्थिती फारशी प्रभावित होत नाही कारण रोखे कधीही रोखीत रूपांतरित केले जाऊ शकतात. त्यामुळे उपभोगावरील खर्च वाढविण्याची प्रवृत्ती असेल.

२. बचत आणि गुंतवणूकीवर कर्जचा परिणाम:

सार्वजनिक कर्जाच्या फ्लोटिंगचा व्याजदर यंत्रणेद्वारे बचत आणि गुंतवणूकीवर प्रभाव पडतो. सार्वजनिक कर्जाच्या तरंगामुळे व्याजदर वाढेल. बचत ही व्याजाची लवचिकता असल्याने सार्वजनिक कर्जाच्या निर्मितीमुळे बचत वाढेल.

रोखेधारकांच्या गुंतवणूक खर्चावर गुंतवणूकीवर प्रभाव पडतो. ते म्हणजे व्याजदर वाढ किंवा घट. जेव्हा रोखे जारी केले जातील, तेव्हा कर्ज पुरवठ्यापर्यंतच्या पैशाच्या पुरवठयाचे प्रमाण कमी होईल आणि परिणामी व्याजदर वाढेल.

परिणामी सार्वजनिक कर्जाचा परिणाम होईल, गुंतवणूक खर्च कमी होईल. दुसरीकडे खुल्या बाजारातून सरकार कडून रोखे खरेदी केले जातात किंवा जेव्हा सरकार सार्वजनिक कर्ज फेडते तेव्हा कर्जपुरवठयात, पैशाच्या पुरवठयाचे प्रमाण वाढते आणि व्याजदर कमी होतो.

त्यामुळे गुंतवणुकीत वाढ होईल. अर्थव्यवस्थेवर होणारा एकूण परिणाम हा खासगी क्षेत्रात काय साध्य करता आला असता, त्या तुलनेत सार्वजनिक क्षेत्रात गुंतवणूक करण्याच्या पद्धतीवर अवलंबून आहे.

सार्वजनिक कर्जाचा गुंतवणुकीवर परिणाम कर्ज उभारणीच्या पद्धतीवरही अवलंबून आहे. समजा सरकारने एखाद्या देशाच्या व्यावसायिक बँका आणि मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेतले तर पैशाचा पुरवठा किंवा क्रयशक्ती वाढेल आणि म्हणूनच गुंतवणुकीसाठी उपलब्ध असलेला निधी कमी होणार नाही.

तथापि, जर सरकारी रोखे सार्वजनिक आणि वित्तीय संस्थांनी, गुंतवणूकीसाठी असलेल्या निधीतून सदस्यत्व घेतले, तर आपोआप गुंतवणूक खर्चात कपात केली जाईल.

३. उत्पादनावर कर्जाचा परिणाम:

सर्वसाधारणपणे, सरकारी कर्जामुळे अर्थव्यवस्थेची उत्पादक क्षमता वाढते. कर्ज घेतलेल्या पैशाचा वापर सरकारने विकासात्मक प्रकल्पांना वित्तपुरवठा करण्यासाठी केला तर त्यातून उत्पन्न आणि रोजगाराच्या संधी निर्माण होतील.

अशा गुंतवणूकीमुळे अर्थव्यवस्थेचा भांडवली पाया मजबूत होत जातो आणि वस्तू आणि सेवांचे उत्पादन वाढण्यास मदत होते. शिवाय भविष्यात कर्ज आणि व्याज शुल्काची परतफेड सरकार फारशी अडचण न करता करू शकेल.

तर सार्वजनिक खरेदी सरकारी रोखे, त्यांचे शेअर्स किंवा डिबेंचर्स विकून, खाजगी औद्योगिक चिंतेत गुंतवणूक केल्यास खासगी गुंतवणूकीवर विपरीत परिणाम

munotes.in

होईल. तथापि, जेव्हा उधार घेतलेल्या पैशाचा, वर म्हटल्याप्रमाणे अत्यंत उत्पादक क्रियाकलापांसाठी वापरला जातो, तेव्हा एकूण उत्पादनावर वाईट परिणाम होत नाही. त्याचप्रमाणे सार्वजनिकरित्या सरकारी रोखे त्यांच्या बँक ठेवी काढून घेऊन त्यांचे सदस्यत्व घेतले तर त्याचा व्यावसायिक बँकांच्या कर्ज क्षमतेवर आणि त्याद्वारे खासगी गुंतवणूक उपक्रमांवर विपरीत परिणाम होईल.

मात्र, व्यक्तींद्वारे सार्वजनिक कर्ज खरेदी केले, त्यांच्या निष्क्रिय निधीचा वापर केला तर त्याचा खासगी गुंतवणुकीवर विपरीत परिणाम होणार नाही. सध्याच्या खर्चाची पूर्तता करण्यासाठी किंवा युद्धासाठी वित्तपुरवठा करण्यासाठी कर्ज घेतल्यास उत्पादक क्रियाकलापांपासून वायफळ खर्चाच्या प्रवाहाकडे संसाधने वळवली जातील.

४. सार्वजनिक कर्जाचा वितरणावर परिणाम:

कर्ज घेतल्यास समुदायाच्या एका विभागातून दुसऱ्या विभागात संसाधने हस्तांतरित होतात. श्रीमंतांकडून गरिबांकडे ही बदली झाली, तर उत्पन्न आणि संपत्तीच्या वितरणातील विषमता कमी होईल आणि परिणामी समाजाचे आर्थिक कल्याण वाढेल.

दुसरीकडे गरिबांकडून श्रीमंतांकडे संपत्तीचे हस्तांतरण झाले तर उत्पन्न वितरणातील विषमता वाढेल.

सहसा, सरकारी रोखे श्रीमंत उत्पन्न गटाद्वारे सबस्क्राइब केले जातात. तर कर्जसेवेला वित्तपुरवठा करण्यासाठी आणि सार्वजनिक कर्जाच्या परतफेडीसाठी लादलेल्या करआकारणीचा बोजा गरीब वर्गावर पडतो. त्यामुळे सामान्यत: सार्वजनिक कर्जात आर्थिक विषमता वाढवण्याची प्रवृत्ती असते. तर समजा कमी उत्पन्न गटाच्या अल्प बचतीद्वारे सार्वजनिक कर्ज गोळा केले जाते. त्याअनुषंगाने कर्जांची सेवा केली जाते आणि श्रीमंत उत्पन्न गटावर लादलेल्या कर आकारणीद्वारे परतफेड केली जाते. मग सार्वजनिक कर्जामुळे उत्पन्नातील विषमता वाढेल असे नाही. म्हणूनच, कर्ज वित्ताचा उपयोग समाजातील विविध घटकांमधील उत्पन्नाचे पुनर्वितरण करण्याचे साधन म्हणून केला जाऊ शकतो.

munotes.in

५. सार्वजनिक कर्जाचे इतर परिणाम:

(अ) सरकारी रोख्यांच्या स्वरूपात सार्वजनिक कर्जे ही निगोशिएबल क्रेडिट साधने आहेत. ते मालमत्तेचे अत्यंत द्रवरूप आहेत. गुंतवणूकदारांची पैशाची मागणी पूर्ण करण्यासाठी ते कोणत्याही वेळी मुक्तपणे द्रव रोखीत रूपांतरित करू शकतात.

शिवाय, वित्तीय संस्थांचा विचार केला तर या संस्थांच्या तरलता स्थितीत भर पडते, कारण त्यात परिवर्तनशीलतेत पारदर्शकता आहे.

(ब) महागाईच्या काळात जेव्हा सरकार लोकांकडून कर्ज घेते, तेव्हा जनतेच्या हातात असलेली क्रयशक्ती कमी होईल. परिणामी अर्थव्यवस्थेतील महागाईचा दबाव कमी होईल.

याउलट, नैराश्याच्या काळात जेव्हा कर्ज घेतलेल्या निधीचा विकास प्रकल्पांसाठी वापर केला जाईल, तेव्हा त्यातून अतिरिक्त क्रयशक्ती, रोजगार आणि उत्पन्न मिळेल. म्हणूनच, नैराश्याच्या काळात, आर्थिक क्रियाकलापांमधील अपस्फीतीच्या चढउतारांना आळा घालण्यासाठी सार्वजनिक कर्जाचा प्रभावी साधन म्हणून वापर केला जाऊ शकतो.

म्हणूनच आधुनिक काळात अर्थव्यवस्थेत आर्थिक स्थैर्य आणण्यासाठी सार्वजनिक कर्जाचा वापर एक महत्त्वाचे साधन म्हणून केला जातो. किंबहुना, आज सरकारी कर्ज घेण्याचे एक प्रमुख उद्दीष्ट म्हणजे अर्थव्यवस्थेला नैराश्याच्या वाईट गोष्टींपासून मुक्त करून आणि अर्थव्यवस्थेमध्ये स्थिर आर्थिक विकास निर्माण करणे. या कारणास्तव सार्वजनिक कर्जात झपाट्याने वाढ होत आहे, याकडे काळजीने पाहण्याची गरज नाही.

६.९ सार्वजनिक कर्जाची परतफेड करण्याच्या पद्धती

कर्जमुक्ती म्हणजे सार्वजनिक कर्जाची परतफेड होय. सार्वजनिक कर्ज भरले पाहिजे, तरी कर्ज मुक्तीदेखील इष्ट आहे. सरकारला दिवाळखोरीपासून वाचवण्यासाठी आणि सावकारांचा विश्वास वाढवण्यासाठी सरकारला वेळोवेळी आपली कर्जे सोडवावी लागते.

कधीकधी, सरकार कर्ज नाकारण्यासारखे टोकाचे पाऊल उचलू शकते. हे टोकाचे पाऊल अर्थातच कराराचे उल्लंघन आहे. सरकारने कर्ज नाकारल्याचा वापर आर्थिकदृष्ट्या अयोग्य आहे.

येथे, कर्जनाकारण्यावर लक्ष केंद्रित करण्याऐवजी, आपण सार्वजनिक कर्जाच्या सेवानिवृत्तीसाठी किंवा सुटकेसाठी इतर महत्त्वाच्या पद्धतींखाली चर्चा करतो:

१. पुनर्निधी :

कर्जाच्या पुनर्निधीचा अर्थ परिपक्व कर्जे (म्हणजे जुनी कर्जे) फेडण्यासाठी नवीन कर्जे गोळा करण्यासाठी नवीन रोखे आणि सिक्युरिटीजचा मुद्दा आहे.

जेव्हा सरकार पुनर्निधीची ही पद्धत वापरते, तेव्हा सार्वजनिक कर्जाच्या पैशाच्या ओझ्याचे परिसमापन होत नाही. त्याऐवजी भविष्यातील कर्ज वाचवण्यासाठी कर्जफेड पुढे ढकलल्याच्या कारणास्तव कर्ज फेडणे (म्हणजे मुद्दलसह व्याजाची परतफेड) बोजा जमा होतो.

२. रूपांतरण:

कर्ज रूपांतरण करून, आपल्याला जुन्या परंतु उच्च व्याजधारक कर्जांचे नवीन परंतु कमी व्याजधारक कर्जात रूपांतर करून व्याजाचा बोजा कमी करणे असा होतो. या पद्धतीमुळे करदात्यांवरील व्याजाचे ओझे कमी होते. सरकार कोसळणाऱ्या कर्जाचा बोजा कमी करण्यास सक्षम असल्याने कर्जाच्या सेवेसाठी करांद्वारे मोठा महसूल वाढवण्याची आवश्यकता नाही.

त्याऐवजी, सरकार करदायित्व कमी करू शकते आणि सार्वजनिक कर्जावर देय व्याजाच्या दरात कपात झाल्यास करदात्यांना दिलासा देऊ शकते. असे गृहीत धरले जाते की, बहुतेक करदाते गरीब लोक आहेत, तर सावकार श्रीमंत लोक आहेत, म्हणून सार्वजनिक कर्जाच्या अशा रूपांतरणामुळे उत्पन्नाचे कमी असमान वितरण होते.

३. बुडता निधी:

सार्वजनिक कर्जमुक्तीची एक उत्तम पद्धत म्हणजे निधी बुडणे. हा असा निधी आहे ज्यामध्ये दरवर्षी महसुलाचा काही भाग अशा प्रकारे ठेवला जातो की परिपक्वतेच्या वेळी निधीतून कर्ज फेडणे पुरेसे असेल. सर्वसाधारणपणे, या निधीला महसुलाचा काही भाग जमा करण्याचे दोन मार्ग आहेत.

नेहमीची प्रक्रिया म्हणजे त्याच्या वार्षिक उत्पन्नाची विशिष्ट (निश्चित) टक्केवारी फंडात जमा करणे. आणखी एक प्रक्रिया म्हणजे नवीन कर्ज उभे करणे आणि त्यातून मिळणारी रक्कम बुडत्या निधीला जमा करणे. मात्र, दुसऱ्या पद्धतीच्या विरोधात काही आरक्षणे आहेत.

डाल्टन यांनी असे मत व्यक्त केले आहे की, नवीन कर्जातून नव्हे तर सरकारच्या सध्याच्या महसुलातून बुडता निधी जमा करणे हे गोष्टींच्या घट्टपणात आहे. सोयीस्कर असले तरी कर्ज मुक्तीची ही सर्वात मंद पद्धत आहे. म्हणूनच अर्थतज्ज्ञ अनेकदा कर्ज नाकारण्याचा एक प्रकार म्हणून भांडवली आकारणीची शिफारस करतात.

४. कॅपिटल लेव्ही:

युद्ध किंवा आणीबाणीच्या काळात बहुतेक सरकारे भांडवलावर विशेष कर लादून सार्वजनिक कर्जमुक्तीसाठी आवश्यक पैसा गोळा करण्याच्या प्रथेचे अनुसरण करतात.

भांडवली आकारणी हा भांडवली मालमत्तेवर जितका संपत्ती कर आकारला जातो तितक्याच संपत्ती करासारखी आहे. या पद्धतीचे काही निर्णायक फायदे आहेत. पहिली गोष्ट म्हणजे, श्रीमंत लोकांकडून (म्हणजे ज्यांच्याकडे प्रचंड मालमत्ता आहेत) अतिरिक्त कर महसूल गोळा करून सरकारला आपले (आपत्कालीन) कर्ज फेडणे शक्य होते.

यामुळे मग या लोकांचा उपभोग खर्च कमी होतो आणि महागाईची तीव्रता कमकुवत होते. दुसरे म्हणजे भांडवलावर पुरोगामी आकारणी केल्याने उत्पन्न आणि

munotes.in

संपत्तीतील विषमता कमी होण्यास मदत होते. पण त्यात काही स्पष्ट तोटेही आहेत. पहिली गोष्ट म्हणजे, यामुळे भांडवल निर्मितीत अडथळा निर्माण होतो. दुसरे म्हणजे, सामान्य काळात ही पद्धत सुचवली जात नाही.

५. टर्मिनल वार्षिकी:

हे बुडत्या निधीसारखेच आहे. या पद्धतीनुसार सरकार टर्मिनल ॲन्युइटीच्या आधारे आपले कर्ज फेडते. ही पद्धत वापरून सरकार समान वार्षिक हप्त्यांमध्ये कर्ज फेडते.

ही पद्धत सरकारला दरवर्षी कर्जाचे ओझे कमी करण्यास सक्षम करते आणि परिपक्वतेच्या वेळी ते पूर्णपणे फेडले जाते. हप्त्यांमध्ये कर्ज मुक्ती देण्याची ही पद्धत आहे कारण सरकारला एक मोठी एकरकमी देयके देण्याची आवश्यकता नाही.

६. अतिरिक्त अर्थसंकल्प:

अतिरिक्त अर्थसंकल्प बनवून सरकार आपले कर्ज जनतेला फेडू शकते. एक सामान्य नियम म्हणून, सरकार स्वत:चे रोखे आणि सिक्युरिटीज बाजारातून परत खरेदी करण्यासाठी अर्थसंकल्पीय अनुशेषाचा वापर करते. आधुनिक सरकारे तुटीच्या बजेटचा अवलंब करत असल्याने या पद्धतीचा फारसा उपयोग होत नाही. अतिरिक्त बजेट सहसा बनवले जात नाही.

७. अतिरिक्त करआकारणी:

कधी कधी, सरकार लोकांवर सार्वजनिक कर्जावर व्याज भरण्यासाठी अतिरिक्त कर लादते. प्रत्यक्ष आणि अप्रत्यक्ष अशा दोन्ही प्रकारच्या नवीन करांची आकारणी करून सरकार आवश्यक तो महसूल गोळा करू शकते जेणेकरून आपले जुने कर्ज फेडता येईल.

८. व्याज दरात सक्तीची कपात:

सरकार आपल्या कर्जावर देय व्याजाचा दर कमी करण्यासाठी अध्यादेश मंजूर करू शकते. जेव्हा सरकार आर्थिक संकटाने ग्रस्त असते आणि जेव्हा त्याच्या अर्थसंकल्पात मोठी तूट असते तेव्हा हे घडते.

अशा वैधानिक कपातीची अनेक उदाहरणे आहेत. मात्र, सामान्य परिस्थितीत अशा पद्धतीचे पालन केले जात नाही. त्याऐवजी, परिस्थिती इतकी मागणी करते तेव्हा सरकारला कर्ज परतफेडीची ही पद्धत स्वीकारणे भाग पडते.

६.१० सारांश (SUMMARY)

सार्वजनिक कर्ज ही एकूण रक्कम आहे, ज्यात एकूण दायित्वांचा समावेश आहे, ज्याचे कर्ज सरकारने आपल्या विकास अर्थसंकल्पाची पूर्तता करण्यासाठी घेतले आहे. हे भारताच्या एकत्रित निधीतून द्यावे लागेल. केंद्र आणि राज्य सरकारांच्या एकूण दायित्वांचा उल्लेख करण्यासाठीही या शब्दाचा वापर केला जातो, परंतु केंद्र सरकार आपल्या कर्जदायित्वांना राज्यांपेक्षा स्पष्टपणे वेगळे करते'. केंद्र सरकार आपल्या

दायित्वांचे वर्गीकरण दोन प्रकारात करते - भारताच्या एकत्रित निधीच्या विरोधात करारकेलेले कर्ज आणि सार्वजनिक खाते.

गेल्या काही वर्षांत, केंद्र सरकारने आपल्या एकूण कर्ज मिश्रणात परकीय कर्जावरील अवलंबित्व कमी करण्यासाठी विचारात घेतली आहे. अंतर्गत कर्ज एकूण सार्वजनिक कर्जाच्या ९३ टक्क्यांहून अधिक आहे. सार्वजनिक कर्जाचा मोठा हिस्सा भरून देणारी अंतर्गत कर्जे आणखी दोन व्यापक श्रेणींमध्ये विभागली गेली आहेत - बाजारू आणि बाजाररहित कर्ज.

सार्वजनिक कर्जाची सूत्रे सरकारी सिक्युरिटीज (जी-सेक), ट्रेझरी बिल्स, बाह्य मदत आणि अल्पकालीन कर्जे अशी आहेत.

दीर्घकाळात, सार्वजनिक कर्ज जे खूप मोठे आहे ते आपत्कालीन ब्रेक चालू करून वाहन चालविण्यासारखे आहे. डिफॉल्टच्या वाढीव जोखमीच्या बदल्यात गुंतवणूकदार व्याजदर वाढवतात. यामुळे आर्थिक विस्ताराचे घटक, जसे की गृहनिर्माण, व्यवसाय वाढ आणि वाहन कर्जे अधिक महाग होतात. हे ओझे टाळण्यासाठी सरकारांनी सार्वजनिक कर्जाचा तो गोड भाग काळजीपूर्वक शोधणे आवश्यक आहे. आर्थिक विकासाला चालना देण्यासाठी ते पुरेसे मोठे असले पाहिजे परंतु व्याजदर कमी ठेवण्यासाठी पुरेसे लहान असले पाहिजे.

केंद्र, राज्य आणि स्थानिक सरकारांद्वारे प्रभावी कामगिरी आणि सुशासनाद्वारेच वित्तीय सुधारणा साध्य केली जाऊ शकते. भारतीय सार्वजनिक वित्ताकडे तीन सरकारांची सांगड घालणारी प्रणाली म्हणून पाहिले पाहिजे. आपल्याला वित्तीय व्यवस्थापनाकडे दीर्घकालीन दृष्टीकोनाच्या दृष्टीने पाहण्याची गरज आहे. एफआरबीएम कायद्यात मध्यम मुदतीच्या वित्तीय धोरणाच्या निवेदनाबद्दल चर्चा केली जात असली, तरी ती अद्याप विकसित झालेली नाही. दीर्घकालीन दृष्टीकोन आवश्यक आहे.

६.११ प्रश्न (QUESTIONS)

१. सार्वजनिक कर्ज म्हणजे काय? सार्वजनिक कर्जाचे विविध प्रकार काय आहेत?
२. सार्वजनिक कर्जाचे विविध प्रकारचे ओझे काय आहेत? सविस्तर स्पष्टीकरण द्या.
३. सार्वजनिक कर्जाचा अंतर्गत बोजा काय आहे?
४. सार्वजनिक कर्जाचा बाह्य बोजा काय आहे?
५. सार्वजनिक कर्जाच्या व्यवस्थापनाची चौकट स्पष्ट करा.
६. अर्थसंकल्प म्हणजे काय? अर्थसंकल्पाचे वेगवेगळे घटक कोणते आहेत?
७. तुटीच्या वेगवेगळ्या संकल्पना स्पष्ट करा.

munotes.in

६.१२ संदर्भ (REFFERENCES)

1. जे. हिंदरिक्स, जी. मायलेस, (2006), इंटरमिजिएट पब्लिक इकॉनॉमिक्स, एमआयटी प्रेस.

२. हार्वे रोसेन, (२००५), पब्लिक फायनान्स, सेव्हन्थ एडिशन, मॅकग्रॉ हिल पब्लिकेशन्स.

3. कौशिक बसू आणि मार्टेन्स (एड), (2013), द न्यू ऑक्सफर्ड कम्पेनियन टू इकॉनॉमिक्स भारतात ऑक्सफर्ड युनिव्हर्सिटी प्रेस.

4. सूर्य एम. (1990), भारतातील सरकारी अर्थसंकल्प, राष्ट्रकुल प्रकाशक.

५. भाटिया एच.एल., (२०१२), पब्लिक फायनान्स, विकास प्रकाशन.

6. चौदाव्या वित्त आयोगाचा अहवाल, भारत सरकार.

❖❖❖❖

munotes.in

मॉडयुल – ४

७

भारतीय सार्वजनिक वित्त – I

घटक रचना :

७.० उद्दिष्टये

७.१ प्रस्तावना

७.२ भारत सरकारचे अंदाजपत्रक / अर्थसंकल्प

७.३ सार्वजनिक महसुलाचे स्त्रोत

७.४ वस्तू व सेवा कर

७.५ सार्वजनिक खर्चाचे घटक

७.६ सारांश

७.७ प्रश्न

७.० उद्दिष्ट्ये (OBJECTIVES)

- भारत सरकारचे अंदाजपत्रक अभ्यासणे.
- सार्वजनिक महसुलाची संकल्पना समजून घेऊन सार्वजनिक महसुलाचे स्त्रोत अभ्यासणे.
- सार्वजनिक खर्चाची संकल्पना समजून घेऊन सार्वजनिक खर्चाचे घटक अभ्यासणे.
- वस्तू व सेवा कर (GST) यांचा अभ्यास करणे.

७.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

सार्वजनिक वित्त, सार्वजनिक आयव्यय, राजस्व, सार्वजनिक उत्पन्न-खर्च हे सर्व शब्द समानार्थी आहेत. ज्यास इंग्रजीमध्ये Public Finance असे संबोधले जाते. हा अर्थशास्त्राचा व राज्यशास्त्राचा एक महत्वाचा भाग आहे. सार्वजनिक वित्त ही अर्थशास्त्राची अशी एक शाखा आहे कि, ज्यामध्ये सार्वजनिक महसूल किंवा उत्पन्न आणि सार्वजनिक खर्चाचा समावेश होतो.

सार्वजनिक वित्ताच्या विविध अर्थतज्ञांनी विविध व्याख्या केल्या आहेत. यापैकी काही प्रमुख व्याख्या पुढीलप्रमाणे -

१) **फिंडले शिरास यांच्या मते,** ''सार्वजनिक वित्त म्हणजे सार्वजनिक सत्तेच्या किंवा सरकारच्या उत्पन्न मिळविण्याच्या व खर्च करण्याबाबतच्या तत्त्वांचा अभ्यास होय.''

"Public Finance is the study of the principles understanding the spending and raising of funds by public authorities."

२) **डॉ.डाल्टन यांच्या मते,** ''सार्वजनिक वित्त म्हणजे अर्थशास्त्र व राज्यशास्त्र या दोहोंच्या सीमारेषेमध्ये असणारा एक विषय होय.''

"Public Finance is the board line between economics and politics."

३) **प्रा.टेलर यांच्या मते,** ''सार्वजनिक वित्त हे एक राजकीय शास्त्र असून त्याची धोरणे व समस्या देखील राजकोषीय असतात.''

"Public Finance is the fiscal science, its politics and problems are fiscal."

४) **प्रा.मसग्रेव्ह यांच्या मते,** ''सार्वजनिक वित्त म्हणजे शासनाच्या उत्पन्न व खर्च प्रक्रीयेभेवती केंद्रीभूत झालेल्या क्लिष्ट समस्यांचा अभ्यास होय.''

५) **हेरॉल्ड ग्रीज यांच्या मते,** 'सार्वजनिक वित्त म्हणजे चौकशीचे असे एक क्षेत्र की जे स्थानिक, राज्य व केंद्रशासनाचे उत्पन्न व खर्च हाताळते.

"A field of inquiry that treats of the income and out go of govt. central, state and local."

६) **बेस्टेबल यांच्या मते**, ''सार्वजनिक वित्त म्हणजे राज्यातील सार्वजनिक सत्तेचे उत्पन्न व खर्च आणि त्याचा परस्परांशी असलेला संबंध तसेच वित्तीय प्रशासन व नियंत्रण यांचे अध्ययन करणारे शास्त्र होय.''

"Public Finance deals with the expenditure and income of public authorities of state and their mutual relations as also with the financial administration and control."

वरील व्याख्यांव्यतिरिक्त श्रीमती उर्सुला हिक्स, स्मिथ, मेहता, अग्रवाल इत्यादी अर्थतज्ज्ञांनी देखील सार्वजनिक वित्ताच्या व्याख्या केल्या आहेत.

munotes.in

७.२ भारत सरकारचा अर्थसंकल्प (BUDGET OF THE GOVERNMENT OF INDIA)

अर्थसंकल्पाला इंग्रजीमध्ये Budget म्हणतात. Budget बजेट हा शब्द फ्रेंच भाषेतील Bougetti या शब्दापासून निर्माण झाला. Bodgetti म्हणजे चामडयाची छोटी पिशवी किंवा बॅग होय. या बॅगेतून इंग्लंडमधील अर्थमंत्री सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाचे विवरण सभागृहाला सादर करत असत आणि सभागृहाला सादर करेपर्यंत ते गुप्त ठेवले जात असे. तीच प्रथा आजपर्यंत जगातील बहुतेक देश पाळतात. त्यांच्या सर्वोच्च सभागृहाला म्हणजे लोकसभेला हा अर्थसंकल्प सादर करेपर्यंत गुप्त ठेवला जातो. त्यानंतर दोन्ही सभागृहाची म्हणजे लोकसभा व राज्यसभेची त्याला मंजुरी घ्यावी लागते व त्यानंतर त्यातील तरतुदीनुसार कार्यवाही सुरु होते.

असा हा अर्थसंकल्प इंग्लंडमध्ये १७३३, फ्रान्समध्ये १८०३, स्वतंत्र भारतात १९४७ रोजी मांडला गेला. भारतात अर्थसंकल्प हा फेब्रुवारी महिन्याच्या शेवटच्या दिवशी म्हणजे २८/२९ फेब्रुवारीला मांडला जात होता. परंतु आत १ फेब्रुवारीला अर्थसंकल्प मांडला जातो. या अर्थसंकल्पावर संपूर्ण मार्च महिन्यात लोकसभा व राज्यसभेत चर्चा होऊन तो मंजूर केला जातो व १ एप्रिल पासून त्याची अंमलबजावणी सुरु होते. भारतात १ एप्रिल ते ३१ मार्च वित्तीय वर्ष मानले जाते. अर्थसंकल्प हा नेहमी आगामी वर्षाचा असतो. त्यामध्ये शासनाच्या उत्पन्न व खर्चाबाबच्या सविस्तर तरतुदी असतात.

munotes.in

७.२.१ अर्थसंकल्पाचा अर्थ (MEANING OF BUDGET)

प्रा. जे. एल. हॅनसन

"अर्थसंकल्प म्हणजे सार्वजनिक उत्पन्नाचा व सार्वजनिक खर्चाचा पुढील वर्षाचा अंदाज होय."

प्रा. स्टोन :

"सरकारचे अंदाजपत्रक हे एक असे प्रपत्र असते की, ज्यामध्ये सार्वजनिक उत्पन्न व खर्चाची एक प्रारंभिक योजना असते."

प्रा. फिंडले शिरास :

"बजेट म्हणजे आगामी वर्षाचे उत्पन्न व खर्चाचे वार्षिक विवरण होय."

अगामी वित्तीय वर्षाच्या शासकीय उत्पन्न व खर्चाच्या प्राथमिक स्वरूपातील योजनांचा समावेश ज्या विवरणपत्रात केलेला असतो, त्याला अर्थसंकल्प किंवा अंदाजपत्रक असे म्हणतात.

वरील विविध व्याख्यांवरून हे स्पष्ट होते की, "शासनाच्या पुढील वर्षातील सर्व उत्पन्न व खर्चाचा समावेश असणारे विवरण म्हणजे अंदाजपत्रक किंवा अर्थसंकल्प होय."

७.२.२ अर्थसंकल्प तयार करण्याची प्रक्रिया (PROCESS OF BUDGET)

अर्थसंकल्प हा पुढील एका वर्षाच्या कालावधीसाठी तयार केला जातो. त्यामध्ये पुढील अवस्था असतात.

१) अर्थसंकल्प तयार करणे.

२) अर्थसंकल्प लोकसभा व राज्यसभेत सादर करणे.

३) अर्थसंकल्प लोकसभा व राज्यसभेत सादर करणे.

४) अर्थसंकल्पातील तरतुदीवर आवश्यक वाटल्यास मतदान घेणे.

५) अर्थसंकल्पाला कायदेशीर मान्यता मिळवून त्याची अंमलबजावणी करणे.

वरील अवस्थांचा या प्रक्रियेत समावेश होतो.

७.२.३ अर्थसंकल्पाची रचना (STRUCTURE OF BUDGET)

अर्थसंकल्पात शासनाच्या आगामी आर्थिक वर्षाच्या विविध प्रकारची जमा व खर्चाचा समावेश असतो. यामध्ये महसुली जमा, भांडवली जमा, महसुली खर्च, भांडवली खर्च, महसुली तुट, भांडवली तुट, अंदाजपत्रकीय तुट इत्यादींचा समावेश होतो.

१) महसुली जमा : यामध्ये प्रामुख्याने कर उत्पन्न व करतेतर उत्पन्नाचा समावेश होतो.

अ) **कर उत्पन्न (Tax Revenue) :** यामध्ये उत्पन्न कर, संपत्ती कर, महामंडळ कर, वस्तू व सेवांवरील कर, खर्च कर, मालमत्ता कर, आयात कर, देणगी कर, इत्यादी करांचा समावेश होतो.

ब) करेतर उत्पन्न (Non Tax Revenue) : राजकोषीय सेवा व इतर सेवा, चलन निर्मितीतून प्राप्त होणारा नफा, व्याजावरील उत्पन्न, घटक राज्यांना दिलेल्या कर्जावरील व्याज, लाभांश व नफा. उदा. सार्वजनिक उद्योग, सार्वजनिक बँका, सार्वजनिक वित्तीय संस्था, सार्वजनिक महामंडळे यांचा नफा इत्यादी सर्व मार्गांनी मिळालेल्या उत्पन्नाचा समावेश महसुली जमामध्ये होतो.

२) महसुली खर्च : यामध्ये "महसुली योजना खर्च" आणि "बिगर योजना खर्च" यांचा समावेश होतो.

यामध्ये प्रामुख्याने सार्वजनिक मालमत्तेच्या देखभालीसाठी येणारा खर्च, कर्जावरील व्याज, दैनंदिन प्रशासनावरील खर्च, विविध संस्था व राज्यांना दिलेले अनुदान, सरकारी नोकरांचा खर्च, शासनाने केलेली विविध वस्तू व विविध सेवांची खरेदी इत्यादिवरील खर्चाचा समावेश महसुली खर्चात होतो.

३) भांडवली जमा (Capital Revenue) : यामध्ये प्रामुख्याने सार्वजनिक कर्ज उभारणी, लोकांकडून स्वीकारलेल्या विविध बचती, शासकीय कर्जाची वसुली व निर्गुंतवणूकीतून प्राप्त झालेले उत्पन्न यांचा समावेश होतो.

अ) सार्वजनिक कर्ज उभारणी : उदा. शासकीय कर्ज रोखे, बॉड्स, व्यापारी बँका व वित्तीय संस्था याद्वारे उभारलेले कर्ज.

ब) लोकांच्या बचती : उदा. पोस्टातील विविध प्रकारच्या बचती, लोकांच्या अल्प बचती, फंड, इत्यादी मार्गांनी जमा होणारा पैसा शासन वापरते.

क) कर्ज वसुली : राज्यशासनाला, विविध सार्वजनिक उद्योगांना व इतरांना दिलेल्या कर्जाची वसुली हे भांडवली उत्पन्न होते.

ड) सार्वजनिक उद्योगातील निर्गुंतवणूकीतून प्राप्त होणारी रक्कम. इत्यादींचा भांडवली जमामध्ये समावेश होतो.

४) भांडवली खर्च (Capital Expenditure) : भांडवली खर्चात योजना खर्च व बिगर योजना खर्च यांचा समावेश होतो.

अ) योजना खर्च (Plan Expenditure) : यामध्ये केंद्रीय योजनांवरील खर्च उदा. ग्रामीण विकास, कृषी विकास, जलसिंचन, पूरनियंत्रण, उद्योग, वाहतूक, दळणवळण, विज्ञान-तंत्रज्ञान, पर्यावरण, उर्जा, खाणी व इतर सामाजिक आर्थिक सोयी सुविधा वरील खर्च आणि विविध घटकराज्यांना व केंद्रशासित प्रदेशांच्या योजनांना केंद्राने दिलेली मदत इत्यादींचा समावेश होतो.

ब) बिगर योजना खर्च (Non - plan Expenditure) : यामध्ये संरक्षणावरील भांडवली खर्च, सार्वजनिक उद्योगांना दिले जाणारे कर्ज, घटकराज्य व केंद्रशासित प्रदेशांना दिलेले कर्ज व घेतलेल्या कर्जाची परतफेड इत्यादींचा समावेश होतो.

५) शासनाचे एकूण उत्पन्न : शासनाची महसुली जमा व भांडवली जमा एकत्रित केल्यास शासनाचे एकूण उत्पन्न प्राप्त होते. यामध्ये वरील अनुक्रमांक १ व ३ चा समावेश होतो.

६) शासनाचा एकूण खर्च : शासनाचा महसुली खर्च आणि भांडवली खर्च एकत्र केल्यास शासनाचा एकूण खर्च प्राप्त होतो. यामध्ये वरील अनुक्रमांक २ आणि ४ चा समावेश होतो.

७.२.४ अर्थसंकल्पाचे प्रकार (TYPES OF BUDGET)

शासनाच्या एकूण उत्पन्न आणि एकूण खर्चापैकी आकडेवारीवरून अर्थसंकल्पाचे पुढील तीन प्रकार पडतात.

१) संतुलित अर्थसंकल्प

२) शिलकीचा अर्थसंकल्प

३) तुटीचा अर्थसंकल्प

१) संतुलित अर्थसंकल्प (Balanced Budget) :

जेव्हा सरकारच्या अर्थसंकल्पातील उत्पन्न व खर्च समान असतात, तेव्हा त्याला संतुलित किंवा समतोल अर्थसंकल्प म्हणतात. म्हणजे या ठिकाणी सरकारच्या एकूण उत्पन्नाबरोबर एकूण खर्च असतो. सनातनवादी अर्थ शास्त्रांच्या मते, शासनाचा अर्थसंकल्प नेहमी समतोल असावा. शासनाचे जेवढे उत्पन्न आहे तेवढाच त्यांचा खर्च असावा. अर्थव्यवस्थेत तेजी-मंदी नसल्यास असा अर्थसंकल्प मांडणे योग्य असते.

२) शिलकीचा अर्थसंकल्प (Surplus Budget) :

अर्थसंकल्पातील अंदाजित उत्पन्न हे अंदाजित खर्चापेक्षा जास्त असते, तेव्हा त्याला शिलकीचा किंवा आधिक्याचा अर्थसंकल्प असे म्हणतात. अलीकडील काळात असा अर्थसंकल्प सहसा मांडला जात नाही. त्यामुळे देशाच्या आर्थिक विकासावर मर्यादा येतात. अर्थव्यवस्थेत अतिभाववाढ असल्यास असा अर्थसंकल्प मांडला जातो.

३)तुटीचा अर्थसंकल्प (Deficit Budget) :

जेव्हा देशाच्या अर्थसंकल्पातील अंदाजित उत्पन्नापेक्षा अंदाजित खर्च जास्त असतो, तेव्हा त्याला तुटीचा अर्थसंकल्प असे म्हणतात. अलीकडील काळात लोकसंख्या वाढीबरोबर शासनाच्या कल्याणकारी कार्यात देखील मोठया प्रमाणावर वाढ होत असल्यामुळे शासनाचा खर्च हा नेहमी उत्पन्नापेक्षा अधिक असतो. त्यामुळे अर्थसंकल्पात नेहमी तुट असते. अर्थात शासनाचा खर्च वाढत असल्यास उत्पादन, उत्पन्न पातळी वाढते, रोजगार पातळी वाढते, आर्थिक विकासाचा दर वाढतो व लोकांचे उत्पन्न वाढते. अर्थव्यवस्था विकासाच्या दिशेने वाटचाल करते. म्हणून बहुतेक देशांतील अर्थसंकल्प हे तुटीचे सादर केले जातात. जागतिक महामंदीतून बाहेर पडण्यासाठी "डॉ. जे. एम. केन्स" यांनी संबंधित देशांनी तुटीच्या अर्थसंकल्पाचा वापर करावा, असे सुचविले होते.

७.३ सार्वजनिक महसुलाचे स्त्रोत (SOURCES OF PUBLIC REVENUE)

अलीकडील काळात शासनाचा सार्वजनिक खर्च प्रचंड प्रमाणावर वाढत आहे. जगातील बहुतेक देशांनी कल्याणकारी राज्याची (Welfare State) संकल्पना

स्वीकारल्यामुळे समाजाच्या विकासासाठी अनेक प्रकारची कार्ये शासनाला करावी लागतात.

उदा. शिक्षण, आरोग्य, दळणवळण, वाहतूक, संरक्षण, न्यायदान, पाणीपुरवठा, वीज, रस्तेबांधणी, रेल्वे, लोकशाही करभार आणि प्रशासन, शैक्षणिक शुल्क, भूकंप, दुष्काळ आणि इतर अनेक प्रकारची कार्ये शासनाला करावी लागतात आणि त्यामुळे शासनाचा सार्वजनिक खर्च सातत्याने वाढत आहे. हा खर्च भरून काढण्यासाठी शासनाला वेगवेगळ्या मार्गाने उत्पन्न गोळा करावे लागते. शासनाला वेगवेगळ्या मार्गाने प्राप्त होणाऱ्या उत्पन्नालाच सार्वजनिक उत्पन्न किंवा महसूल असे म्हणतात.

शासनाला किंवा सरकारला ज्या विविध मार्गांने उत्पन्न प्राप्त होते, त्यालाच सार्वजनिक महसुलाचे स्त्रोत असे म्हणतात. जे पुढीलप्रमाणे आहेत.

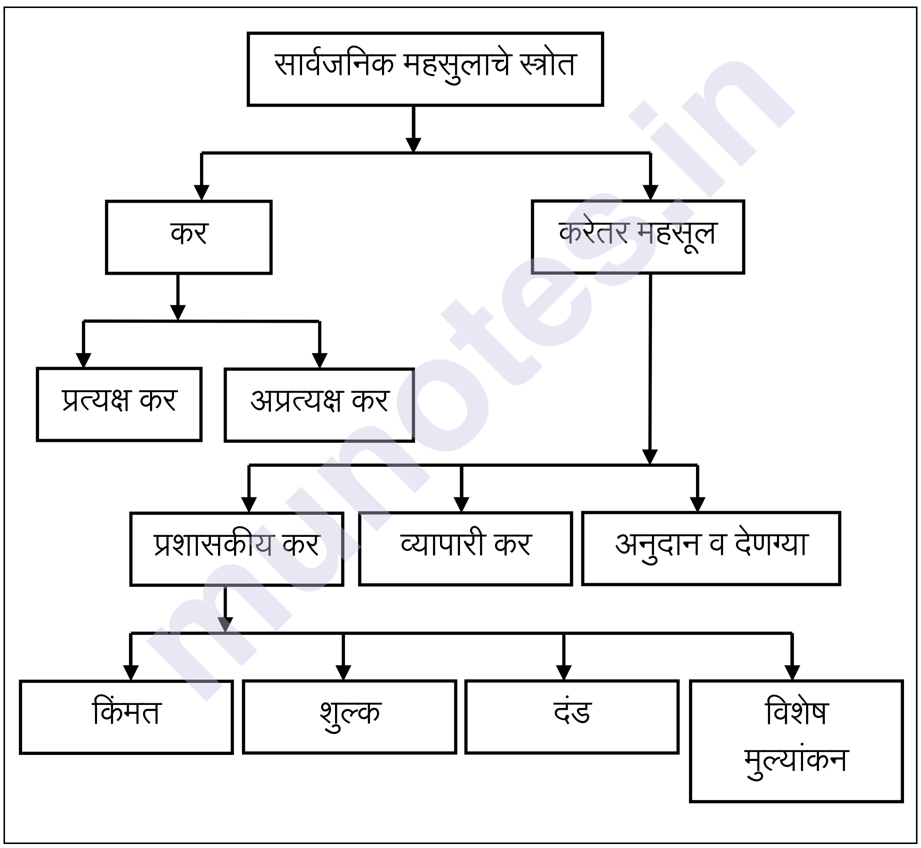

munotes.in

उपरोक्त दर्शविल्याप्रमाणे विविध मार्गाने शासनाला महसूल प्राप्त होतो. यापैकी काही साधने किंवा स्त्रोत हे सक्तीचे असतात, तर काही साधने किंवा स्त्रोत हे ऐच्छिक असतात, तर काही साधने किंवा स्त्रोत हे अंशतः सक्तीची आणि अंशतः ऐच्छिक असतात.

७.३.१ कर महसूल (TAX REVENUE)

शासनाला वेगवेगळ्या प्रकारच्या कराची आकारणी करून उत्पन्न मिळविता येते. यामध्ये प्रत्यक्ष कर (जसे की उत्पन्न कर), अप्रत्यक्ष कर (जसे की विक्री कर, आयात कर, निर्यात कर इ.) यांचा समावेश होतो. शासनाला मिळणाऱ्या एकूण महसुलापैकी कराचा वाटा फार मोठा असतो. यामध्ये विशेषतः अप्रत्यक्ष करापासून सरकारला फार मोठा महसूल प्राप्त होतो.

भारताच्या एकूण कर महसुलामध्ये प्रत्यक्ष कर महसूल व अप्रत्यक्ष कर महसूलाच वाट काय होता हे पुढील तक्त्यावरून लक्षात येते.

तक्ता क्र. ७.१

(आकडे कोटी मध्ये)

अ. क्र.	वित्तीय वर्ष	एकूण कर महसूल	प्रत्यक्ष कर महसूल	अप्रत्यक्ष कर महसूल
1	1950-51	660	230	430
2	1960-61	1460	420	1040
3	1970-71	4690	1100	3590
4	1980-8	19790	3690	16100
5	1990-91	87564	14267	73297
6	2000-01	305630	80947	224683

७.३.२ करेतर महसूल (Non - Tax Revenue) :

शासनाला इतर अनेक स्त्रोत किंवा मार्ग आहेत, ज्यापासून महसूल प्राप्त होतो, त्यालाच सार्वजनिक महसुलाचे करेतर स्त्रोत असे म्हणतात. हे स्त्रोत किंवा साधने सक्तीची नसतात. सरकार समाजाच्या कल्याणासाठी विविध सोयी व सुविधा पुरविते. आणि त्याचा अल्पसा मोबदला जनतेकडून वसूल केला जातो. सरकारला कराशिवाय इतर ज्या साधनापासून महसूल प्राप्त होतो, ते स्त्रोत किंवा साधने पुढीलप्रमाणे

१) प्रशासकीय उत्पन्न (Administrative Revenue) -

सरकार समाजाच्या विकासासाठी, कल्याणासाठी विविध प्रकारच्या सेवा पुरविते, समाजहितासाठी अनेक प्रकारची कार्ये करते व त्यांचे नियमन व नियंत्रण करते, विविध उद्योग व व्यवसायांना परवाने देते, उद्योग व्यवसायाची नोंदणी ठेवते इत्यादी. या विविध कार्याचा संबंधित व्यक्ती, संस्था किंवा समूहाकडून जो विशिष्ट मोबदला आकारला जातो व त्याद्वारे सरकारला जे प्रशासकीय उत्पन्न किंवा महसूल प्राप्त होतो; त्यालाच या प्रशासकीय उत्पन्न असे म्हणतात.

या प्रशासकीय उत्पन्नामध्ये किंमत, शुल्क, दंड, विशेष मुल्यांकन इत्यादी मार्गांचा समावेश होतो.

i) किंमत (Price) –

शासन विविध वस्तू व सेवांची निर्मिती करते. अशा अनेक वस्तू व सेवा खाजगी व्यक्तीला निर्माण करणे शक्य नसते. अशा वस्तू व सेवांचा मोबदला उपभोक्त्यांकडून शासनाला दिला जातो, त्यालाच किंमत असे म्हणतात. शासन अनेक वस्तू व सेवा अल्प

किंमतीला पुरविते. अशा वस्तूंची निर्मिती करून नफा मिळविणे, हा शासनाचा उद्देश नसतो. मात्र अशा वस्तू व सेवांचा दुरुपयोग होऊ नये म्हणून सरकार अशा वस्तूंची अल्प किंमत आकारते आणि या माध्यमातून शासनाला उत्पन्न प्राप्त होते.

उदा. पोस्टाची तिकिटे व पाकिटे, रेल्वे तिकीट, बस भाडे, वीज बिल, पाणी बिल, टेलिफोन बिल इत्यादी वस्तू व सेवांची नाममात्र किंमत आकारून शासनाला उत्पन्न प्राप्त होते.

अर्थात, किंमत कराप्रमाणे सक्तीची नसून ज्या व्यक्ती वस्तू व सेवांचा उपभोग घेतात, त्यांनाच द्यावी लागते.

ii) शुल्क (Fee) –

शुल्क हा प्रशासकीय उत्पन्नाचा दुसरा मार्ग होय. सरकार सामाजिक कल्याणासाठी अनेक उपक्रमे राबविते. किंबहुना ते शासनाचे आवश्यक कर्तव्यच असते जे सरकार देशामध्ये चांगले प्रशासन, कायदा-सुव्यवस्था राखणे, लोकांच्या दैनंदिन कार्यातील विविध अडचणी किंवा समस्या सोडविणे याकरिता फायदेशीर असते. त्यामुळे सरकारला अनेक प्रकारची कार्ये करावी लागतात व त्यासाठी जनतेकडून जो विशिष्ट प्रकारचा मोबदला घेतला जातो, त्यालाच शुल्क असे म्हणतात.सरकार अनेक सेवांचा मोबदला घेते, त्यालाच किंमत न म्हणता शुल्क असे संबोधले जाते. थोडक्यात, 'सरकार विविध सेवांचा जो मोबदला घेते, त्यालाच शुल्क असे म्हटले जाते.'

उदा. विद्यार्थी शिक्षणाची किंमत न देता शिक्षण शुल्क देतो. कारण शिक्षणाची किंमत फार मोठी असते. याचप्रमाणे हॉटेल नोंदणी शुल्क, वाहन चालविण्याचे लायसेन्स शुल्क, उद्योग चालू करण्याचा परवाना, कापड दुकानाचा परवाना, क्लासेस चालविण्याचा परवाना, दारूचे दुकान चालविण्याचा परवाना किंवा लायसेन्स आवश्यक असतात. त्यासाठी जो मोबदला आकारला जातो, त्यास परवाना शुल्क असे म्हणतात. थोडक्यात, कर आणि शुल्क यामध्ये फरक आहे. शुल्क हे ऐच्छिक असते, तर कर हे सक्तीचे असतात.

iii) दंड (Fines) –

दंड हे देखील प्रशासकीय उत्पन्नाचे साधन आहे. देशामध्ये कायदा व सुव्यवस्था राखण्यासाठी विविध कायदे किंवा नियमाचे पालन न करणाऱ्या व्यक्तीला दंड आकारण्याचा अधिकार शासनाला व न्यायालयाला असतो आणि त्यामार्फत देखील शासनाला उत्पन्न मिळते. अर्थात हे उत्पन्न फार अल्प असते. दंड पैशाच्या स्वरुपात आकारला जातो. दंड आकारण्याचा अधिकार वेगवेगळ्या विभागांना व देशातील सर्व न्यायालयांना असतो. जेव्हा एखादी व्यक्ती नियम भंग करते, शासकीय नियम मोडते, कायदा मोडते, अपराध करते, चोरी करते, नियमांचे उल्लंघन करते, गुन्हा करते अशावेळी तिच्यावर दंड आकारला जातो. दंड त्या व्यक्तीने केलेल्या गुन्ह्याच्या स्वरूपावर अवलंबून असतो. कधी कधी शासन विशिष्ट मालमत्तेची जप्ती देखील करते. जप्ती हा देखील दंडाचाच एक प्रकार असून त्याद्वारे देखील सरकारला उत्पन्न प्राप्त होते.

iv) विशेष मुल्यांकन (Special Assessment) :

विशेष मुल्यांकनालाच सुधारणा कर (Betterment Levy) असे देखील म्हणतात. या संकल्पनेचा सर्वप्रथम वापर अमेरिकेमध्ये झाला होता. त्यानंतर जगातील इतर देशांमध्ये देखील विशेष मुल्यांकन मानले जाऊ लागले. प्रा. सेलिंगमन यांच्या मते, “शासनाने विशिष्ट सार्वजनिक सुधारणा घडून आणल्यामुळे एखाद्या व्यक्तीच्या मालमत्तेला विशेष लाभ होतो. त्यासाठी त्या व्यक्तीकडून आकारण्यात येणाऱ्या कराला विशेष मुल्यांकन असे म्हणतात.

उदा. रस्ते, रेल्वे, कालवे, धरणे, पूल आणि रस्त्यांचे उदारीकरण जेव्हा सरकार करते; तेव्हा त्या विशिष्ट भागातील संपत्तीचे मुल्य वाढते. धरणे व कालवे बांधल्यास त्या शेजारील जमिनीच्या किंमती वाढतात. रेल्वे व पुलामुळे शहरे व गावे एकमेकांना जोडले जावून त्या त्या भागातील जमिनी, घरे यांच्या किंमती वाढतात, तर शहरात रस्त्यांच्या रुंदीकरणामुळे रस्त्यांच्या बाजूच्या इमारतीचे मूल्य वाढते. परिणामी या सर्वांचा फायदा संबंधित जमीन मालक, इमारत व गाळे मालकांना होतो. या सार्वजनिक सुधारणांमुळे ज्या ज्या व्यक्तींना फायदा होतो, त्यांच्यावर जो कर आकारला जातो, त्याला विशेष मुल्यांकन किंवा सुधारणा कर असे म्हटले जाते. अर्थात सुधारणा कर हे सक्तीचे असतात.

थोडक्यात, सार्वजनिक सुधारणांमुळे सर्वांनाच लाभ होत असला तरी काही व्यक्तींवर त्याचा मुल्य कर किंवा विशेष कर आकारला जातो.

२) व्यापारी उत्पन्न (Commercial Revenue) :

देशातील सर्वसामान्य नागरिकांना विविध वस्तू व सेवांचा पुरवठा अल्प किंमतीत व्हावा, या हेतूने सरकार अनेक वस्तू व सेवांची स्वतः निर्मिती करते आणि या उत्पादित वस्तू व सेवा देशातील लोकांना अल्प किंमतीमध्ये पुरविते. या माध्यमातून शासनाला जे उत्पन्न मिळते, त्यालाच व्यापारी उत्पन्न असे म्हणतात.

थोडक्यात, शासकीय वस्तू व सेवांपासून समाजाकडून सरकारला जी किंमत प्राप्त होते, त्यालाच व्यापारी उत्पन्न असे म्हणतात.

दळणवळण, वीज, पाणी, वाहतूक, रेल्वे, बस, पोस्टसेवा, टेलिफोन, रस्ते इ. सार्वजनिक सेवा सरकारकडून जनतेला पुरविल्या जातात. आणि त्या मोबदल्यात सरकारला जे उत्पन्न मिळते, त्यालाच व्यापारी उत्पन्न असे म्हणतात. याशिवाय गॅस, पेट्रोल, रॉकेल, लोखंड, पोलाद, यंत्रसामग्री इत्यादीची निर्मिती करून त्याची विक्री करते व त्यापासून देखील उत्पन्न प्राप्त होते. अर्थात वरील सर्व वस्तू व सेवा शासनाकडून पुरविल्या जात असल्या तरी त्या सामाजिक हित व सामाजिक कल्याणाच्या दृष्टीने महत्वाचे असते. आणि या वस्तू व सेवांच्या किंमतीवर शासनाचे व्यापारी उत्पन्न अवलंबून असते. किंमतीत वाढ केल्यास उत्पन्नात देखील वाढ होते. भारतामध्ये त्रिस्तरीय शासनव्यवस्था असल्यामुळे केंद्रीय पातळीवर केंद्रशासन, राज्यपातळीवर राज्यसरकार व स्थानिक पातळीवर स्थानिक स्वराज्य संस्था म्हणजे ग्रामीण भागात

ग्रामपंचायती, पंचायत समित्या, तर नागरी भागात नगरपालिका व महानगरपालिका विविध वस्तू व सेवांचा पुरवठा करून त्याद्वारे काही प्रमाणात उत्पन्न प्राप्त करतात.

३) अनुदाने (Grants) -

भारत, कॅनडा, ऑस्ट्रेलिया व इतर काही देशात संघराज्य पद्धती अस्तित्वात असून त्रिस्तरीय शासनव्यवस्था आहे. म्हणजे केंद्रात केंद्रसरकार, राज्यात राज्य सरकार, तर स्थानिक पातळीवर स्थानिक स्वराज्य संस्था कार्ये करत असतात. भारतामध्ये प्रत्येक सरकारला आपल्या अधिकारातील कर्तव्य व जबाबदाऱ्या पार पाडाव्या लागतात. अर्थात या सर्व पातळीवरील शासनाच्या कार्यामध्ये सुसंवाद असतो. यामधूनच केंद्र सरकार राज्य सरकारला मदत करते.

थोडक्यात, "एका सरकारकडून दुसऱ्या सरकारला विशिष्ट कार्यपुर्तीसाठी जे वित्तीय सहाय्य केले जाते, त्यालाच अनुदान किंवा सहाय्य असे संबोधले जाते." साधारणत: अनुदान हे उच्चस्तरीय शासनाकडून निम्नस्तरीय शासनाला दिले जाते. हे अनुदान विविध कार्यांसाठी देण्यात येते.

उदा. शिक्षा, आरोग्य, पाणीपुरवठा, सार्वजनिक स्वच्छता, रोजगारात वाढ, दारिद्र्य निवारण, रस्ते बांधणी, गृहबांधणी, खते, बी-बियाणे, शेती विकास इत्यादी अनेक कार्यांसाठी अनुदान देतात.

४) देणग्या (Gifts) -

"खाजगी व्यक्ती, उद्योग किंवा विविध संस्थांकडून स्वेच्छेने सरकारला जे वित्तीय सहाय्य केले जाते, त्यास वित्तीय सहाय्य असे म्हणतात.

देणग्या ह्या केंद्रशासन, राज्यशासन, स्थानिक स्वराज्य संस्था, धर्मदाय संस्था, अशासकीय संघटना, शैक्षणिक संस्था यांना प्राप्त होतात . देणग्यांमुळे शासनाला काही प्रमाणात उत्पन्न मिळवण्यासाठी प्राप्त होते. काही प्रमाणात उत्पन्न सरकार लोकांकडून देणग्या स्वीकारते.

उदा. आणीबाणीची परिस्थिती असल्यास. युद्धाच्या वेळी, भूकंप, दुष्काळ, महापूर, महारोग निर्मुलन आणि कोणत्याही प्रकारची नैसर्गिक आपत्ती आल्यास सरकार लोकांना भावनात्मक आवाहन करून लोकांकडून देणग्या प्राप्त करते. अर्थात या देणग्यांमुळे शासनाला काही अंशी त्या आपत्तीला तोंड देणे शक्य होते. देणगी जास्तीत जास्त मिळावी यासाठी सरकार देणगीची रक्कम करमुक्त ठेवते.

देणग्यांमुळे शासनाचे व इतर संस्थांचे उत्पन्न वाढते. देणग्या ह्या ऐच्छिक स्वरूपाच्या असतात. देणग्यांमध्ये परतफेडीचा उद्देश नसतो. समाजाचे ऋण फेडावे, या हेतूने देणग्या दिल्या जातात. देणगी देणाऱ्याला त्यामुळे कोणत्याही प्रकारचा विशेष लाभ मिळत नाही, तर समाधान प्राप्त होते.

वरील विविध मार्गांनी सरकारला महसूल प्राप्त होतो.

munotes.in

७.४ वस्तू व सेवा कर (GOODS AND SERVICES TAX-GST)

भारतीय अप्रत्यक्ष कर प्रणालीमधील सर्वात मोठी सुधारणा म्हणजे GST (वस्तू व सेवा कर) प्रणाली आहे. वस्तू व सेवा कर (GST) ही सर्व अप्रत्यक्ष करांना एकत्रितपणे लागू करण्यात आलेली एक मूल्यवर्धित कर (Value Added Tax – VAT) प्रणाली आहे. वस्तू व सेवा कराची (GST) सर्वप्रथम संकल्पना २००४ मध्ये नेमण्यात आलेल्या विजय केळकर समितीने मांडली होती.

२००६-०७ च्या अर्थसंकल्पामध्ये पी. चिदंबरम यांनी असे घोषित केले होते की, १ एप्रिल, २०१० पासून भारतामध्ये वस्तू व सेवा कर (GST) लागु होईल. परंतु यामध्ये काही कारणास्तव बाधा येवून दरवर्षी GST लागू करण्याची तारीख पुढे ढकलण्यात आली. २०११ मध्ये काँग्रेस सरकारने GST संदर्भात ११५ वे घटनादुरुस्ती विधेयक संसदेसमोर मांडले होते, परंतु १५ वी लोकसभा विसर्जित झाल्याने ते संपुष्टात आले. २०१४ मध्ये भारतामध्ये निवडून आलेल्या भाजपा सरकारने १९ डिसेंबर, २०१४ रोजी नव्याने GST संदर्भातचे ११२ वे 'घटनादुरुस्ती विधेयक, २०१४' हे संसदेत सादर केले. ६ मे, २०१५ रोजी हे विधेयक लोकसभेने, तर ३१ ऑगस्ट, २०१६ रोजी काही सुधारणांसहित राज्यसभेने पारित केले. ८ सप्टेंबर, २०१६ रोजी राष्ट्रपतींनी या विधेयकावर स्वाक्षरी केली आणि १६ सप्टेंबर,२०१६ रोजी १२२ वे घटनादुरुस्ती विधेयक हे १०१ वी घटनादुरुस्ती म्हणून अंमलात आले.

यानुसार, १ जुलै, २०१७ पासून जम्मू व काश्मीर वगळता संपूर्ण भारतामध्ये वस्तू व सेवा कर (GST) लागू करण्यात आला. भारतातील वस्तू व सेवा कर (GST) प्रणाली ही कॅनडाच्या वस्तू व सेवा कर (GST) प्रणालीवर आधारित आहे. म्हणूनच कॅनडा प्रमाणे, भारतामध्ये देखील केंद्रीय वस्तू व सेवा कर (Central GST) आणि राज्य वस्तू व सेवा कर (State GST) अशा दोन GST प्रणाली आकारण्यात आल्या आहेत.

केंद्रीय वस्तू व सेवा कर (CGST) :

केंद्रीय वस्तू व सेवा कर (CGST) मध्ये पुढील कर समाविष्ट आहेत.

- केंद्रीय उत्पादन शुल्क / अबकारी कर
- राज्य उत्पादन शुल्क / अबकारी कर
- अतिरिक्त उत्पादन शुल्क
- सेवा कर
- अतिरीक्त सीमा शुल्क
- विशेष अतिरिक्त सीमा शुल्क
- केंद्रीय अधिभार व उपकर
- औषधी व सौंदर्य प्रसाधने कायद्यांतर्गत आकारले जाणारे उत्पादन शुल्क

राज्य वस्तू व सेवा कर (SGST) :

राज्य वस्तू व सेवा कर (SGST) मध्ये पुढील करांचा समावेश होतो.

- विक्री कर (व्हॅट)
- करमणूक कर
- जकात व प्रवेश कर
- लक्झरी कर
- लॉटरी, जुगार व सत्ता यावरील कर
- खरेदी कर
- राज्य अधिभार व उपकर

वस्तू व सेवा करामधून काही अप्रत्यक्ष करांना सूट देण्यात आली आहे, म्हणजेच काही कर GST मधून वगळण्यात आले आहेत, ते पुढीलप्रमाणे –

- मुलभूत सीमा शुल्क
- निर्यात कर
- रस्ते व प्रवासी कर
- टोल कर
- प्रॉपर्टी कर
- मुद्रांक शुल्क
- वीज कर इ.

वस्तू व सेवा कर (GST) मध्ये १७ अप्रत्यक्ष कर व २३ अधिभार समाविष्ट आहेत. वस्तू व सेवा कराचे (GST) प्रामुख्याने ४ दर निश्चित करण्यात आले आहेत

तक्ता क्र. १.८

वस्तू व सेवा कराचे (GST) दर

अ.क्र.	GST दर	वस्तू व सेवा
१	५%	मोठया प्रमाणावर उपभोग घेतल्या जाणाऱ्या वस्तू उदा. मसाले, खाद्य तेल इ.
२	१२%	प्रक्रिया केलेले अन्न पदार्थ
३	१८%	साबण, तेल, टूथपेस्ट , रेफ्रिजरेटर, स्मार्टफोन
४	२८%	व्हाईट वस्तू, कार
५	२८% + उपकर	आरामदायी कार, पानमसाला, तंबाखू, कार्बन डायऑक्साइड सोबत संयोग घडवून तयार केलेले पेय(aperated drinks)

स्त्रोत : www.taxmann.com

munotes.in

७.५ सार्वजनिक खर्चाचे घटक (COMPONANTS OF PUBLIC EXPENDITIURE)

सार्वजनिक आय-व्ययाचा महत्वाचा भाग म्हणजे सार्वजनिक खर्च होय. आज सार्वजनिक खर्चाचे महत्त्व वाढत चालले आहे. सार्वजनिक खर्च कमी करून राज्यकारभार केला पाहिजे अशी सनातनवादी विचारणी होती. परंतु आधुनिक काळात ही विचारसरणी मागे पडलेली आहे.

आज सरकारी कार्यात मोठया प्रमाणात वाढ झाली असून, कल्याणकारी राज्याची संकल्पना मान्य करण्यात आली आहे. याशिवाय ॲडाल्फ वॅगनर आणि पिकॉक - वाईजमन या अर्थशास्त्रज्ञांनी सार्वजनिक खर्च वाढीचे सैद्धांतिक स्पष्टीकरण केले आहे. त्यावरून असे लक्षात येते की, केंद्रसरकार, राज्यसरकार आणि स्थानिक सरकारे यांच्या कार्यात वाढ होणे म्हणजेच त्यांच्या कार्याची संख्या वाढणे, याचा अर्थ सार्वजनिक खर्च वाढ होय. अनेकवेळा सार्वजनिक खर्चालाच सरकारी खर्च असेही म्हणतात.

अ) महसुली खर्च आणि भांडवली खर्च (Revenue Expenditure and Capital Expenditure) :

चालू खर्च, प्रशासकीय खर्च आणि देखभाल खर्च यावर केला जाणारा खर्च म्हणजे महसुली खर्च होय. हा खर्च वारंवार उद्भवणारा असतो. या खर्चाला विकासेत्तर खर्च असेही म्हणतात.

भांडवली खर्च हा वस्तू व सेवांचा प्रवाह सतत चालू ठेवण्यासाठी आणि समाजाचे भांडवल जतन करण्यासाठी केला जातो. बहुउद्देशीय प्रकल्प उभारणे, लोखंड-पोलाद, सिमेंट, अणुशक्ती इ. साठी केला जाणारा खर्च म्हणजे भांडवली खर्च म्हणून ओळखला जातो. देशाची उत्पादनक्षमता वाढविण्यासाठी भांडवली खर्च अत्यंत महत्त्वाचा ठरतो. म्हणून त्यास विकास खर्च असेही म्हणतात.

ब) विकास खर्च आणि विकासेत्तर खर्च (Development and Non-Development Expenditure) :

देशाच्या विकास आणि प्रगतीसाठी केला जाणारा खर्च म्हणजे विकास खर्च होय. या खर्चात जलसिंचन प्रकल्प, लोहमार्ग आणि रस्ते वाहतूक, शेती, औद्योगिक विकास इ. दीर्घकालीन खर्चाचा समावेश होतो. शिक्षण आणि संशोधनावरील केला जाणारा खर्च विकास खर्च म्हणून ओळखला जातो.

अंतर्गत शांतता आणि सुव्यवस्था राखण्यासाठी केल्या जाणाऱ्या खर्चाचा म्हणजे विकासेत्तर खर्च होय. उदा. पोलीस तुरुंग, न्यायालय, सैन्य इ.वर केला जाणारा खर्च यामध्ये समाविष्ट होतो.

munotes.in

सार्वजनिक खर्च वाढीची कारणे (Causes of Increasing Public Expenditure):

सरकारने कमीत कमी खर्च करावा अशी सनातनवादी अर्थशास्त्रज्ञांची विचारसरणी मागे पडून १९ व्या शतकाच्या उत्तरार्धापासून आणि २० व्या शतकाच्या सुरुवातीपासून समाजवादी विचारसरणीचा उगम व विकास, कल्याणकारी राज्याच्या संकल्पनेला वाढता पाठींबा आणि स्वीकारलेली लोकशाही शासन पद्धती इ. मुळे सरकारही खर्चात वाढ झाली आहे.

आधुनिक काळात सरकारच्या कार्याची संख्या वाढल्याने आणि सरकारी कार्याचा विस्तार झाल्यामुळे सार्वजनिक खर्चात मोठया प्रमाणात वाढ झाली आहे. आज जगातील सर्व देशांच्या सार्वजनिक खर्चात सतत वाढ होत आहे. भारतातील केंद्रसरकारचा खर्च १९९३ मध्ये २२४६८८ कोटी रु. होता, तो २००० मध्ये ८७९०४३कोटी रुपयांपर्यंत वाढला असाच अनुभव राज्य सरकारे आणि स्थानिक सरकारे यांचाही आहे. अशा सार्वजनिक खर्चात होणाऱ्या वाढीची कारणे पुढीलप्रमाणे सांगता येतात :

१) सामाजिक गरजा आणि गुणवत्तेच्या गरजा यांची पूर्तता :-

सामाजिक गरजा या सामुदायिकपणे भागविल्या जात असल्याने संरक्षण, कायदा व्यवस्था यासारख्या सामाजिक गरजांवर सरकारलाच खर्च करावा लागतो. खाजगी क्षेत्राकडून या गरजा पूर्ण केल्या जात नाहीत. तसेच गुणवत्तेच्या गरजा खाजगी क्षेत्र पूर्ण करू शकत असले तरी खाजगी क्षेत्राकडून त्या गरजा पुरेशा प्रमाणात पूर्ण होऊ शकत नाहीत, त्यामुळे सरकारला गुणात्मक गरजा पूर्ण कराव्या लागतात. उदा. शिक्षण, वैद्यकीय उपचार इ त्यामुळे सरकारी खर्चात वाढ होते.

२) बाह्य बचतीची निर्मिती :-

विकसनशील अर्थव्यवस्थेत खाजगी उत्पादसंस्था कार्यक्षमतेने कार्य करू शकत नसल्याने त्यांची गुंतवणूक फायदेशीर होत नाही.त्यांचा उत्पादन खर्च जास्त असतो. त्यांच्या वस्तूची बाजारपेठ मर्यादित राहते. म्हणून बाह्य बचती निर्माण होऊ शकत नाहीत. सरकारलाच वाहतूक उर्जा, जलसिंचन, शास्त्रीय संशोधन इ. आर्थिक व सामाजिक सुविधांवर खर्च करावा लागतो. या सुविधा निर्माण केल्यावर सर्व उत्पादन संस्थांना बाह्य बचती म्हणजेच लाभ मिळू शकतात. परंतु अशा बाह्य बचती निर्माण करण्यासाठी सरकारला अनेक सामाजिक-आर्थिक सुविधा निर्माण करण्यासाठी मोठया प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. थोडक्यात, खाजगी उत्पादनसंस्थांची कार्यक्षमता वाढविण्यासाठी सार्वजनिक खर्चात वाढ होते.

३) विषमता कमी करणे :-

कल्याणकारी राज्यात सरकारला गरीब लोकांच्या राहणीमानाची पातळी उंचवावी लागते. गरिबांची भांडवलदाराकडून पिळवणूक होऊ नये आणि बाजारयंत्रणेतील किंमतीमुळे गरीब लोकांचे हाल होऊ नयेत. म्हणून सरकारला

munotes.in

त्यांच्यासाठी स्वस्त किंमतीची घरे, कमी खर्चाची वाहतूक व्यवस्था, कमी किंमतीच्या वस्तू यांचा पुरवठा करावा लागतो. परंतु यासाठी सरकारला खर्च करावा लागतो, त्यामुळे आर्थिक विषमता कमी होण्यास मदत होते, परंतु त्यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होते.

४) संरक्षण खर्चातील वाढ :-

आजच्या युगात युद्धाची संभाव्यता सतत वाढत आहे. आधुनिक शस्त्रांचा वापर करावा लागत आहे. युद्ध व युद्धाची शक्यता याकरिता सरकारला पूर्वीपेक्षा कितीतरी पटीने अधिक खर्च करावा लागत आहे. १९५१ मध्ये भारताचा संरक्षण खर्च केवळ १६४ कोटी रु. होता तो सतत वाढत जाऊन २००० मध्ये ४८५०४ कोटी रु. झालेला होता. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होत आहे.

५) लोकसंख्या वाढ आणि वाढते शहरीकरण :-

अविकसित आणि अविकसनशील देशामधील लोकसंख्या वेगाने वाढत आहे. वाढत्या लोकसंख्येला विविध सेवा आणि सुविधा देण्यासाठी सरकारला मोठया प्रमाणावर खर्च करावा लागते. खेडयातील लोक रोजगाराकरिता सतत शहरात येत असल्यामुळे पाणीपुरवठा, आरोग्य आणि वाहतूक व्यवस्था यासारख्या सोई उपलब्ध करून द्याव्या लागतात. त्यामुळे सार्वजनिक खर्च सातत्याने वाढत आहे.

६) प्रशासकीय खर्च :-

राज्य चालविणे, अंतर्गत सुव्यवस्था राखणे यासाठी प्रत्येक सरकारला प्रशासकीय खर्च करावा लागतो. शासनाची कार्ये सतत वाढत असल्यामुळे विविध मंत्रालये आणि त्यांच्या भत्त्यात सतत होणारी वाढ यावरील खर्चामुळे सार्वजनिक खर्चात पूर्वीपेक्षा कितीतरी पटीने वाढ झाली आहे.

७) कल्याणकारी राज्याची संकल्पना :-

अनेक देशातील सरकारने कल्याणकारी राज्याची संकल्पना स्वीकारल्यामुळे लोकांच्या संरक्षणाबरोबरच त्यांच्या कल्याणाची जबाबदारी सरकारवर येऊन पडलेली आहे. रोजगार हमी योजना, वृद्धापकाळ वेतन, शैक्षणिक सवलती आणि नि:शुल्क शिक्षण इ. सारख्या कल्याणकारी योजनांसाठी सरकारला वाढता खर्च करावा लागतो. त्यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ होते.

८) लोकशाही प्रवृत्तीत वाढ :-

हुकुमशाही सरकारपेक्षा लोकशाही पद्धतीत केंद्र, राज्ये, स्थानिक स्वराज्य संस्था यांच्या निवडणुका असतात. या निवडणुकांचा खर्च फार मोठा असतो. तसेच तीन पातळीवरील सरकारचा कारभार चालविण्याकरिता प्रचंड खर्च येतो. परिणामतः सार्वजनिक खर्चात वाढ होत आहे.

९) आर्थिक नियोजन :-

आर्थिक विकासासाठी नियोजनाची आवश्यकता असते. याकरिता सरकारलाच पुढाकार घेऊन अल्पवयीन आणि दीर्घकालीन योजनांची अंमलबजावणी करण्यासाठी प्रचंड प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. १९५१ पासून पुढील २० वर्षापर्यंतच्या काळात

munotes.in

आर्थिक नियोजनामुळे भारत सरकारचा खर्च १६०० कोटी रुपयांनी वाढलेला आहे. भारताच्या ९ व्या पंचवार्षिक योजनेसाठी २१,९०,००० कोटी रु. खर्च करावा लागला होता. अशाप्रकारे नियोजनाच्या अंमलबजावणीमुळे सार्वजनिक खर्च सातत्याने वाढत आहे.

१०) किंमत पातळीवरील वाढ :-

किंमत पातळीत सातत्याने वाढ होत असल्यामुळे सरकारचा खरेदीवरील खर्च आणि कर्मचाऱ्यांच्या वेतन आणि भत्त्यातील वाढ यामुळे सार्वजनिक खर्चात वाढ झालेली आहे.

११) सार्वजनिक कर्जाची परतफेड व व्याज :-

आधुनिक काळात सार्वजनिक कर्ज सतत मोठया प्रमाणावर वाढत आहे. त्यावरील व्याज व सेवा खर्चही वाढत आहे. भारताचे सार्वजनिक खर्च १९७१ मध्ये ८७४९कोटी रु. होते ते २००१ मध्ये ५०४२४८ कोटी रुपयांपर्यंत वाढले. या कर्जाची व्याजासहित करावी लागणारी परतफेड यामुळे सार्वजनिक खर्च सातत्याने वाढत आहे.

७.६ सारांश (SUMMARY)

सार्वजनिक वित्त किंवा सार्जनिक आयव्यय ही अर्थशास्त्राची एक शाखा आहे. ज्यामध्ये सार्वजनिक उत्पन्न (महसूल / आय) व सार्वजनिक खर्च (व्यय) यांचा अभ्यास केला जातो.

थोडक्यात, सरकारद्वारे उत्पन्न आणि खर्च यामध्ये मेळ घालताना निर्माण होणाऱ्या सर्व समस्यांचा अभ्यास सार्वजनिक वित्तामध्ये केला जातो.

हेरॉल्ड ग्रीव्हज यांच्या मते, संघराज्य सरकार, घटकराज्ये सरकार आणि स्थानिक सरकार यांच्या उत्पन्नाची आणि खर्चाची चिकित्सा करणारी एक अभ्यास शाखा म्हणजेच सार्वजनिक वित्त किंवा सार्वजनिक आय-व्यय (Public Finance) होय.

७.७ प्रश्न (QUESTIONS)

१) अर्थसंकल्पाची व्याख्या देऊन रचना स्पष्ट करा.
२) अर्थसंकल्पाचे प्रकार स्पष्ट करा.
३) सार्जजनिक महसुलाचे स्त्रोत सांगा.
४) वस्तू व सेवा कर (GST) विषयी मुलभूत माहिती लिहा.
५) सार्वजनिक खर्च म्हणजे काय? सांगून त्याचे घटक स्पष्ट करा.

❖❖❖❖

munotes.in

८

भारतीय सार्वजनिक वित्त – II

घटक रचना :

८.० उद्दिष्टये

८.१ प्रस्तावना

८.२ सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार व स्त्रोत

८.३ तूट व तुटीच्या संकल्पना

८.४ राजकोषीय जबाबदारी व अंदाजपत्रक , व्यवस्थापन कायदा, २००३ (FRBM Act, 2003)

८.५ वित्तीय संघव्यवस्था

८.६ चौदाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारसी

८.७ सारांश

८.८ प्रश्न

८.० उद्दिष्टये (OBJECTIVES)

- सार्वजनिक कर्जाची संकल्पना समजून घेवून त्याचे स्त्रोत अभ्यासणे.
- अर्थसंकल्पीय अंदाजपत्रकीय तुटीच्या विविध संकल्पना अभ्यासणे.
- राजकोषीय जबाबदारी व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन (FRBM) कायदा, २००३ समजून घेणे.
- वित्तीय संघ व्यवस्थेची संघव्यवस्थेची (Fiscal Federalism) संकल्पना समजून घेणे.
- वित्त आयोगाची मुलभूत माहिती घेणे. चौदाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारसी अभ्यासणे.

८.१ प्रस्तावना (INTRODUCTION)

प्रस्तुत प्रकरणामध्ये सार्वजनिक कर्ज म्हणजे काय? सार्वजनिक कर्जाचे स्त्रोत, तूट व तुटीच्या संकल्पना, राजकोषीय जबाबदारी व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन (FRBM) कायदा २००३ ची प्रमुख वैशिष्टये, उद्दिष्टये व मर्यादा, सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार, वित्तीय संघव्यवस्था, चौदावा वित्त आयोग व त्याच्या शिफारसी इत्यादी अभ्यासणार आहोत.

munotes.in

८.२ सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार व स्त्रोत (TYPES AND SOURCES OF PUBLIC DEBT)

प्रत्येक देशाच्या सरकारला दोन मार्गांनी उत्पन्न प्राप्त होते. एक म्हणजे लोकांवर विविध कर आकारून उत्पन्न गोळा करणे ही रक्कम सरकारला परतफेड करावी लागत नाही. आणि दुसरा मार्ग म्हणजे देशात किंवा देशाबाहेर सार्वजनिक कर्ज उभारणे होय. हे सरकारला विशिष्ट मुदतीत व्याजासह परत करणे अनिवार्य असते.

आधुनिक काळात सरकारला कल्याणकारी राज्याची संकल्पना मोठया प्रमाणावर उत्पादक आणि अनुत्पादक कार्यासाठी मोठया प्रमाणावर खर्च करावा लागतो. परिणामतः देशाच्या अंदाजपत्रकात उत्पन्न आणि खर्च यात मोठी तफावत निर्माण होते. ती तफावत किंवा फरक भरून काढण्यासाठी सरकारला सार्वजनिक कर्ज उभारावे लागते.

सार्वजनिक कर्ज म्हणजे, ‘‘सरकारने लोकांच्याकडून अल्प आणि दीर्घकालीन स्वरुपाची जी कर्जे उभारलेली असतात, त्यास सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.’’ केंद्र सरकार, राज्य सरकारे आणि स्थानिक सरकारे यांनी उभारलेल्या सर्व कर्जांचा समावेश सार्वजनिक कर्जात केला जातो.

८.२.१ सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार (Types of Public Debt) :

सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार पुढीलप्रमाणे सांगता येतात :

१) उत्पादक आणि अनुत्पादक कर्जे :-

जेव्हा सरकार कर्जाच्या माध्यमातून रस्ते, रेल्वे, दळणवळण इ. चा विकास करते, कारखानदारी वाढविते, वीजनिर्मिती करते. तसेच धरणे बांधून शेती आणि उद्योगांना पाणी इ पुरविते. या कारणासाठी उभारलेल्या कर्जास उत्पादक कर्ज असे म्हणतात. अशा उत्पादक कर्जातून जे उत्पन्न मिळते त्यातून सरकार कर्ज व त्यावरील व्याजाची रक्कम परतफेड करते. उत्पादक कर्जातून देशात दीर्घकालीन संपत्ती निर्माण केली जाते.

याउलट जेव्हा सार्वजनिक कर्जाचा वापर युद्धासाठी, संरक्षण साहित्य खरेदीसाठी, दुष्काळ निवारण्यासाठी केला जातो. तेव्हा त्यास अनुत्पादक कर्ज असे म्हणतात. अशा अनुत्पादक कर्जातून देशात दीर्घकालीन संपत्ती निर्माण होत नाही.

२) अंतर्गत कर्ज आणि बहिर्गत कर्ज :-

जर सरकारने स्वतःच्या देशातच कर्ज उभारले असेल, तर त्यास अंतर्गत कर्ज असे म्हणतात. अंतर्गत कर्ज स्वदेशी चलनातच उभारावे लागते. अंतर्गत कर्ज उभारल्याने देशातील क्रयशक्ती देशातच राहते. अंतर्गत कर्ज मध्यवर्ती बँक, व्यापारी बँका, व्यक्ती आणि वित्तीय संस्था यांच्याकडून उभे केले जातात.

जर सरकारने देशाच्या बाहेर कर्ज उभे केले असेल, तर अशा कर्जास बहिर्गत कर्ज असे म्हणतात. असे कर्ज विदेशी चलनात उभारावे लागते. बहिर्गत कर्जावरील हप्ते आणि व्याज दिल्याने देशातील क्रयशक्ती (खरेदीशक्ती) देशाबाहेर जाते. असे कर्ज जागतिक बँक, आंतरराष्ट्रीय नाणेनिधी (IMF), आशियाई विकास बँक आणि इतर देशांच्या सरकारकडून उभारले जाते. अनेकवेळा बहिर्गत कर्ज वस्तूच्या स्वरुपात फेडण्याची तरतूद असते. म्हणजेच कर्ज घेणाऱ्या देशावर मौद्रिक आणि वास्तव अशा दोन प्रकारचा भार पडतो.

३) अल्पकालीन आणि दीर्घकालीन कर्ज :-

अल्पकालीन कर्जे ही तात्पुरत्या स्वरुपात मध्यवर्ती बँकेकडे ट्रेझरी बिले ठेऊन उभारली जातात. अशा ट्रेझरी बिलांच्या माध्यमातून व्यक्ती, बँका आणि वित्तीय संस्था यांच्याकडून ९१ दिवस किंवा १८२ दिवस किंवा ३६४ दिवस या काळासाठी कर्जे उभारली जातात.

याउलट कोणतीही कालमर्यादा निश्चित न करता उभारली जाणारी कर्जे म्हणजे दीर्घकालीन कर्जे होय. अशी कर्जे देशात आणि परदेशातही उभारली जाऊ शकतात.

४) निधिक कर्ज आणि अनिधिक कर्ज :-

ज्या कर्जाचा परतफेडीचा कालावधी निश्चित स्वरूपाचा असतो. अशा कर्जांना निधिक कर्जे असे म्हणतात. अशा कर्जाची परतफेड बंधनकारक असतेच असे नाही. अशा प्रकारची कर्जे कायम स्वरूपाच्या गरजा पूर्ण करण्यासाठी घेतली जातात. असे कर्ज देणाऱ्याला व्याजाशिवाय काहीही मागण्याचा अधिकार नसतो. सरकार आपल्या सोयीनुसार अशा कर्जाची परतफेड करू शकते.

ज्या कर्जाचा परतफेडीचा कालावधी निश्चित स्वरूपाचा आणि अल्प असतो. अशा कर्जांना अनिधिक कर्जे असे म्हणतात. अशा कर्जाचा कालावधी अल्प असून त्यांचा परतफेडीचा कालावधी निश्चित असतो. अशी कर्जे सर्वसाधारणपणे एक वर्षापेक्षा कमी कालावधीसाठी उभारली जातात. सरकारला आपल्या तातडीच्या गरजा भागविण्यासाठी अशा कर्जाचा उपयोग होतो. असे कर्ज निश्चित काळात व्याजासह परत केले जाते.

५) शोध्य कर्ज आणि अशोध्य कर्ज (Redeemable and Irredeemable debts) :-

जर सरकारने भविष्यात एका निश्चित वेळेला कर्ज परतफेड करण्याचे आश्वासन दिलेले असते त्या कर्जास शोध्य कर्ज असे म्हणतात. अशा कर्जावरील मुद्दल आणि व्याज परत करण्यासाठी सरकार वचनबद्ध असते. शोध्य कर्जास स्थायी कर्ज असेही म्हणतात. परंतु सरकार ठराविक मुदतीस मुद्दल व व्याज परत करण्यास ठरले तर ते कर्ज अशोध्य कर्ज बनते.

जर सरकारने निश्चित दराने व्याज देण्याचे आश्वासन दिलेले असेल, परंतु कर्ज परतफेडिचे कोणतेही आश्वासन दिलेले नसेल तर त्यास अशोध्य कर्ज असे म्हणतात. अशा कर्जाची परतफेड केली जाते. परंतु त्यासाठी कोणतेही निश्चित बंधन असत नाही.

६) विपनीय कर्ज आणि अविप्नीय कर्ज (Marketable and Non - Marketable Public Debt) :-

जर सरकारी ऋणपत्रांची बाजारात स्वतंत्रपणे खरेदी-विक्री करून कर्ज उभे केले जात असेल, तर अशा कर्जास विपनीय कर्ज असे म्हणतात. कोषागार पत्रे व वचन पत्रे या माध्यमातून असे कर्ज उभारले जाते.

जर विशेष बचत योजना, राष्ट्रीय सुरक्षा पत्र इ. च्या माध्यमातून कर्ज उभारले जात असेल तर त्यास अविपनीय कर्जे असे म्हणतात. अशी साधने खुल्या बाजारात विकली जात नाहीत, तर ती ज्या संस्थेने जारी केलेली असतात. त्यांच्याशीच त्यांचे व्यवहार होतात.

७) स्थूल कर्ज आणि निव्वळ कर्ज :-

स्थूल कर्जात देशाच्या एकूण सार्वजनिक कर्जाचा समावेश होतो. त्यातून कर्जशोधन किंवा परिशोधन यासाठीचा निधी वजा केला जातो. स्थूल कर्जातून परिशोधन यासाठीचा निधी वजा केला जातो. स्थूल कर्जातून परिशोधन निधी वजा केल्यावर उरलेल्या कर्जास निव्वळ सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात.

८.२.२ सार्वजनिक कर्जाचे स्त्रोत किंवा मार्ग (Sources of Public Debt) :-

सार्वजनिक कर्ज उभारण्याचे प्रमुख दोन मार्ग पुढीलप्रमाणे आहेत :

१) अंतर्गत मार्ग किंवा स्त्रोत :-

हे कर्ज अंतर्गत उचल म्हणून ओळखले जाते. केंद्र सरकार, राज्य सरकारे आणि स्थानिक सरकारे पुढील मार्गांचा वापर करून देशातूनच सार्वजनिक कर्ज घेतात.

अ) खाजगी संस्था, व्यक्ती इ. ना रोखे विकून त्यांच्याकडून उचल घेतली जाते.

ब) विमा कंपन्या, परस्पर निधी, खाजगी वित्तीय कंपन्या यासारख्या बँकेत्तर वित्तीय कंपन्याकडून उचल घेतली जाते.

क) व्यापारी बँका अधिक प्रमाणात पतपैसा निर्माण करून सरकारला देशांतर्गत कर्ज उभारणीस मदत करतात.

ड) सरकार देशाच्या मध्यवर्ती बँकेकडून कर्ज घेऊ शकते.

जेव्हा सरकार थेट लोकांच्याकडून उचल घेते, तेव्हा लोकांची क्रयशक्ती कमी होऊन अर्थव्यवस्थेतील एकूण मागणी कमी होते. लोकांची सरकारी कर्जरोख्यातील गुंतवणूक वाढल्याने त्याचा भांडवल उभारणीवर प्रतिकूल परिणाम होतो. परंतु जर सरकारी भांडवल उभारणी मोठया प्रमाणावर वाढली, तर त्याचा आर्थिक विकासावर

अनुकूल परिणाम होतो. तसेच जेव्हा सरकार मध्यवर्ती बँक आणि व्यापारी बँकांकडून कर्ज उभारते तेव्हा पतनिर्मिती वाढून लोकांची क्रयशक्ती वाढून भाववाढीची शक्यता असते.

२) बहिर्गत मार्ग किंवा स्त्रोत :-

हे एक कर्ज उभारणीचे महत्त्वाचे साधन आहे. या मार्गांतर्गत विदेशी चलनाच्या माध्यमात कर्ज उभारले जाते. वेगवेगळ्या प्रकारची आयात यंत्रसामग्री, तंत्रज्ञान, भांडवली वस्तूंची खरेदी इ. साठी सरकारला देशाबाहेरून कर्ज उभारावे लागते. हे कर्ज पुढील मार्गातून उभारले जाते.

अ) आंतरराष्ट्रीय नाणेविधी (IMF), जागतिक बँक (IBRD) आणि आंतरराष्ट्रीय विकास महामंडळ यांच्याकडून विविध मुदतीचे कर्ज उभारले जाते.

ब) विविध देशांना कर्जाची उभारणी केली जाते. प्रगत देश, विकसनशील आणि गरीब देशांना कर्जे देतात. अनेकवेळा अशा कर्जाच्या अटी, नियम देशानुसार बदलतात.

क) विदेशी खाजगी वित्तीय संस्था, खाजगी बँका व अनिवासी व्यक्ती यांच्याकडून सार्वजनिक कर्ज उभारले जाते.

८.३ तूट व तुटीच्या संकल्पना (DEFICIT AND CONCEPTS of DEFICITS)

अर्थसंकल्पातील तुट म्हणजे आपल्या महसुली व भांडवली उत्पन्नापेक्षा अधिक केलेला खर्च म्हणजेच सरकारने आपल्या कर व करेतर उत्पन्नापेक्षा अधिक केलेला खर्च. तुट ही महसुली तुट असू शकते. काही वेळा तर दोनही प्रकारची तुट असते. म्हणजेच थोडक्यात सांगायचे झाल्यास सरकारच्या एकूण उत्पन्नाच्या अंदाजापेक्षा अधिक केलेला खर्चाचा अंदाज होय.

एकूण खर्च - एकूण उत्पन्न = एकूण तुट

तुट भरून काढण्यासाठी सरकार रिझर्व बँकेकडून पैसे मागून घेऊ शकते किंवा जनतेकडून कर्ज घेते. तुट भरून काढण्याचा आणखी एक मार्ग म्हणजे सरकार अधिक नोटांची छपाई करते. सरकार आपली तूट भरून काढण्यासाठी केंद्रीय बँकेकडून (आपल्याकडे आपण त्याला रिझर्व बँक म्हणतो) पैसे घेऊ शकते.

तुटीच्या विविध संकल्पना पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :-

१) महसुली तुट (Revenue Deficit) :

महसुली विभागातील तुटीला महसुली तुट म्हणतात. म्हणजेच महसुली उत्पन्नापेक्षा महसुली खर्च अधिक आहे. महसुली उत्पन्न, कर व करेतर बाबींकडून मिळतो, जसे शुल्क, दंड, सरकारी उपक्रमांचा नफा इत्यादी महसुली खर्च म्हणजे प्रशासनाचा दैनंदिन खर्च, कायदा व सुव्यवस्था राखण्यावरील खर्च, न्यायदानावरील

munotes.in

खर्च, संरक्षण खात्यावरील खर्च, कर्जावरील व्याज, अनुदान, शिक्षणावरील खर्च, आरोग्य सेवेवरील खर्च इत्यादी.

महसुली तुट = महसुली खर्च – महसुली उत्पन्न

महसुली तुट असणे म्हणजे सरकार त्या वर्षाच्या कर व करेतर उत्पन्नातून आपला दैनंदिन खर्च भागवू शकत नाही. इथे एक गोष्ट लक्षात घेतली पाहिजे ती म्हणजे महसुली खर्च म्हणजेच एकूण समाजाचा उपभोगाचा आकडा, किंवा हा खर्च समाजाचे उत्पन्न असतो, ज्यातून समाज आपला दैनंदिन खर्च भागवितो. त्यामुळे अशा खर्चामुळे देशाचे उत्पन्न वाढविणाऱ्या कोणत्याही मालमत्तेची निर्मिती होत नाही. शहाणपणाचे किंवा उत्तम आर्थिक धोरण म्हणजे किमान देशाचा सर्व महसुली खर्च हा त्या त्या वर्षाच्या महसुली उत्पन्नातून भागला पाहिजे. जेव्हा महसुली तुट निर्माण होते, तेव्हा उत्पन्नातून किंवा खात्यातून कर्ज काढून काही महसुली खर्च भागवावा लागतो.

२) अंदाजपत्रकीय तुट (Budgetary Deficit) –

अंदाजपत्रकीय तुट म्हणजे अंदाजित एकूण खर्च (भांडवली व महसुली खर्च) एकूण अंदाजित उत्पन्नापेक्षा (महसुली व भांडवली) जास्त असतो. भारतात अशा तुटीच्या वेळी शासन रिझर्व बँकेकडून कर्ज घेते किंवा बाजारात ट्रेझरी बिलाची विक्री करून पैसे गोळा करते. हा असंतुलित अंदाजपत्रकातील तुट भरून काढणारा, तात्पुरता उपाय. यावरून देशाच्या एकूण कर्जाचा अंदाज येत नाही.

अंदाज पत्रकीय तुट = एकूण खर्च – एकूण उत्पन्न

३) राजकोषीय तुट (Fiscal Deficit) –

राजकोषीय तुटीची ही संकल्पना जगभर वापरली जाते. राजकोषीय तुट म्हणजे महसुली आणि भांडवली खर्च वजा महसुली भांडवली उत्पन्न (फक्त कर्ज सोडून इतर म्हणजे सरकारी उपक्रमांच्या खाजगीकारणामुळे मिळालेले पैसे वगैरे). यावरून सरकारच्या एकूण खर्च व उत्पन्न यातील फरक लक्षात येतो. एकूण सरकारी दायित्व किंवा कर्जाची कल्पना येते.

वित्तीय तुट = (महसुली खर्च + भांडवली खर्च) – (महसुली उत्पन्न + घेतलेलं कर्ज वगळून इतर भांडवली उत्पन्न)

शासन आपली वित्तीय तुट दोन पद्धतीने भरून काढू शकते. पहिली पद्धत देशात किंवा परदेशात कर्ज काढून किंवा दुसरी पद्धत म्हणजे केंद्रीय बँकेला आपले कर्ज रोखे देऊन. अशा प्रकारे जेव्हा सरकार केंद्रीय बँकेकडून कर्ज घेते तेव्हा अधिक नोटांची छपाई केली जाते. त्यामुळे अधिक चलनाची निर्मिती होते. त्यालाच भारतात चलन फुगवटा म्हणतात. दुसऱ्या शब्दात सांगायचे झाल्यास वित्तीय तुट म्हणजे घेतलेले व परत केलेल्या कर्जाची रक्कम वगळून इतर उत्पन्नापेक्षा अधिक केलेला खर्च.

४) प्राथमिक तूट (Primary Deficit)-

प्राथमिक तुट म्हणजे वित्तीय तुट उणे कर्जावरील व्याजाचा खर्च. यावरून अंदाजपत्रकातील तुटीची व सरकारच्या एकूण आर्थिक स्थितीची कल्पना येते. आधी घेतलेल्या कर्जावरील व्याजाची रक्कम अधिक असल्यास वित्तीय तुटीत वाढ होते. अशावेळी वित्तीय तुट अधिक असते परंतु प्राथमिक तुट त्या मानाने कमी असते. प्राथमिक तुट = वित्तीय तुट/ राजकोषीय तुट – व्याजावरील खर्च.

५) मॉनेटाईजड डेफिसिट (तुट) (Monetized Deficit) –

याचा अर्थ बँकेने सरकारला दिलेले निव्वळ कर्ज म्हणजेच सरकार जवळच्या बँकेच्या कर्जरोख्यांमध्ये झालेली निव्वळ वाढ आणि सरकारने बाजारातून घेतलेले कर्ज.

यामुळे रिझर्व बँकेला अधिक नोटांची छपाई करावी लागते आणि एकूण चलनाच्या असलेल्या पैशात वाढ होते. सरकार ज्यावेळी आपल्या अंदाजपत्रकीय तुटीचे मॉनिटाईजेशन करते, तेव्हा देशात चलन फुगवटा होतो. त्यामुळे बाजारातील किंमतीत वाढ होते.

एकूण अंदाजपत्रकातील तुटीची अनेक करणे सांगता येतील. जसे सरकारी खर्चातील वाढ, सरकारच्या उत्पन्नात झालेली घट, सरकारी कर्जात झालेली झालेली वाढ, अनुत्पादक कामासाठी साधन संपत्तीचा झालेला वापर इत्यादी. एकूण आर्थिक तुटीमुळे देशाच्या अर्थव्यवस्थेवर विपरीत परिणाम होतो, चलन फुगवटा होतो, बाजारातील किंमती वाढतात आणि नाईलाजाने भांडवली खर्चात कपात करावी लागते.

८.४ राजकोषीय जबाबदारी व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन कायदा २००३ (Fiscal Responsibility and Budget Management Act, 2003) (FRBM Act)

भारताची आर्थिक परिस्थिती १९८० च्या दशकात घसरत गेली व १९९०-९१ साली त्यांनी तळ गाठला. १९९०-९१ मध्ये राजकोषीय तुट राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ६.६ टक्के झाली, तर महसुली तुट ३.३% होती. त्याच काळातील प्राथमिक तुट २.८ टक्के होती.. पुढील काळात या परिस्थितीत फारशी सुधारणा दिसून आली नाही. कर्जावरील व्याजाच्या रक्कमेत वाढ झाल्यामुळे आर्थिक स्थिती आणखी खालावली. १९९०-९१ या वर्षीच्या आयात निर्यातीतील तुट परिस्थिती बिघडण्यास यामुळे ही भर पडली, या काळात सरकारची देणी प्रचंड प्रमाणात वाढली, याचा सरकारच्या दैनंदिन कारभारावर विपरीत परिणाम झाला. म्हणून सरकारने १७ जानेवारी २००० मध्ये राजकोषीय जबाबदारी व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन बिल डिसेंबर २००० मध्ये पार्लमेंट मध्ये चर्चेसाठी आणले. याचा मुख्य उद्देश सरकारच्या एकूण कर्जत व महसुली तुटीत घट घडवून आणणे हेच होते. पुढे त्या बिलाचे २००३ मध्ये कायद्यात रुपांतर झाले. या कायद्याची प्रत्यक्ष अंमलबजावणी ५ जुलै,२००४ पासून झाली. या कायद्याच संक्षिप्त नाव FRBM कायदा २००३ असे आहे.

FRBM कायदा २००३ ची वैशिष्टये :

१) सरकारने कर्जावर मर्यादा आणण्याची कालबद्ध योजना तयार करणे.

२) उत्पन्नात वाढ करून महसुली तुट शून्यावर आणून आर्थिक तुट कमी करणे.

३) देशात आर्थिक स्थैर्य निर्माण करण्याची सरकारवर जबाबदारी टाकणे.

४) पुढील पिढीवर कर्जाचा बोजा कमी करणे व त्यासाठी वापर योग्य पद्धतीने करणे.

५) सरकारच्या आर्थिक उलाढालीतील पारदर्शकता आणणे.

FRBM कायदा व त्यासंबंधातील नियमांची प्रमुख वैशिष्टये :

१) महसुली तुट कमी करणे :-

या कायद्यातील नियमात असे स्पष्ट म्हटलेलं आहे की, २००४-०५ पासून शासनाने दर वर्षी महसुली तुट राष्ट्रीय उत्पादनाच्या (G.D.P.) ०.५% नी तरी कमी करणे, त्यात पुढे असेही म्हटलेले आहे की येत्या ५ वर्षात म्हणजेच ३१ मार्च, २००९ पर्यंत महसुली तुट शून्यावर आणली जावी.

२) आर्थिक तुट कमी करणे :-

या नियमात असे म्हटलेले आहे की शासनाने २००४-०५ सालापासून दरवर्षी किमान राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ०.३% आर्थिक तुट कमी करावी आणि २००८-०९ पर्यंत ती राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ३% इतकीच राहावी.

३) रिझर्व बँकेकडील कर्ज :-

१ मार्च, २००६ पासून शासनाने रिझर्व बँकेकडून थेट कर्ज घेऊ नये. अगदीच तातडीची गरज असेल तर फक्त तात्पुरते रोख कर्ज घ्यावे. २००६-०७ सालापासून रिझर्व बँकेने केंद्र सरकारची कर्जरोखे खरेदी करू नये.

४) जादाची देणी (Additional Liabilities) :-

केंद्र सरकारने आपली जादाची देणी राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ९% पेक्षा अधिक न ठेवण्याची दक्षता घ्यावी व त्यात २००४-०५ या वर्षापासून दर आर्थिक वर्षात किमान १% कपात करावी.

५) या कायद्याने तुट कमी करण्यासाठी दिलेल्या मर्यादा शिथिल करणे :-

या नियमाने तुट कमी करण्याबद्दल लक्ष ठरवून दिलेली आहेत. ती लक्षे शक्यतो कमी करू नयेत. फक्त राष्ट्रीय सुरक्षा, राष्ट्रीय आपत्ती किंवा इतर प्रकारच्या आपत्तीच्या काळातच केंद्र सरकारला अशा नियमात सुट द्यावी.

६) तिमाही आढावा :-

या कायद्यात म्हटलेलं आहे की केंद्रीय वित्त मंत्र्यांनी दर तीन महिन्यांनी सरकारच्या उत्पन्न व खर्चाचा आढावा घ्यावा आणि त्याचा अहवाल पार्लमेंटला किंवा संसदेला सादर करावा. कायद्याने ठरवून दिलेली लक्षे गाठता आली नसल्यास त्याची

munotes.in

कारणेही आपल्या अहवालात द्यावी. याशिवाय त्यावर आपण काय उपाययोजना केल्या, याचाही उल्लेख अहवालात करावा.

७) आर्थिक पारदर्शकता :-

या कायद्याने सरकारच्या उलाढालीत पारदर्शकता आणण्यासाठी मुख्यत: दोन महत्वाचे उपाय सुचविलेले आहेत.

१) केंद्र सरकारने आपले वार्षिक अंदाजपत्रक तयार करताना किमान गुप्तता पाळावी.

२) केंद्र सरकारने २००६-०७ सालापर्यंत आपल्या हिशेब पद्धतीतील, आर्थिक धोरणातील व कार्य पद्धतीतील बदलाबाबत संपूर्ण माहिती उघड करावी. या बरोबर कराची थकबाकी, सरकारने दिलेली कर्जाला हमी व एकूण संपत्ती याचीही माहिती द्यावी.

८) कर्जांना शासनाने दिलेली हमी :-

या कायद्यात अशी तरतूद करण्यात आलेली आहे की, २००४-०५ पासून केंद्र सरकारने राज्य सरकार व सरकारी उपक्रमांनी घेतलेल्या कर्जांना राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ०.५% पेक्षा अधिक रक्कमेला जामीन राहू नये.

९) अहवाल सादर करणे :-

कायद्यात अशीही तरतूद करण्यात आलेली आहे की, केंद्र सरकारने दरवर्षी संसदेला तीन अहवाल सादर करावेत.

- **सरकारचे वित्तीय धोरण :** या अहवालात सरकारच्या करविषयक धोरण, एकूण अपेक्षित खर्च, सार्वजनिक कर्ज अनुदान व काही वस्तूंचे दर ठरवून देणे इत्यादी आर्थिक बाबीबद्दलच्या आपल्या धोरणाचा तपशील देणारा अहवाल.

- **मध्यम मुदतीचे आर्थिक धोरण :** येत्या तीन वर्षात सरकार कोणकोणती आर्थिक लक्षे गाठू इच्छीते त्याचा तपशील.

FRBM कायद्याचे मुल्यांकन मुख्यतः दोन गोष्टीवरून केले जाते.

अ) कायद्याने गाठलेली उद्दिष्टये.

आ) कायद्याच्या मर्यादा.

अ) कायद्याने मुख्यतः तीन गोष्टी साध्य केलेल्या आहेत :-

१) महसुली तुट कमी काणे –

कायद्याचे पहिले यश म्हणजे वित्तीय महसुली तुट जी २००३-०४ साली राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ३.६% होती ती २००७-०८ मध्ये १.१% पर्यंत खाली आणण्यात कायद्याला यश प्राप्त झालेले आहे.

२) वित्तीय तुटीत घट -

कायद्याचे दुसरे यश म्हणजे वित्तीय तुट जी २००३-०४ मध्ये राष्ट्रीय उत्पादनांच्या ४.५% होती ती २००७-०८ मध्ये २०.७% झाली.

३) दैनंदिन खर्चात कपात -

कायद्याचे तिसरे यश म्हणजे दैनंदिन किंवा महसुली खर्च जो २००३-०४ मध्ये राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ३.१% होता तो २००७-०८ मध्ये १.१% वर आला.

ब) कायद्याच्या मर्यादा :-

सरकार जरी महसुली तुटीत व वित्तीय तुटीत घट करण्यात यशस्वी ठरले असले तरीही या कायद्याच्या काही मर्यादाही आहेत. त्या पुढीलप्रमाणे सांगता येतील :-

१) महसुली तुट कमी करण्याच्या अवास्तव अपेक्षा -

अपेक्षित लक्ष होते की महसुली तुट शून्यावर आणायची. केंद्र सरकार १९९० च्या दशकात महसुली तुट कमी करूच शकले नाही. ही तुट जी १९९६-९७ मध्ये २.४% होती ती २००३-०४ मध्ये राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ४.१% वर गेली. याचे कारण राष्ट्रीय उत्पन्न व कर उत्पन्न यांच्या टक्केवारीतील घट व कर्जावरील व्याजात, अनुदानात संरक्षण खर्च व इतर अनुत्पादक खर्चात झालेली वाढ. महसुली तुट कमी करण्याची सरकारवर जर सक्ती केली असती तर सरकारला समाजोपयोगी योजनावरील मुख्यतः आरोग्य व शिक्षणावरील खर्चात कपात करावी लागली असती. याचे दुष्परिणाम आम जनतेवर मोठया प्रमाणात झाले असते.

२) भांडवली खर्चातील घट -

या कायद्याचा आणखी एक महत्त्वाचा दोष म्हणजे भांडवली खर्चात सतत घट होत गेली. तज्ञांच्या मते, वित्तीय तुट कमी करण्याच्या प्रयत्नात सरकारला आपला भांडवली खर्च जो १९९०-९१ साली राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ५.६% होता तो सरकारला २००२-०३ पर्यंत ३.०२% वर आणावा लागला. जलद गतीने आर्थिक विकास साधण्यास आवश्यक असलेल्या मुलभूत सुविधांवरील खर्चात कपात केली गेली.

३) समता (Equity) व विकासाकडे दुर्लक्ष -

तज्ञांच्या मते या कायद्याच्या मसुद्यातील आणखी एक दोष म्हणजे मानव संपत्ती विकास व मुलभूत सोयीच्या विकासावरील खर्चात वाढ करण्याकडे झालेले दुर्लक्ष, कारण अशा खर्चामुळे सरकारच्या उत्पन्नात लगेच वाढ होत नाही. परंतु समाजहिताचा व आर्थिक विकासाचा विचार केल्यास या बाबीवरील खर्च अत्यंत आवश्यक आहे. यासंबंधी या कायद्यात कालबद्ध कार्यक्रम नाही.

४) सार्वजनिक खर्चासाठी आवश्यक पैशांचा विचार केला गेलेला नाही. -

सार्वजनिक खर्चाला आवश्यक असणाऱ्या पैशाची दखल कायद्याने गंभीरपणे घेतलेली नाही. १९९० च्या दशकात राष्ट्रीय उत्पन्न यांच्या टक्केवारीतील लक्षणीय घट झाली. त्यामुळे या टक्केवारीत वाढ होण्याची गरज होती. परंतु कायद्याने या गोष्टीला प्राधान्य दिलेले नाही. यासाठी कायद्याने लक्ष ठरवून दिलेले नाही. सार्वजनिक खर्चाला आवश्यक असणाऱ्या पैशाचा विचार योग्य पद्धतीने झालेला नाही. कारण रिझर्व बँकेकडून सरकारने घेणाऱ्या कर्जावर कायद्याने बंधने घातलेली आहेत.

५) कायद्याची चुकीची गृहिते -

या कायद्याने पुढील गोष्टी गृहीत धरलेल्या आहेत.

१) वित्तीय तुट कमी केल्यास आर्थिक विकास अधिक होतो.

२) तुट अधिक झाल्यास देशात चलन फुगवटा होतो.

३) वित्तीय तुट अधिक झाल्यास देशाच्या आर्थिक विकास खुंटतो.

वरील सर्व गृहीते सी. पी. चंद्रशेखर आणि जयंती घोष या अर्थतज्ञांनी चुकीची ठरविलेली आहेत. त्यासाठी त्यांनी पुढील कारणे दिलेली आहेत.

१) तुट ही भांडवली खर्चामुळे झालेली असेल, तर त्याचा उपयोग भविष्यकाळातील विकासाला होतो.

२) चलन फुगवटयाला आर्थिक तुट हेच कारण नसते. १९९० च्या दशकाच्या शेवटी आर्थिक तुतीच प्रमाण राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ५.५% एवढी जास्त असतानाही प्रत्यक्षात चलन फुगवटयात घटच झाली.

३) आर्थिक तुटीमुळे परदेशी व्यापारात अडचण निर्माण होतेच असे नाही. यासाठी भांडवल व व्यापार खात्यावरील परिवर्तनियतेचा (Convertibility) अधिक कारणीभूत ठरते. सध्या भारताने परकीय चलनाच्या साठयात भरपूर घट झालेली आहे. परंतु आर्थिक तुटीचे प्रमाण घटलेले नाही.

थोडक्यात, या कायद्याने धरलेली गृहिते तत्त्वतः चुकीची आहेत.

६) प्राथमिक तुटीकडे दुर्लक्ष -

काही अर्थतज्ञांच्या मते, या कायद्याने प्राथमिक तुटीकडे संपूर्ण दुर्लक्ष केलेले आहे. देशावर कर्जावरील व्याजाचा बोजा मोठा असूनही या कायद्याने प्राथमिक तुट कमी करण्याबद्दल काही उद्दिष्टये ठरवून दिलेली नाहीत.

७) आर्थिक तुट कमी करण्यासाठी ठरवून दिलेली उद्दिष्टये आहेत.

कायदा म्हणतो की ३१ मार्च २००९ पर्यंत हा आकडा राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ३% पर्यंत खाली आणला जावा. याचा अर्थ सरकारी कर्जाची मर्यादा राष्ट्रीय उत्पादनाच्या ३% च असावी. चेलैय्या या अर्थतज्ञाच्या मते, ही अट खूपच जाचक आहे. आर्थिक तुटीचे प्रमाण राष्ट्रीय उत्पादकांच्या ४ ते ५% पर्यंत असावी, तरच पायाभूत सुविधांमध्ये अधिक गुंतवणूक करणे शक्य होईल आणि देशाच्या आर्थिक विकासाला चालना मिळेल.

एकूण सरकारने आर्थिक परिस्थितीत सुधारणा घडवून आणण्यासाठी अनेक उपाय केलेले आहेत. डॉ. विजय केळकर यांच्या अध्यक्षतेखाली नेमलेल्या कृती समितीने शासनाला आपला अहवाल सादर केलेला आहे. त्या समितीने सरकारच्या उत्पन्नात वाढ करण्यासाठी व महसुली खर्चात कपात करण्यासाठी अनेक उपाय सुचविलेले आहेत. या समितीने आर्थिक विकासासाठी भांडवली खर्चात वाढही सुचविलेली आहे. समितीच्या मते, या उपाययोजना अंमलात आणल्यास राष्ट्रीय

munotes.in

उत्पादनावरील कर उत्पन्नाच्या प्रमाणात २००८-०९ सालापर्यंत लक्षणीय वाढ शक्य आहे. त्याचवेळी महसुली खर्चातही घट होऊ शकते. यामुळे महसुली बचत (Surplus) राष्ट्रीय उत्पादनाच्या २% नी वाढून वित्तीय तुटीचे प्रमाण राष्ट्रीय उत्पादनाच्या २.८% पर्यंत येऊ शकते.

८.५ वित्तीय संघव्यवस्था (FISCAL FEDERALISM)

भारताचा विस्तीर्ण भूप्रदेश विचारात घेता प्रभावी शासन व्यवस्थेच्या अंमलबजावणीसाठी केंद्रस्थानी केंद्रसरकार, तर राज्याराज्यांमध्ये राज्य सरकारांची स्थापना करण्यात आली. भारतीय राज्यघटनेतील तरतुदींना अनुसरून संघराज्य व्यवस्था स्वीकारण्यात आलेली आहे. भारतीय राज्यघटनेच्या १२ व्या भागात कलम २६४ ते ३०० मध्ये संघराज्य वित्तव्यवस्थेबाबतच्या तरतुदींचा समावेश करण्यात आलेला आहे व या कलमांवर आधारित भारतामधील केंद्र व राज्य सरकारांमधील वित्तीय संबंध निश्चित करण्यात आलेले आहेत. तसेच केंद्र व राज्य सरकारे यांच्यामधील कार्याच्या विभाजनाबाबत देखील तरदुती करण्यात आलेल्या आहेत.

भारतातील सर्व राज्यांना केंद्राच्या नियंत्रणाखाली एकसंघ ठेवण्याच्या दृष्टीने भारतीय संघराज्य वित्तव्यवस्थेमध्ये केंद्र सरकारकडे अधिक उत्पन्नाची साधने तसेच अधिकार देण्यात आलेले आहेत तर राज्यांकडे अधिक जबाबदाऱ्या व कार्ये सोपविण्यात आलेली आहेत.

८.५.१ वित्तीय विकेंद्रीकरण (Fiscal Decentralization) :

संघराज्य पद्धतीमध्ये एकूण कार्याचे विभाजन केंद्र व राज्यसरकार यांच्यामध्ये करण्यात आलेले आहे. त्याचबरोबर भारतीय राज्यघटनेमध्ये केंद्र व राज्यांमधील वित्तीय विकेंद्रीकरणाबाबत विश्लेषण देण्यात आलेले आहे. संघराज्य वित्तव्यवस्थेमध्ये केंद्र सरकारकडे अधिक उत्पन्नाची साधने, तर राज्यांकडे अधिक जबाबदाऱ्या व कार्ये देण्यात आलेली आहेत. परिणामी राज्यांना निधीसाठी केंद्र सरकारवर अवलंबून राहावे लागते. केंद्राकडून निधी मागावा लागत असल्याने केंद्राची बंधने तसेच अटींच्या अधीन राहूनच राज्यांना कार्य करावे लागते. यादृष्टीने भारतामध्ये राज्यघटनेतील तरतुदींना अनुसरून स्वीकारलेली संघराज्य वित्तव्यवस्था अत्यंत महत्वाची आहे.

केंद्र व राज्य यांच्यामधील वित्तीय विकेंद्रीकरण :

भारतात केंद्र सरकार व राज्य सरकारे यांच्यामध्ये वित्तीय विकेंद्रीकरण करण्यात आलेले आहे. संघीय वित्तव्यवस्थेमध्ये उत्पन्नाच्या साधनांचे केंद्र सरकारची उत्पन्नाची साधने व राज्य सरकारची साधने अशा दोन भागामध्ये विभाजन करण्यात आलेले आहे.

केंद्र सरकारची महसुलाची साधने (Revenue Resources of Central Government) :

केंद्रीय कर महसूल, केंद्रीय करेतर महसूल, केंद्र सरकारचे कर्ज व अधिभार या स्वरूपात केंद्र सरकारच्या उत्पन्नाच्या साधनांचे विभाजन केले आहे.

अ) केंद्रीय कर महसूल (Tax Revenue of Central Government) :

केंद्र सरकारला विविध करांच्या माध्यमातून जे उत्पन्न प्राप्त होते, त्यास केंद्रीय कर महसूल असे म्हणतात. केंद्रीय कर महसुलामध्ये पुढील करांचा समावेश होतो.

१) प्राप्ती कर : शेती उत्पन्नाव्यातिरिक्त अन्य उत्पन्नावरील कर

२) केंद्रीय उत्पादन कर : मादक पेये, अफू, मादक पदार्थाव्यातिरिक्त उत्पादनावरील कर

३) जकात कर

४) महामंडळ कर

५) शेतजमिनी व्यतिरिक्त अन्य मालमत्तेवरील वारसा कर

६) रेल्वे कर

७) शेअर बाजार व कायदे बाजारात आकारलेले कर

८) हुंडी, विमापात्र देवाण-घेवाण व्यवहारातील कर

९) रेल्वे प्रवासी व मालावरील टर्मिनल कर

ब) केंद्रीय करेतर महसूल (Non-Tax Revenue of Central Government) :

"महसुली उत्पन्नाचा जो भाग करांच्याशिवाय अन्य मार्गांनी जमा केला जातो, त्यास कारेत्तर उत्पन्न असे म्हणतात."

१) व्याज स्वरूपातील उत्पन्न

२) लाभांश

३) सार्वजनिक उपक्रमांचा नफा

४) बाहय आर्थिक साहाय्य

५) चलनी नोटा व नाण्यांपासून प्राप्त नफा

६) केंद्रशासित प्रदेशातील उत्पन्न

७) दंड, स्टँप फी इ. प्राप्त रक्कम

८) इतर करेत्तर उत्पन्न

क) केंद्रसरकारचे कर्ज (Loan of Central Government) :

सरकार अंदाजपत्रकातील तुट भरून काढण्यासाठी तसेच उत्पन्न प्राप्तीचे साधन म्हणून सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करते. देशातील लोक, संस्था, वित्तीय संस्था, बँका इत्यादींकडून सरकार कर्ज घेते, तसेच ते परकीय देशातील सरकार, लोक, संस्था, वित्तीय संस्था वगैरे कडून कर्जाची उभारणी करते. १९ व्या शतकापूर्वी सार्वजनिक कर्जाला फारसे महत्त्व नव्हते. परंतु अलीकडच्या काळात आर्थिक विकासासाठी सार्वजनिक कर्जाला महत्त्व प्राप्त झाले आहे.

सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार व स्त्रोत (Kinds and Sources Public Debt):

अंतर्गत कर्ज (Internal Debt) : सरकार देशाच्या सीमेच्या आत उपलब्ध असणाऱ्या ज्या मार्गाच्या सहाय्याने सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करते त्यास सार्वजनिक कर्ज उभारणीचे अंतर्गत कर्ज असे म्हणतात.

अंतर्गत कर्जाचे स्त्रोत (Sources of Internal Debt) :

I) नागरिक (Citizens)
II) मध्यवर्ती बँक (Central Bank)
III) व्यापारी बँका (Commercial Bank)
IV) सहकारी बँक (Co-operative Bank)
V) बँकेत्तर वित्तीय संस्था (Non-banking Financial Institute)

बहिर्गत किंवा बाहय कर्ज (External Debt) :

"एखादा देश जेव्हा परकीय देशातील लोक, संस्था व सरकार यांच्याकडून सार्वजनिक कर्जाची उभारणी करतो तेव्हा त्यास बहिर्गत किंवा बाहय सार्वजनिक कर्ज असे म्हणतात."

बहिर्गत किंवा बाहय कर्जाचे स्त्रोत (Sources of External Debt) :

१) विदेशी सरकार (Foreign Debt)
२) आंतरराष्ट्रीय वित्तीय संस्था (International Financial Institutions)
३) आंतरराष्ट्रीय नाणे निधी (International Monetary Fund)
४) जागतिक बँक (World Bank)
५) आंतरराष्ट्रीय विकास संघटन (International Development Association)

ड) अधिभार (Surcharge) : 'जे कर राज्य सरकारला उत्पन्न प्राप्त करून देतात किंवा ज्या करांचे विभाजन राज्यांमध्ये केले जाते त्यावर केंद्र सरकार जी अधिकची रक्कम आकारते, त्यास अधिभार असे म्हटले जाते. हे एक केंद्र सरकारच्या उत्पन्नाचे महत्वाचे साधन आहे.'

राज्य सरकारची उत्पन्नाची साधने (Financial Resources of State Government) :

भारतीय राज्यघटनेने राज्य सरकारांना उत्पन्नाची साधने म्हणून पुढील पर्याय उपलब्ध करून दिलेले आहेत.

अ) राज्य सरकारचा कर महसूल (Tax Revenue of State Government) :

भारतीय राज्यघटनेचे राज्य सरकारांच्या कर उत्पन्नाचे विभाजन राज्यांचा स्वतःचा कर महसूल आणि केंद्रीय करामधील वाटा अशा दोन भागांमध्ये केले आहे.

अ) १) राज्यांचा स्वतःचा कर महसूल (Own Tax Revenue of State Government) : भारतीय राज्यघटनेचे राज्य सरकारांच्या उत्पन्नाचे साधन म्हणून काही कर राखून ठेवलेले आहेत. त्यामध्ये पुढील करांचा समावेश होतो.

१) जमीन महसूल
२) शेती उत्पन्न
३) शेतजमिनी वारसा कर
४) उत्पादन कर : मादक पेये, अफू, मादक पदार्थ इ. उत्पादनावरील कर
५) वीजेच्या वापरातील तसेच विक्रीवरील कर
६) मनोरंजन कर
७) रस्तेमार्गाने होणाऱ्या प्रवासी व माल वाहतुकीवरील कर
८) जलमार्गाने होणाऱ्या प्रवासी व मालवाहतूकीवरील कर
९) स्थानिक कर
१०) मोटारगाडयांवरील कर
११) यात्रा कर

अ) २) केंद्रीय करामधील वाटा (Share in Central Tax Revenue) :

भारतीय राज्यघटनेने केंद्र सरकारकडे अधिक उत्पन्नाची साधने, तर राज्य सरकारांना खर्चाच्या अधिक बाबी दिल्या असल्याने केंद्रीय करामधील काही वाटा राज्य सरकारांना दिला जातो त्यामध्ये पुढील करांचा समावेश होतो.

१) उत्पन्न करातील वाटा
२) शेतीशिवाय अन्य मालमत्तेवरील करांमधील वाटा
३) शेतजमिनीशिवाय अन्य संपत्तीवरील वारसा कर

ब) राज्य सरकारचे कर्ज (Loan of State Government) :

राज्य सरकार आपल्या उत्पन्न खर्चामधील तफावत दूर करण्यासाठी कर्जाची उभारणी करू शकते. राज्यांना केंद्र सरकारच्या परवानगीने अंतर्गत कर्जाची उभारणी करता येते. तसेच राज्य सरकार आपली वित्तीय तुट भरून काढण्यासाठी केंद्र सरकार कडून देखील कर्जाची उभारणी करू शकते.

क) राज्याच्या उपक्रमांचा नफा (Profit of State Government's Industries) :

राज्य सरकार एस.टी.महामंडळ, विद्युत महामंडळ यासारख्या अनेक उपक्रमांची सुरुवात करू शकते. अशा राज्य सरकारच्या उपक्रमांना जो नफा प्राप्त होतो, त्याचा समावेश त्या राज्याच्या उत्पन्नामध्ये करण्यात येतो. सरकारी उपक्रमांचा जो नफा प्राप्त होतो त्याचा समावेश त्या राज्याच्या उत्पन्नामध्ये करण्यात येतो. सरकारी उपक्रमांचा नफा हा राज्य सरकारच्या करेत्तर उत्पन्नाचा भाग असतो.

ड) अनुदान (Subsidies) :

सरकारी उपक्रमाच्या नफ्याबरोबरच राज्य सरकारांना प्राप्त होणारी अनुदाने देखील राज्य सरकारच्या करेत्तर उत्पन्नाचा भाग असतात. केंद्र सरकार देशातील

munotes.in

प्रादेशिक विषमता कमी व्हावी, या उद्देशाने मागासलेल्या राज्यांना अधिक तर प्रगत राज्यांना कमी अनुदान देत असते.

८.६ चौदाव्या वित्त आयोगाच्या शिफारसी (RECOMMENDATIONAS OF FOURTEENTH FINANCE COMMISSION)

भारतीय राज्यघटनेतील कलम २८० नुसार प्रत्येक ५ वर्षासाठी राष्ट्रपती वित्त आयोगाची स्थापना किंवा नेमणूक करतात. वित्त आयोगामध्ये एक अध्यक्ष व इतर चार सदस्य असे एकूण पाच सदस्य असतात. ज्यांची नियुक्ती ही राष्ट्रपतीमार्फत केली जाते. वित्त आयोगाची स्थापना ही पाच वर्षांसाठी असते आणि त्याच्या शिफारसी देखील पाच वर्षांसाठीच केलेल्या असतात.

पहिला वित्त आयोग १९५१ मध्ये के. सी. नियोगी यांच्या अध्यक्षतेखाली १९५१ ते १९५६ या पाच वर्षाच्या कालावधीसाठी स्थापन करण्यात आला होता. तर सध्या पंधराव्या वित्त आयोगाची स्थापना २०२० ते २०२५ या पाच वर्षाच्या कालावधीसाठी करण्यात आली आहे.

चौदाव्या वित्त आयोगाच्या प्रमुख शिफारसी :-

स्थापना : २ जानेवारी, २०१३ रोजी चौदावा वित्त आयोग स्थापन करण्यात आला होता.

अध्यक्ष : वाय. व्ही. रेड्डी हे या आयोगाचे अध्यक्ष होते.

सदस्य : सुशमा नाथ, एम.गोविंद राव, अभिजित सेन, सुदीप्तो मुंडले व ए.एल.झा हे चौदाव्या वित्त आयोगचे सदस्य होत.

कालावधी : हा आयोग २०१५ ते २०२० या पाच वर्षाच्या कालावधीसाठी स्थापन करण्यात आला आहे.

चौदाव्या वित्त आयोगाची उर्ध्व व क्षितीजसमांतर विभागणी .

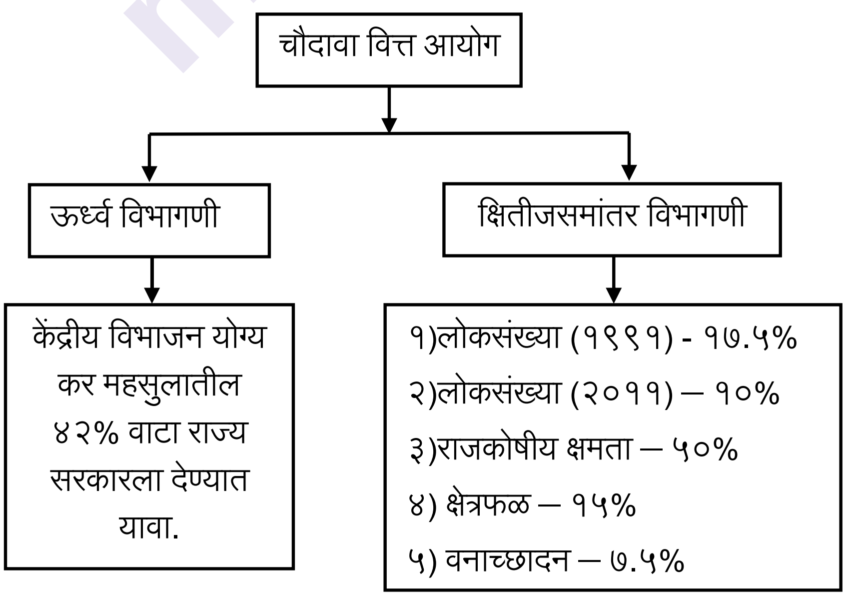

munotes.in

अनुदानासंबंधी शिफारसी :

चौदाव्या वित्त आयोगामध्ये राज्यांना द्यावयाच्या अनुदानाविषयी पुढील शिफारसी करण्यात आल्या आहेत.

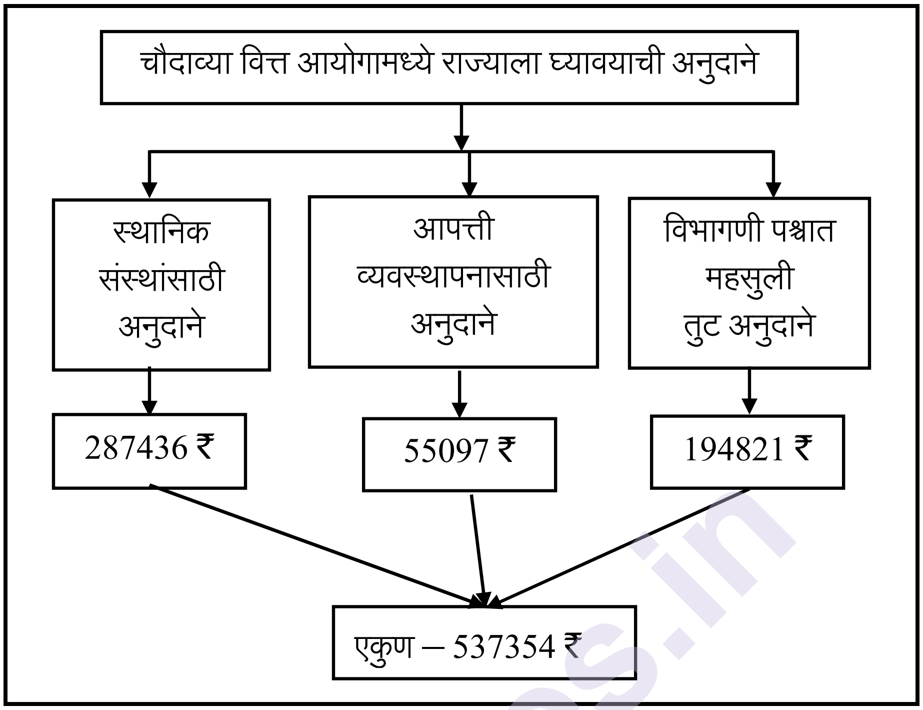

८.७ सारांश (SUMMARY)

चौदाव्या वित्त आयोगाचे कर विभागणी व अनुदाने याव्यतिरिक्त वस्तू व सेवा कर (GST), राजकोषीय बळकट आराखडा इ. देखील शिफारसी केल्या आहेत. सध्या पंधरावा वित्त आयोग कार्यरत आहे. ज्याची स्थापना २०१७ मध्ये करण्यात आली आहे. पंधराव्या वित्त आयोगाचे अध्यक्ष एन.के.सिंग हे असून शक्तिकांत दास, डॉ.अनुप सिंह, डॉ.अशोक लाहोरी आणि डॉ.रमेश चंद हे आहेत. हा आयोग २०२० ते २०२५ या पाच वर्षांसाठी शिफारसी करेल.

८.८ प्रश्न (QUESTIONS)

प्रश्न १. चौदाव्या वित्त आयोगाविषयी थोडक्यात माहिती लिहा.

प्रश्न २. सार्वजनिक कर्जाची व्याख्या देवून सार्वजनिक कर्जाचे प्रकार स्पष्ट करा.

प्रश्न ३. सार्वजनिक कर्जाचे स्त्रोत स्पष्ट करा.

प्रश्न ४. तुट म्हणजे काय? तुटीच्या विविध संकल्पना स्पष्ट करा.

प्रश्न ५. राजकोषीय जबाबदारी व अंदाजपत्रक व्यवस्थापन (FRBM) कायदा, २००३ सविस्तर स्पष्ट करा.

प्रश्न ६. 'वित्तीय संघव्यवस्था' संकल्पना स्पष्ट करा.

❖❖❖❖

munotes.in